

TJSS

CİLT / VOLUME: 3
SAYI / NUMBER: 1
YIL / YEAR: 2024
ISSN: 2822-3853

İSTANBUL TOPKAPI ÜNİVERSİTESİ
İSTANBUL TOPKAPI UNIVERSITY
Topkapı Sosyal Bilimler Dergisi
Topkapi Journal of Social Sciences

TJS

TJSS

İSTANBUL TOPKAPI ÜNİVERSİTESİ
İSTANBUL TOPKAPI UNIVERSITY
Topkapı Sosyal Bilimler Dergisi
Topkapı Journal of Social Sciences

Derginin Sahibi / Owner:

İstanbul Topkapı Üniversitesi Mütevelli Heyeti Başkanı, Nihat KIRMIZI

Genel Koordinatör / General Coordinator:

İstanbul Topkapı Üniversitesi Rektörü, Emre ALKİN

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor in Chief:

Zeynep Banu DALAMAN

Yazı İşleri Müdür Yardımcısı / Deputy Editor-in-Chief:

Gökhan AK

ISSN: 2822-3853

Yayın Aralığı / Publication Period: Yılda 2 sayı – 6 ayda bir

2023 © TJSS

Bu derginin tüm hakları TJSS adına İstanbul Topkapı Üniversitesi'ne aittir. İzin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

Topkapı Sosyal Bilimler Dergisi (TJSS), Google Scholar ve Base (Bielefeld Academic Search Engine) tarafından taranmakta ve Dergipark'ta yer almaktadır.

Yayın Kurulu / Editorial Board

Zeynep Banu DALAMAN (Sorumlu Yazı İşleri Müdürü / Editor-in-Chief)

Gökhan AK (Yazı İşleri Müdür Yardımcısı / Deputy Editor-in-Chief)

Ali HALICI

Emine Dilay GÜNEY

Ferma LEKESİZALIN

Berrin Ceylan ATAMAN

Suat DÖNMEZ

Yayın Sorumluları / Editorial Executives

Sanem SANCAR

Hakan ÇAKAN

Kapak Tasarım ve Dizgi / Design:

Fihrist Kitap

Matbaa / Printing House:

Meteksan Matbaacılık ve Teknik Sanayi Tic. A.Ş.

(Sertifika No: 46519)

İletişim / Contact:

tjss@topkapi.edu.tr

TJSS

İSTANBUL TOPKAPI ÜNİVERSİTESİ
İSTANBUL TOPKAPI UNIVERSITY
Topkapı Sosyal Bilimler Dergisi
Topkapı Journal of Social Sciences

Yayın Danışma Kurulu / Editorial Advisory Board

Abhilasha SINGH, Emirikler Amerikan Üniversitesi, BAE
Derya DEMİRDİZEN, Kocaeli Üniversitesi, Türkiye
Diego OLIVA, University of Guadalajara, Meksika
Eduardo José Marcos CAMILO, Universidade da Beira Interior, Portekiz
Elira TURDUBAEVA, University of Cental Asia, Kırgızistan
Emine YAVAŞGEL, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
Emrah AYDEMİR, Fırat Üniversitesi, Türkiye
Fabio L. GRASSİ, Sapienza Üniversitesi, İtalya
Fedwa JEBLİ, International University of Rabat, Fas
Göran THERBORN, Linnaeus Üniversitesi, İsveç
İbrahim SİRKECİ, Üniversitesi, Salford Business School, İngiltere
Kenan ÖZKAN, Altınbaş Üniversitesi, Türkiye
Murat GÜREŞÇİ, Giresun Üniversitesi, Türkiye
Oğuz DEMİREL, Düzce Üniversitesi, Türkiye
Ömer ÇAHA, İstanbul Ticaret Üniversitesi, Türkiye
Özgür Havel ÇINAR, Greenwich Üniversitesi, İngiltere
Philippe DROZ-VİNCENT, SciencesPo Grenoble, Fransa
Ruşen KELEŞ, Ankara Üniversitesi, Türkiye
Özlem Zeynep ÜSKÜL ENGİN, Galatasaray Üniversitesi, Türkiye
William L. ROSENBERG, Drexel Üniversitesi, ABD

Bu Sayıda Emeği Geçen Hakemler / Readers Who Have Contributed in this Edition

Gökhan AK
Pınar AKARÇAY
Ceren AVCIL
Mine DEMİRTAŞ
Gül DERTLİ
Suat DÖNMEZ
Melih GÖRGÜN
Aziz Tamer GÜLER
Mehmet Cem OĞULTÜRK
Enver Emre ÖCAL
Burcu ÖZGÜL
Kenan ÖZKAN

TJSS

İSTANBUL TOPKAPI ÜNİVERSİTESİ
İSTANBUL TOPKAPI UNIVERSITY
Topkapı Sosyal Bilimler Dergisi
Topkapi Journal of Social Sciences

Alan Editörleri / Field Editors

Psikoloji / Psychology
Duysal AŞKUN ÇELİK
Melike CEYLAN

Güzel Sanatlar / Fine Arts
Bünyamin ÖZGÜLTEKİN
Emine Dilay GÜNEY

*Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler /
Political Science and International Relations*
Suat DÖNMEZ
Gökhan AK

İletişim Bilimleri /Communication Sciences
Mine DEMİRTAŞ
Bahar AKIN

Sosyoloji / Sociology
Zeynep Banu DALAMAN
Ceren AVCİL

Edebiyat-Dil / Language and Literature
Ferma LEKEŞİZALIN
Elvan KARAMAN MEZ

Tarih / History
Metin HÜLAGÜ
Enver Emre ÖCAL

*İşletme ve Yönetim Bilişim Sistemleri /
Business and Management Information Systems*
Dilek ÇINAR
Bora GÜNDÜZYELİ

Yeni Medya / New Media
Selime BÜYÜKGÖZE
Aziz Tamer GÜLER

Yardımcı Editörler / Asst. Editors:

Furkan TOZAN
Muhammet ÖZCAN

içindekiler / contents

11

Osmanlı-Türk Modernleşmesinden Cumhuriyet'e Modernizm
Gökhan AK

25

Cumhuriyetin Kuruluşunda İşlevsel Güç Olarak Milli Basın ve Atatürk'ün
Gazeteci Kişiliği
Nur Esra ATMACA

49

Tek Parti Dönemi'nde Bağımsız Milletvekilliği Uygulaması ve Türk Siyaseti
Üzerindeki Etkisi
Derya BALTACI

61

Cumhuriyet'in İlanından Günümüze Tiyatromuz
Nurhan TEKEREK

81

1960'lı Yıllarda Türk Sinemasında Oyuncu Yargılama Merkezi Olarak Türk
Film Prodüksörleri Cemiyeti Pratiği
Deniz YEŞİL

99

Hakkı Süha Gezgin'in Gözünden Cumhuriyet'e Giden Yolda İstanbul'da
Gündelik Hayatın Değişimi: 1920-1923
Abdullah TOK & Burcu ÖZTÜRK GENÇ

123

1923'ten Günümüze Türkiye'nin Yüz Yıllık Göç Tarihi
Hiba Nur KARADAĞ

139

1929 Buhranı'nın Türkiye Üzerindeki İktisadi Etkileri ve Dış Basının
Gözünden Türkiye'deki İktisadi Kriz
Kader AKDAĞ SARI

155

İngiltere'de 17 ve 18. Yüzyıllarda Uygulanan Bazı İlginç Vergiler ve
Toplumsal Etkileri
Funda BUZ

167

Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Panel Veri Analizi Kullanılarak
İşsizlik Üzerine Etkisinin Araştırılması
Ümmühan AKHİSAR & Enver Alper GÜVEL

Sevgili okuyucular,

Topkapı Sosyal Bilimler Dergisi'nin beşinci sayısına hoş geldiniz! Bu sayımızda sizlere çeşitli disiplinlerden önemli çalışmalar sunmaktan gurur duyuyoruz. Dergimizin amacı, sosyal bilimler alanında kaliteli araştırmaları yayınlamak ve akademik bir platform sağlamaktır. Bu sayıda, çeşitli konuları ele alan makaleler ve araştırmalar bulunmaktadır. Bu çalışmaların, alanında uzman araştırmacılar tarafından titizlikle incelendiğini ve seçildiğini belirtmek isteriz.

Bu sayıda yer alan ilk sekiz makale, İstanbul Topkapı Üniversitesi tarafından düzenlenen "Yüz Yıllık Cumhuriyet ve Türk Modernleşmesi Sempozyumu"nda sunulan bildirilerden oluşmaktadır. Sempozyum, Cumhuriyet'in 100. yılında Türk modernleşmesinin durumunu değerlendirmeyi ve başlangıçta belirlenen hedefler ile mevcut durum arasındaki farkları ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu çalışma, Cumhuriyet'in ve Türk modernleşmesinin kazanımlarını ileriye taşımak için akıl ve bilim ışığında gereken bilgi havuzuna katkı sağlamayı hedeflemektedir. Ayrıca, bu bildirilerin bir kısmı, Cumhuriyet'in kuruluşunun 100. yıl dönümü vesilesiyle İstanbul Topkapı Üniversitesi Yayınları tarafından hazırlanan "Yüz Yıllık Cumhuriyet ve Türk Modernleşmesi" kitabında da yayınlanmıştır. Kitapta farklı üniversitelerden ve farklı alanlarda uzman akademisyenlerin değerli düşünceleri yer almaktadır. Her bir akademisyen, kendi alanındaki yansımaları ve tarihsel boyutuyla Türk modernleşmesini ele almıştır.

Topkapı Sosyal Bilimler Dergisi (TJSS) beşinci sayısında, Osmanlı-Türk modernleşmesinden Cumhuriyet'e odaklanan Gökhan Ak'ın makalesiyle başlamaktadır. Ardından, Cumhuriyetin kuruluşunda millî basının işlevsel gücü ve Atatürk'ün gazeteci kişiliği hakkında Nur Esra Atmaca'nın çalışması yer almaktadır. Derya Baltacı, Tek Parti Dönemi'nde bağımsız milletvekilliği uygulamasının Türk siyaseti üzerindeki etkisini ele almaktadır. Nurhan Tekerek, Cumhuriyet'in ilanından günümüze tiyatromuzun değişimini ele almıştır. Deniz Yeşil, Türk Film Prodüktörleri Cemiyeti'nin 1960'lı yıllarda Türk sinemasında oyuncu yargılama merkezi olarak nasıl işlev gördüğünü incelemektedir. Abdullah Tok ve Burcu Öztürk Genç, Hakkı Süha Gezgin'in gözünden 1920-1923 yılları arasında İstanbul'da gündelik hayatın Cumhuriyet'e giden yolunda nasıl değiştiğini anlatmaktadır. Hiba Nur Karadağ'ın makalesi, Türkiye'nin 1923'ten bugüne kadar olan göç politikalarını inceleyerek, evrimlerini ve etkilerini kapsamlı bir şekilde analiz etmektedir. Kader Akdağ Sarı ise 1929 Buhranı'nın Türkiye üzerindeki ekonomik etkilerini ve dış basının bu krizi nasıl değerlendirdiğini incelemektedir. Funda Buz, 17 ve 18. yüzyıllarda İngiltere'de uygulanan ilginç vergileri ele almaktadır. Son olarak, Ümmühan Akhisar ve Enver Alper Güvel, panel veri analizi kullanarak doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının işsizlik üzerindeki etkisini araştırmaktadır.

Editör olarak, dergimizin kalitesini ve çeşitliliğini artırmak için sürekli çalışmaktayız. Bu sayıda yer alan yazıların sizlere değerli bilgiler sunacağına inanıyoruz ve gelecek sayılarımızda da aynı özeni göstereceğiz.

Okuyucularımızın geri bildirimleri bizim için son derece değerlidir. Sizlerden gelen görüşler doğrultusunda dergimizi daha da geliştirmek için çaba sarf ediyoruz. Bu nedenle, yazılarımızı okurken düşüncelerinizi bizimle paylaşmanızı rica ediyoruz.

Keyifli bir okuma deneyimi geçirmenizi dileriz.

Saygılarımla,

Doç. Dr. Zeynep Banu DALAMAN (Sorumlu Yazı İşler Müdürü)

FROM THE EDITOR

Dear readers,

Welcome to the fifth issue of the Topkapi Journal of Social Sciences! In this issue, we are excited to present you with important studies from various disciplines. The goal of our journal is to publish high-quality research in the field of social sciences and provide an academic platform. This issue includes articles and research papers on various topics. It's important to note that these studies have been carefully reviewed and selected by expert researchers in their respective fields.

The first eight articles in this issue consist of papers presented at the "100 Years of the Republic and Turkish Modernization Symposium" organized by Istanbul Topkapi University. The symposium aimed to evaluate the state of Turkish modernization on the 100th anniversary of the Republic and highlight the differences between the initial goals and the current situation. This work aims to contribute to the necessary pool of knowledge to advance the achievements of the Republic and Turkish modernization through reason and science. Furthermore, some of these papers have also been published in the book "100 Years of the Republic and Turkish Modernization" prepared by Istanbul Topkapi University Publications on the occasion of the 100th anniversary of the Republic's establishment. The book features valuable insights from expert academics from different universities and fields. Each academic has addressed the reflections of Turkish modernization in their respective fields and its historical dimension.

The Topkapi Journal of Social Sciences (TJSS) begins its fifth issue with Gökhan Ak's article focusing on Ottoman-Turkish modernization and the Republic. This is followed by Nur Esra Atmaca's study on the functional power of the national press in the establishment of the Republic and Atatürk's journalist personality. Derya Baltacı discusses the impact of independent parliamentary membership during the Single-Party Period on Turkish politics. Nurhan Tekelek examines the transformation of our theater from the proclamation of the Republic to the present day. Deniz Yeşil examines how the Turkish Film Producers Association functioned as a center for actor judgment in Turkish cinema in the 1960s. Abdullah Tok and Burcu Öztürk Genç narrate how daily life in Istanbul changed on the path to the Republic between 1920-1923 through the eyes of Hakkı Süha Gezgin. Hiba Nur Karadağ's article focuses on Turkey's migration policies from 1923 to the present day, providing a comprehensive analysis of their evolution and impact. Kader Akdağ Sarı examines the economic effects of the 1929 Great Depression on Turkey and how the foreign press evaluated this crisis. Funda Buz discusses interesting taxes applied in England in the 17th and 18th centuries. Finally, Ümmühan Akhisar and Enver Alper Güvel investigate the impact of foreign direct investment on unemployment using panel data analysis.

As the editor, we are continuously working to improve the quality and diversity of our journal. We believe that the articles in this issue will provide you with valuable information, and we will continue to show the same care in our future issues.

Feedback from our readers is highly valuable to us. We strive to improve our journal based on your opinions. Therefore, we kindly request you to share your thoughts with us while reading our articles.

We wish you an enjoyable reading experience.

Best regards,

Assoc. Prof. Dr. Zeynep Banu DALAMAN (Editor-in-Chief)

Osmanlı-Türk Modernleşmesinden Cumhuriyet'e Modernizm¹

Modernism from Ottoman-Turkish Modernization to the Republic

Gökhan AK ²

ÖZ

Dünya modernleşme tarihi ve modern çağ; çatışma, çarpışma ve uyumsuzlukların tarihi ve çağı olmuştur. Bu çatışma, temel olarak 'eski' ile 'yeni' arasındadır; diğer bir deyişle, bu tarih ve çağ, -hurafeleşmiş ve kaderci- gelenek ile çağdaşın savaşıdır. Modernlik, kaçınılmaz olarak hayatın her parçasına yayılacaktır. Bu nedenle, özellikle din temelli gelenek, kutsallaştırılmış gelenek ve gelenekselleştirilmiş hurafeler, modernite ve modernleşme ile yüzyıllardır ve doğrudan çatışma ve çarpışma içerisindedir. Bu çalışmanın amacı, 1699 Karlofça Antlaşması ile başlayan Osmanlı-Türk modernleşmesinin temellerini irdelleyerek, Cumhuriyet'e varan bu modernizm hareketinin ana bağlamlarını tarihsel, sosyal ve siyasal olarak ortaya koymaktır. Nitekim Cumhuriyet Türkiye'si modernleşmesi çağa uygun, laik çağdaş olma demek olup, laiklik ve çağdaşlık onun en anlamlı, göze çarpan ve ayırt edici niteliğidir. Bu nedenle, Osmanlı-Türk modernleşmesi, en başından itibaren gelişme ve ilerlemeye açık bir çağdaşlaşma hareketi ola gelmiş olup, en üst noktası olan laik çağdaş seviyesine Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk Devrimleri ve reformları ile ulaşmıştır. Nitekim Türk modernleşmesinin kökenleri olan bu akılcılık, rasyonellik ve çağa uygun gelişme itkilerini de, onun devamlı olarak çağın gerekliliklerini ve onlarla uyumlu bir toplumsal, politik, ekonomik ve kültürel nitelikleri içeren toplumsal yaşamı öngörmesi ve benimseme arzusunda görmek mümkündür. Araştırmanın metodolojisi kapsamında bu çalışma, nitel (kalitatif) araştırma metodolojisini benimsemiş olup, tümdengelim yaklaşımını esas almış olup, doküman analizi, içerik analizi, söylem analizi, gruplandırma ve karşılaştırma gibi bilimsel araştırma yöntemlerinden yararlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Osmanlı-Türk modernleşmesi, Cumhuriyet, modernizm

1 Bu çalışma, "Gökhan AK (2023). Türk Modernleşmesinin Temelleri, Zeynep Banu Dalaman, Enver Emre Öcal, Suat Dönmez ve Gökhan Ak (Eds.), *100 Yıllık Cumhuriyet ve Türk Modernleşmesi*, (s. 16-46), İstanbul: İstanbul Topkapı Üniversitesi Yayınları." künyeli kitap bölümü çalışmasının gözden geçirilerek revize edilmiş halidir.

2 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Topkapı Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü (İng.), gokhanak@topkapi.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0674-9699

ABSTRACT

World modernization history and modern age; It has been the history and era of conflict, clashes and conflicts. This conflict is basically between the 'old' and the 'new'; In other words, this history and era is the battle of the superstitious and fatalistic tradition and the contemporary. Modernity will inevitably permeate every part of life. Therefore, religion-based tradition, sanctified tradition and traditionalized superstitions have been in direct conflict and conflict with modernity and modernization for centuries. The aim of this study is to reveal the main contexts of this modernism movement that reached the Republic, historically, socially and politically, by examining the foundations of Ottoman-Turkish modernization that started with the 1699 Treaty of Karlowitz. As a matter of fact, the modernization of Republican Turkey means being contemporary, secular, and secularism and modernity are its most significant, outstanding and distinctive features. For this reason, Ottoman-Turkish modernization has been a modernization movement open to development and progress from the very beginning, and has reached its highest point, the secular contemporary level, with the Republic of Turkey and Atatürk's Revolutions and reforms. As a matter of fact, it is possible to see these rationality, rationality and developmental impulses, which are the origins of Turkish modernization, in its desire to constantly anticipate and adopt a social life that includes the requirements of the age and a social, political, economic and cultural characteristics compatible with them. Within the scope of the research methodology, this study adopted the qualitative research methodology, based on the deductive approach, and benefited from scientific research methods such as document analysis, content analysis, discourse analysis, grouping and comparison.

Keywords: Modernization, Ottoman-Turkish modernization, Republic, modernism

“Akıl bir paraşüt gibidir; açık olmadığı sürece çalışmaz.”

[Mind is like a parachute; it does not work unless it is open.]

Frank Zappa¹

1. Giriş

Dünya modernleşme tarihi ve modern çağ; çatışma, çarpışma ve uyumsuzlukların tarihi ve çağı olmuştur. Bu çatışma, temel olarak 'eski' ile 'yeni' arasındadır; diğer bir deyişle, bu tarih ve çağ, -hurafeleşmiş

ve kaderci- gelenek ile çağdaşın savaşıdır. Modernlik, kaçınılmaz olarak hayatın her parçasına yayılacaktır. Bu nedenle, özellikle din temelli gelenek, kutsallaştırılmış gelenek ve gelenekselleştirilmiş hurafeler, modernite ve modernleşme ile yüzyıllardır ve doğrudan çatışma ve çarpışma içerisindedir.

Nitekim Osmanlı-Türk modernleşmesi de, en başından itibaren gelişme ve ilerlemeye açık bir çağdaşlaşma hareketi olarak gelmiş olup, en üst noktası olan laik çağdaş seviyesine Türkiye Cumhuriyeti ve Atatürk Devrimleri ve reformları ile ulaşmıştır. Nitekim Türk modernleşmesinin kökenleri olan bu akılcılık, rasyonellik ve çağa uygun gelişme itkilerini de, onun devamlı olarak çağın gerekliliklerini ve onlarla uyumlu bir toplumsal, politik, ekonomik ve kültürel

¹ Ayrıntı için bkz. Zappa Play's Zappa 1997 Concert Part 1, https://www.youtube.com/watch?v=P8Jz4UH2_8U.

nitelikleri içeren toplumsal yaşamı öngörmesi ve benimseme arzusunda görmek mümkündür.

Zira ‘Modernleşme’, hem bir zihniyet hem de bu zihniyetle normdan sapma işidir. ‘Modernleşme’ olgusunun kök ve anahtar kavramı, -doğal olarak- ‘modern (çağdaş, seküler)’ tabiridir. Bu meyanda modernleşme; kavramsal ve olgusal olarak çağdaşlaşma, çağcıl olma, çağa uyumlu olma, gelişme ve ilerlemeye açık olma terimselliğini doğrudan benimser ve destekler. Buradan hareketle, modernleşme sürecinin sosyolojik sonucu olan modern (çağdaş) olma;² insana, insan aklına, akılcı bilime, insan-odaklılığa (hümanizm), laikliğe, demokrasiye, hukuka, adalete, doğaya ve temel insan hak ve özgürlüklerine saygıyı ifade eder. Bundan ötürü, toplumsal gelişmelere çağdaş, insan-odaklı (hümanist) bir zihniyet ve tutumla yaklaşabilen bireyler ile onların oluşturduğu çağdaş cemiyet topluluklarının modernleşebildiği; çağın sosyal, siyasal, ekonomik, hukuki, kültürel vb. tüm koşul, nitelik, ihtiyaç ve gereksinimleri gibi çağcıl gelişmelere ayak uydurabildiği görülmektedir. Bu yüzden de, insana, insan aklına, akılcı bilime, insan-merkezciliğe (hümanizm), laikliğe, demokrasiye, hukuka, adalete, doğaya ve temel insan hak ve özgürlüklerine saygılı modern toplumlarda siyasal kültür ve hayli gelişik, olgun ve yüksektir. Böylece bu toplumlarda, yurttaşları ilgilendiren her nevi soruna çözüm üretme yöntemleri daha akılcı, çoğulcu ve çağdaş olmalarının sonucu, çok daha başarılı ve etkindir.

Bu meyanda, modernleşmenin aslında ‘çağdaşlaşma’, ‘çağdaş olabilme’ olduğunu söylemek mümkündür. Böylelikle modernleşme, bulunduğu çağın gerektirdiği sos-

yal, siyasal, bilimsel, teknolojik, iktisadi, hukuki, kültürel gelişme ve gereksinimlere ayak uydurabilme, bunların evrensel ve küresel nitelikte olanlarını benimseyebilme ve uygulayabilme anlayış ve yetisidir. Ancak, bu durumun aksini uygulamaya çalışan toplumlar ve devletler ise, günümüzün modern ve seküler (çağdaş) dünyasında, insanlık tarihinin geçmiş çağlardaki en kötü dönemsel örneklerinin başında gelen Orta Çağ’ın koyu taassup ve karanlıklarında yaşama arzusu gösteren toplumlar olarak, adeta eşyanın ve tabiatın kurallarına aykırı davranmakta; modernleşmeye, laik-çağdaş bir yaşama –ısrarcı- ve ancak bir o kadar da paradoksal bir direnç göstermektedirler.

Nitekim bu modernleşme-karşıtı ısrarcı direnç, ironik ve manidar olduğu kadar, çelişik ve paradoksaldır da; zira söz konusu devletlerin siyasal iktidarları, yurttaşlarına yoksulluk, işsizlik, adaletsizlik, hukuksuzluk ve benzeri birçok haksızlık ve acıyı yaşatarak, Modern Çağ’ın tüm laik-demokratik seküler ilke ve prensiplerine karşı durup, insan hak ve onurunu çiğneyen siyasalar uygulamakta; sonuçta da, ülkelerini yurttaşları için yaşanmaz hale getirmektedirler. Ancak, tüm bu olumsuzluklara maruz kalan toplumlar, yine de modernleşmenin getireceği refah, zenginlik, iş olanakları, sürdürülebilir kalkınma ve demokrasiyi göz ardı ederek, ironik ve paradoksal bir çelişkiyle laik-modern insan-odaklı bir sosyal, siyasal, ekonomik ve hukuk düzenini reddetmekte; -özellikle- “modernleşmeme”yi tercih etmektedirler. Nitekim 2000’li yıllarda sınır-aşan düzensiz göç hareketlerinin bir hayli artarak uluslararası toplumun en büyük sorunlarından biri haline gelmesinde, (diğerlerinin yanında) vurgulanan bu -yerinde, vatanında- “modernleşme-karşıtlığı” faktörünün de oldukça etkili olduğu düşünülmektedir.

2 Bu çalışmada; “modernleşme=çağdaşlaşma”; “modern=çağdaş”; “sekülerleşme=çağdaşlaşma” ve “seküler=çağdaş” eşanlamlılıkları kabul edilmiştir.

Bu çalışmanın amacı, 1699 Karlofça Antlaşması ile başlayan Osmanlı-Türk modernleşmesinin temellerini irdeleyerek, Cumhuriyet'e varan bu modernizm hareketinin ana bağlamlarını tarihsel, sosyal ve siyasal olarak ortaya koymaktır. Nitekim Cumhuriyet Türkiye'si modernleşmesi çağa uygun, laik çağdaş olma demek olup, laiklik ve çağdaşlık onun en anlamlı, göze çarpan ve ayırt edici niteliğidir.

Bu çalışmanın muhtemel bulguları; Türk modernleşmesinin de aslında her daim modern ve çağdaş olduğu; dolayısıyla 1699 Karlofça Antlaşmasından itibaren bu itkiyi taşıdığı; zira Türk modernleşmesinin, tarihte özel bir konuma sahip çağdaşlaşma hareketlerinden biri olduğu; bundan ötürü, Türk modernleşmesinin, Batı medeniyeti çıkışlı olan Aydınlanma, Rönesans, Reformasyon, demokratikleşme, sekülerleşme gibi tarihsel gelişme ve olguları tarihte ilk kez bir Müslüman ülke olarak bünyesinde başarıyla ve geniş bir toplumsal kabul ve uyum ile barındırmayı başarmış ender modernleşme örneklerinden biri olduğudur.

Araştırmanın metodolojisi kapsamında bu çalışma, nitel (kalitatif) araştırma metodolojisini benimsemiş olup, tümdengelim yaklaşımını esas almış olup, doküman analizi, içerik analizi, söylem analizi, gruplandırma ve karşılaştırma gibi bilimsel araştırma yöntemlerinden yararlanmışır.

2. Türk Modernleşmesinin Temelleri: Tarihsel, Kavramsal İlişki ve Etkileşimler

Cumhuriyet döneminde yapılan araştırmaların çoğunda, Türk modernleşmesinin, Batı dünyasında ve özellikle de Batı'nın siyasi düşünce tarihinde meydana gelen bir takım ekonomik-politik gelişme ve modernleşme hareketlerinden temellendiği tartışılmıştır. Bunların hepsi, tarihsel perspektiften, diğer deyişle olay ve ge-

lişmelerin tarihi silsile oluşumu açısından bakıldığında doğru görünmektedir. Ancak bu çalışma, daha çok tarihi-sosyolojik bir perspektifle analiz yapma metodolojisini tercih etmektedir. Bu bağlamda, Türk modernleşmesinin temellerine tarihsel süreç üzerinden, ancak bu süreç içerisinde din, dünya, uygarlık, ideoloji, çağlar, İslamlık, gelenek gibi çeşitli sosyolojik kavramlarla olan ilişki ve etkileşimler çerçevesinden bakmak uygun olacaktır. Bu çalışmanın benimsediği Türk modernleşmesinin temellerini araştırma metodolojisi bu yönde şekillenecektir. Zira literatürde Türk modernleşmesinin temelleri üzerine yapılan çalışmalarda benimsenen genel metodolojinin, yaklaşık 3000 yıldır Avrasya, Afrika, Avrupa ve Kuzey Amerika'da gelişen siyasal düşüncenin sosyoloji, iktisat ve kültür ile yoğrulmuş, hep birlikte iç içe gelişip, birbirini besleyip, sonuçta -kaçınılmaz biçimde- değişip dönüşmesi vesilesiyle ortaya çıkan Batı medeniyeti, Batı aydınlanması, Batı laikliği ve Batı modernleşmesinin, diğer deyişle çağdaşlaşmasının Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki sosyo-politik, askeri-politik, ekonomik-politik ve psiko-kültürel etkileri üzerinden bir tarihi olaylar silsilesi ile irdelenmesidir.

Bununla beraber, tabii ki Osmanlı-Türk modernleşmesine kaçınılmaz ve keskin etkiler yaparak, onu özellikle İmparatorluğun son 200 yılında yoğuran, yönlendiren, geliştiren ve 1923'te Cumhuriyet modernizmi ile en üst noktasına varmasına yol açan Batı modernizmi, siyasi, sosyal, ekonomik, askeri, mali, kültürel, hukuki, ticari vehçeleri içeren bir çok tarihi olay, teorik-ampirik gelişme, olgu ve devrim yaşamış ve gelişmiştir. Ancak, bunları ard arda tarihsel olaylar olarak ele alıp, Osmanlı-Türk modernleşmesine olan muhtemel etkilerini ortaya koymak yerine, bu çalışmada farklı bir bakış açısı ve metodolojik yaklaşımla, Türk modernleşmesinin

temellerinin Batı modernizmin tarihsel süreç üzerinden devam etmiş olan ve bugün de hala devam etmekte olan daha tarihi ve sosyolojik kavramsal ilişki ve etkileşimlerde yattığı göz önünde tutularak incelenecektir.

Türk modernleşmesi, öncelikle tarihsel, daha sonra sosyolojik, düşünsel, kültürel ve iktisadidir. Bu bağlamda Türk modernleşmesi, 1453 sonrasında insanlık tarihi için başlayan Yeni Çağ'da, özellikle Batı'da yaşanan bazı sosyo-politik ve sosyo-ekonomik olayların etkisinde gelişen bir modernleşme türüdür. Türk modernleşmesinin temelleri, Batı'da 1453 sonrasında yaşanan coğrafi keşifler, devrimler, ticaretçilik (merkantalizm), ticaret devrimi, sanayi devrimi, kapitalizm, liberalizm, Aydınlanma, Rönesans, Reformasyon, bilim gibi düşünsel, toplumsal, siyasal, ekonomik, ideolojik gelişmelerde yatmaktadır. Ancak bunlar, Batı'nın, diğer deyişle Avrupa'nın ekonomik-politik ve entelektüel tarihinin ana kesitleridir. Bundan ötürü, Avrupa ile komşu olarak Osmanlı İmparatorluğu'nun da Avrupa'nın geçtiği bu süreçlere bazen zamanında, bazense hayli geç eklenmesi, İmparatorluğun kaçınılmaz olarak girdiği modernleşme sürecinin temeline ilk olarak Batılılaşma harcını koymak zorunda kalmasına yol açmıştır. Burada hem gözden kaçırılmaması gereken hem de günümüzün çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'nin temel harçlarından birini oluşturan en önemli nokta ise, bu tarihsel ilk harcın Osmanlı İmparatorluğu için kaçınılmaz bir gelişme olduğudur; zira tarihte Osmanlılar yüzlerini öncelikle ve her fırsatta Batı'ya dönmüş bir İmparatorluk; Türk Ulusu da modernleşmeye yatkın ve istekli bir toplumdur.

2.1. Osmanlı-Türk Modernleşmesinin İlk Temeli: Batılılaşma (Avrupalılılaşma)

Osmanlı-Türk modernleşmesinin ilk temelini Avrupalı Batılılaşma bağlamında ele alınması daha makul görünmektedir. Nitekim askeri yenilgilerin hayli artması sonucu Osmanlı ordusu, dönüşümün ve modernleşmenin başlangıç noktası olmuştur. Ordu, Osmanlı'da modernleşen ilk kurumdur. Zira 18. Yüzyılda Avrupa ordularının teknolojik üstünlüğüne karşı koymak, ancak Avrupa savaş yöntemlerini kullanan bir orduyla mümkün olabilirdi (Kuran, 1964; 1999). Böylece Avrupa, teknolojik ilerlemesiyle kendi medeniyetini eşsiz ve üstün gösterirken, Osmanlı İmparatorluğu da Avrupa'yı askeri-politik model olarak ordusunu modernize etmeye başlamıştır (Kolbaşı, 2014, s. 5). Bundan ötürü, Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk modernleşme ve Batılılaşma çaba, atak ve girişimlerini bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Halbuki Osmanlı Ordusu'nun savaş alanlarındaki yenilgilerinin ana sebebi, yalnızca Avrupa'nın askeri teknolojide ilerlemesi değildir.

Bununla birlikte, Osmanlı'nın yönetici egemen siyasi ve sivil sınıfları bunu anlayabilecek entelektüel ve eğitim seviyesinde değildir. Zira İmparatorluğun düşün, eğitim ve entelektüel dünyası çağın gereklerini ve ilerlemelerini görüp yakalayamamıştır. Avrupa'da 1600'lerden itibaren demokrasi, laiklik, halk egemenliği, eşitlik, özgürlük, din, düşünme ve ifade özgürlüğü gibi ekonomik-politik kavramlar teorik ve ampirik olarak düşünölmeye, sorgulanmaya ve gelişmeye başlamıştır. Ancak, Asya tipi despotik bir Doğu toplumsal yaşama sahip (Weber, 2012) Osmanlı İmparatorluğu'nda bu düşünsel, entelektüel ve ekonomik-politik ilerlemenin ilk nüveleri ancak 1750'lerden sonra görölmeye başlamıştır. Mardin (2012, ss. 9-10);

Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminde Osmanlıların kendi medeniyetlerini üstün kabul etmeleri dolayısıyla Avrupa'yı bir "model" olarak takip etmeleri bir sorun olarak ortaya çıkmadı, diye vurgular ve ekler; İmparatorluk gerilerken, İmparatorluğun neden çürüdüğü sorusuna ya devlet içindeki yozlaşma sorunu tanımlanarak ya da Batı'nın askeri üstünlüğünün tanınmasıyla cevap veriliyor.

Bu bağlamda, 1683'te İkinci Viyana Kuşatması'ndaki yıkıcı yenilginin ardından ortaya çıkan 'Osmanlı Ordusu'nun Avrupalı emsallari karşısında geri kalmışlığı' düşüncesi, 1699 Karlofça Antlaşması ile alınan ağır askeri-politik yenilginin sonucu olarak yalnızca askeri olarak bile modernleşmenin değil, ekonomik-politik ve sosyal olarak da değişime ihtiyaç olduğu hissiyatından hareketle, "Batılılaşma" girişimi doğmuş ve bu girişim Türk modernleşmesinin gelecekteki tanımının çıkış noktası olmuştur (Kolbaşı, 2014, s. 6). Avrupa'nın üstünlüğünü kabul eden Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir dünya görüşü ortaya çıkmıştır. Bu yeni düşünsel gelişme, Osmanlı'da modernleşmenin, diğer deyişle laik-çağdaşlığın ilk adımları ve nüveleridir. Bundan ötürü, III. Selim ve II. Mahmud gibi Osmanlı Padişahları bu meyanda Osmanlı modernleşmesinin ilk ilericiler olarak kabul edilir (Heper, 1973).

2.2. Osmanlı-Türk Modernleşmesinin Son Temeli: Laiklik

Laikliğin siyasetin dinden ayrılmasını savunduğu -özellikle Türk laiklik anlayışında- yaygın olarak kabul edilmektedir. Genel olarak iki tür ayırım vardır. İlki, ayrılmayı dışlama ile tanımlar. İkincisi için ayırmak, mesafe yaratmak veya ikisi arasına belirli sınırlar çizmektir (Raz, 1986). Laik devlet, din karşıtı değildir. Bilakis laikliği benimsemiş devlet, dinin siyasete alet edil-

mesine karşıdır; dinin siyasallaştırılarak, aynen liberalizm, komünizm, sosyalizm, muhafazakârlık gibi ideolojiler ile ekonomik-politik nitelikli bir olgu olan kapitalizmde görüldüğü gibi, devlet ve siyasal rejimi temelli yeni bir sömürü düzeninin oluşmasına karşıdır. Nitekim dinin siyasallaştığı devletlerde, sosyal, iktisadi, mali-finansal, hukuki, kültürel başta olmak üzere yurttaşlar üzerinde her türlü sömürü tahakkümünün çok kolaylıkla kurulduğu, taban temelli din siyaseti ile orta-burjuva sınıf ortadan kaldırılarak, biatçı, şükürcü ve itaatkar bir cemaat kültürü ve halk kitlesinin ortaya çıktığı görülmektedir.

Dolayısıyla, Batı'da günümüz laikliğinin çok derin sosyal, siyasi, ekonomik, dinsel ve kültürel geçmişi ve temelleri vardır. Bundan ötürü, laiklik Batı'ya insanın temel hak ve özgürlüklerine sonsuz saygı ve hürmet, sağlam bir demokrasi ve sosyal yapı ve en önemlisi de dürüst siyaset ve adalet-hukuk sistemi getirmiş ve bunların özellikle Türklerin 1453'te İstanbul'u fetih sonrasında Batı'da yaşanan gelişmeler kapsamında 15. Yüzyıldan itibaren Batı dünyasına yayılmasını sağlamıştır. Bu yüzden, günümüzde Batı demokrasileri en sağlam ve iyi işleyen demokrasilerdir. Zira laiklik, aynı zamanda sağlam ve işler bir demokrasinin de temelidir. Sağlam ve işler bir demokrasi de, aynı nitelikteki bir adalet ve hukuk sisteminin sonucudur. Bu bağlamda, laikliğin aslında sağlam ve herkes için eşit işleyen ve gerçekten devletin temelini teşkil eden bir adalet ve hukuk sistemi olduğunu söylemek mümkündür. Günümüzün Batı laik devletleri, bu nedenle yerkürede hukukun üstünlüğünün en fazla sağlandığı ülkelerdir. Zira laikliğin demokrasi kavramı, temelde laik bir toplumun gereği olarak, fikir, söz, yaşam ve inanç özgürlüğüdür. Dolayısıyla, laiklik olgusu, demokrasi kavramı ile doğrudan

doğruya bağlantılıdır (Berkes, Mart 1979, s. 3).

Bundan ötürü Batılı anlamda laiklik, aslında ve öзде bir “zihniyet” meselesidir. Bu zihniyet meselesi, adeta öncül bir laik zihniyetin, ileride seküler bir zihniyete yol açacak zincirleme reaksiyonu içeren aydınlanmacı-ilerlemeci bir süreçtir. Diğer deyişle, Batı laikliğinin alt kavramı olarak görülebilecek sekülerizm gibi, sadece aklın kutsallaştırılmış dinsel geleneğin boyunduruğundan kurtarılması değildir. Aklın, hem böylesi bir kurtulmaya tabi tutulması hem de çağdaş uygarlık ilkelerini yakalayabilmesini sağlamaktır. Dolayısıyla, sekülerlik, diğer tanımlamayla çağdaşlık olgusu ise, çağdaşlaşmış laik zihniyet, çağı yakalamış laik zihniyet demektir (Berkes, 1976). Bununla birlikte, “çağdaş” dünyanın çoğu “çağdaş” araçlarına sahip bir toplumda, toplumu oluşturan bireyler, gruplar, etnisiteler, inanç grupları, cemaat toplulukları, meslek grupları ve tüm benzerleri arasındaki ilişkilerde veya bunların kendi içlerindeki bireysel ya da grupsal davranış modellerinde, hala 21. Yüzyılda, diğer deyişle Milenyum’da kolaylıkla bir “Orta Çağ zihniyeti” gözlemlenebilir. Bunun ana nedeni, Doğu toplumlarının Batı medeniyetinin laiklik ve sekülerlik olgularının özünü değil, tözünü almalarıdır. Bundan ötürü de, laiklik ve sekülerlik, temelde bir zihniyet meselesidir. Zira insanın zihniyeti bozursa, bağnaz kaderci ve hurafeci ise, laiklik ve sekülerlik de, diğer deyişle modernleşme ve çağdaşlaşma da sorunlu ve paradoksal olacaktır.

Bu meyanda laiklik, siyasetten toplumsal yaşama, ekonomiden eğitime, adaletten hukuka, temel insan hak ve özgürlüklerinden insanca ve kendince bir yaşama kadar hayatın her noktasında, köşe başında ve köşesinde, kısacası hayatın her veçhesinde yer alır ve böylelikle, bireysel, grupsal, top-

lumsal ve uluslararası ilişkileri doğrudan etkiler. 1923’te kurulan Türkiye Cumhuriyeti de, yüzünü Batı’ya dönmüş ve Batı’ya rağmen Batılılaşmaya girişmiş bir devlet olarak Batı’nın yüzyıllara sarı sosyo-politik ve sosyo-ekonomik gelişmeler sonrasında kazandığı laiklik olgusunu hızlı bir Devrim ve reform süreciyle kısa zamanda devlet ve toplum bünyesine adapte etmiştir. Ancak yukarıdaki satırlarda, laiklik ve sekülerliğin birer zihniyet meselesi olduğunu vurgulamıştık. Nitekim Adanır (2010, ss. 220-221) da buna dikkat çekerek, Osmanlı İmparatorluğu’ndan Türkiye Cumhuriyeti’ne geçişi, ipek böceğinin kozasında kelebeğe dönüşmesine benzetir ve Cumhuriyet Devrimleri ile kurulan yeni çağdaş toplumsal düzenin Batı kökenli ancak alaturkalaşmış, diğer deyişle Batı medeniyetinin özünü değil, tözünü almış sosyo-politik bir form olduğuna dikkat çeker.

Bundan ötürü laiklik, bir bütün olarak Türk Devrimi’nin tüm ilke ve reformlarının hepsinin üzerinde çatı devrimsel prensip olarak, Atatürk Devrimleri’nin ve çağdaş Türkiye Cumhuriyeti’nin hem garantisi hem de temelidir. Zira laiklik sayesinde teokratik bir Orta Çağ imparatorluğu yerine, modern ve çağdaş bir devletin doğuşu, akıl, bilim ve vicdan özgürlüğüne dayalı bir zihniyetin ortaya çıkmasıyla mümkün olabildiği. Bu yüzden laiklik, Türk modernleşmesinin temelidir. Ancak, Cumhuriyet Türkiye’sinin, Gazi Mustafa Kemal Atatürk’ün o akılcı, pozitivist ve aydınlanmacı-ilerlemeci devrimci ruhu sayesinde, tarihte ilk kez (ve halen de bir ikinci örneğinin görülemediği şekilde) Batı laikliğini benimseyen bir ülke olarak, bugün olabildiğince çağdaş, Batılı, Batı âleminin bir parçası, Avrupa Birliği aday üyesi, NATO üyesi ve Batı âlemi ile olabildiğince azami şartlarda entegre olabildiği, Asya, Afrika ve Arap toplumları için cazibe merkezi bir devlet olmasına rağmen,

Kemalist laiklik anlayışının hem otoriter hem de anti-demokratik olduğunu ya da Türkiye’de dini yurttaşların sosyal yaşamında tamamıyla kaldırmayı amaçladığını ya da Türkiye bağlamında, devletin laiklik yorumu ve laiklik pratiğinin demokrasiye olumsuz etkilerde bulunduğunu savlayan görüşler de literatürde bir hayli fazladır (Karakas, 2007, s. 11; Şan, 2012; Burak, 2012).

3. Osmanlı-Türk Modernleşmesinde Tarafgirlik ve Karşıtlık: Paradoksal Bir Mücadele

Modernleşme, özde modern akla sahip insanlardan oluşan bir toplumun gerçekleştirilebileceği bir süreçtir. Keza modernleşmenin temelinde insanın aklını özgür biçimde kullanması, diğer deyişle insanın özgürce düşünmesi, şüphelenmesi, sorması, sorgulaması, eleştirmesi ve gerekiyorsa değiştirmesi, yani ilerlemesi, gelişmesi vardır. Modernleşmenin zorladığı tüm bu zihinsel faaliyetlerden amaç, iyi toplumun parametrelerini bulmak ve iyi toplumu oluşturmaktır. Ancak, bu iyi toplumun göreceli olduğu da yadsınamaz bir gerçektir. Örneğin, cehalet bilimini benimsemiş kâderci, tutucu-gerici, otoriter, çoğunlukçu, cemaatçi ve hurafeleşmiş gelenekçilik ile dini taassubun etkisi altındaki muhafazakâr bir toplumun kendince iyi toplumu budur.

Buna karşın, modernleşmenin öngördüğü iyi toplum ise, bu yolda laiklik, bilimsellik, demokrasi, çağdaşlık, eşitlik, özgürlük, sosyal adalet, evrensel hukuk ve temel insan haklarından asla sapmadan özgür aklını kullanan çağdaş bireylerin oluşturduğu cemiyetleşmiş sosyal organizasyondur. Bundan ötürü, modernleşmenin, modern insanın -iyi topluma ulaşma yolunda- aydınlanmacı-ilerlemeci bir anlayışla, birşeyleri değiştirmeye inandığı sürece devam edecek toplumsal-devrimci bir olgu oldu-

ğunu söylemek mümkündür. Bu olgusal durum, Atatürk’ün kurduğu Cumhuriyet Türkiye’sinin erken dönem akılcı ve toplumsal-devrimci modernleşmesinin temel niteliğidir. Nitekim günümüzde dünya toplumlarında yaşayan ve akılcı-bilimsellik, laiklik, demokrasi, cemiyetleşmeyi, diğer deyişle çağdaş toplumsallaşmayı reddeden tutucu-gerici muhafazakâr, statükocu, köktenci, çoğunlukçu, otokrat, totaliter, radikal ve cemaatçi zihniyetli modernleşme-karşıtları mevcut olup, bunlar da kendilerinin “sözde” iyi toplumuna ulaşma yolunda çağdaş ve bilimsel çok şeyi değiştirmeye inanmakta ve çabalamaktadırlar.

Bu noktada, modernleşme ile modernleşme-karşıtlığı arasında iki temel paradoksal durum ortaya çıkar görünmektedir. Bunlardan ilki, burada yaptığımız “iyi toplum arayışı” tanımlamasında, sanki ortaya birbiriyle çatışan bir durumun ortaya çıkıyormuş gibi görünmesidir. Ancak, durum hiç de böyle değildir. Zira modernleşme, işte tam da bu noktada modernleşmeye her fırsatta direnç gösteren bahse konu karşıt zihniyetlerden farkını ortaya koymaktadır. Buna göre, akılcılık, laiklik, bilimsellik, demokrasi, çağdaşlık, eşitlik, özgürlük ve cemiyetleşmeden beslenen “modernleşme” olgusu, Modern Çağ ve onun sürdürülebilir sosyo-ekonomik gelişme ve kalkınma anlayışını betimler. Bununla birlikte, cehalet bilimciliği, tutucu-gerici muhafazakârlık, statükoculuk, köktencilik, çoğunlukçuluk, otokratlık, totaliterlik, radikallik ve cemaatçilikten beslenen modernleşme-karşıtlığı ise, Orta Çağ ve onun sosyo-ekonomik gerileme ve çöküş tarihini simgeler. Zira modernleşme-karşıtlığı, neredeyse insanlık tarihine -her bakımdan- kara bir leke olarak geçmiş olan Orta Çağ’ın karanlık dönemine özlem duymaktadır.

İkinci paradoksal durum ise, modernleşme-karşıtlarının, tüm bu karşıtlıklarına rağmen, modern hayat tarzını birçok yönüyle benimseyip yaşamayı arzu etmeleri gibi, ironik ve manidar olduğu kadar, birbirleriyle çatışır da görünen paradoksal bir durumun ortaya çıkmasıdır. Bu meyanda modernleşme-karşıtları, bir yandan Orta Çağ'ın tutucu, gerici, insanı hiçe sayan köktenci, din-odaklı sosyo-politik hayat tarzını benimseme arzusu sergilerken, öte yandan Modern Çağ'ın tüm bilgisayar, televizyon, sosyal medya, yeni medya, otomobil, uçak, helikopter, motoryat gibi modern ulaşım araçları, gökdelen, rezidans gibi modern mimari, vb. ileri bilimsel-teknolojik gelişmelerini kullanmayı öngören ultra-kapitalist ekonomik-politik bir yaşam tarzından da geri kalmamaktadır. İşte, tam da bu yüzden modernleşme ve laiklik olguları; bir ideoloji, bir dogma, bir doktrin, bir siyasal sistem, din karşıtlığı değil, bir düşünüş (zihniyet) ve tutum meselesidir. Bu zihniyet ve tutum; özünde insana ve doğaya saygı, insan-merkezcilik, dürüstlük, erdemlilik, iyi niyetlilik, hoşgörülülük, empati kurabilirlik, adaletlilik, hak ve hukuk-bilirlilik, eşitlik, özgürlük, çoğulculuk, demokrasi, cemiyetçilik, bilimsellik ve akılcılık içermektedir. Bu nedenle, özellikle çağdaş dünyada, yukarıda gerek iyi toplum arayışını algılayış, gerekse modernleşmeye iyi yüzlü bir yaklaşım sergileyiş türünde betimlenen sahte, çelişkili ve paradoksal modernleşme örneklerinin de bugüne değin görüldüğünün, hatta hala da görülmekte olduğuna dikkat çekmek gerekir.

Bu çerçevede, modernleşmede birey ve onun aklı, zihni, ruhu ve kişiliği hayati önemdedir. Zira bir toplumda bireyin bir cemaatin mi, yoksa bir cemiyetin mi parçası olmasını bu öznel nitelikler betimler. Cemiyetleşen bireyler, sonuçta modern toplumu oluşturacak; aksi durumda ise,

bireyler cemaatleşmiş bir toplumun parçası olmaya başlayarak, bireysel kimlik ve kişilik niteliklerini yavaşça yitirecekler; cemaatleşen toplum çağ-dışı, muhtemelen de Yakın Çağ uygarlık tarihinde görüldüğü üzere çoğu kez Modern Çağ'da Orta Çağ'a doğru bir yönde ilerleyecektir. Bundan ötürü, bireyin zihin ve ruhunda; akılcılık, laiklik, bilimsellik, demokrasi, çoğulculuk, çağdaşlık, eşitlik, özgürlük ve cemiyetçilik (çağdaş toplumsallaşma) anlayışları yer bulmadığı ölçüde, kendisini ve yaşadığı toplumu daha eşitlikçi, özgürlükçü ve demokratik yönde değiştirme çabası da o oranda var olmayacak; böylece, cemaatçi bir zihniyetle geçmişi muhafaza etmeye çalışacak ve kadim gelenek, görenek ve kültürlerini çağa uydurarak hümanistik (insani) ve demokratik olarak insana ve onun onuruna yakışır biçimde gelişen çağdaş toplumlara göre geri kalacak ve toplumsal yapısı, siyasi, sosyal, iktisadi, bilimsel, finansal, kültürel ve psikolojik olarak yozlaşıp, hurafeleşecektir.

Nitekim günümüzde modernleşme ile tutucu-gerici muhafazakârlık arasındaki temel çelişki ve çatışmada da buradan kaynaklanmakta ve dallanıp budaklanıp gitmekte; olan, modern çağda geri kalarak, hak-hukuk-adalet üçgeni eksikliğinde işsizlik, yoksulluk başta pek çok sosyo-ekonomik sorun çeken; sonuçta, bir türlü cemiyetleşip modernleşemeyen topluma olmaktadır. Bu açıdan, "modernleşme"-nin, insanı aklını kullanmaya, aklından yola çıkmaya zorlayan bir olgu ve dünyevi sorunları çözmede, toplumsal sorunlara "çağdaş ve demokratik" çözümler üretmede onun en büyük destekçisi olduğunu vurgulamak mümkündür. Modernleşmenin zıddı ise, hurafeleşmiş gelenekçilik, tutucu-gerici muhafazakârlık, cehalet bilimciliği, köktencilik, kadercilik ve cemaatçiliktir. Bundan dolayı, modernleşememiş toplumlar, çağcıl sosyal sorunlarına,

tutucu-gericilik ve kadcercilikten beslenen bu hurafeleşmiş gelenekçi zihniyetle sağlıklı ve köklü çözümler bulamamakta; sonuçta da, yurttaşlarının çağın gereklerine uygun olarak sağlıklı, mutlu, huzurlu, var-sıllık ve refah içerisinde yaşayabilmelerini temin edememektedirler.

Keza tutucu-gerici ve hurafeleşmiş gelenekçilik, aynen siyasi ideolojilere benzemekte olup, tabusal, dogmatik bir anlayışla, insan aklının sorgulamasına, eleştirmesine, fikir üretmesine pek sıcak bakmayan, bilakis bunu her fırsatta engellemeye çabalayan bir tutum ve yaklaşımdır. Bundan dolayı, tutucu-gerici ve hurafeleşmiş gelenekçilik, hangi sosyo-kültürel yapı ve/veya dinsel inançta olursa olsun, tarihte insanların daha iyi bir toplum, diğer deyişle varlıklı, zenginlik ve refah içinde, işi gücü olan, dürüst, mutlu, huzurlu, erdemli, eşitlikçi, özgürlükçü, çoğulcu, demokratik, adaletli, sosyal-adaletli, hukuka ve temel insan haklarına saygılı, laik, seküler ve sosyal demokrat bir toplum, devlet arayışlarına engel olmuş; Orta Çağ ve onun karanlık zihniyetli tutum ve anlayış geçişini yüceltmüş; böylelikle dünyevi tüm olayları kadcerciliğe, hurafeleşmiş geleneğe ve metafiziğe bağlamış bir zihniyettir. Zaten –tekerrürden ibaret olan- tarih denen, deyiş yerindeyse o “yüce” bilim de –her daimişunu göstermiştir ki, insan toplulukları aklıdan yola çıkıp bilmeye cesaret etmeyi [*Sapere Aude*]³ (Kant, 1784; Holt & den

Hond, 2013) bıraktığı oranda, akıldan, mantıktan, rasyonellikten, hakkaniyet, dürüstlük ve adaletten uzaklaşmış; akıl-dışı gelenek ve göreneklerin, mistik nitelikli hurafeler ve kadcercilikle dolu akıl-dışı davranış modellerinin ve bunların yarattığı koyu cehalet, bağnazlık ve geri kafalılığın, kısacası kutsallaştırılmış, hurafeci-kadcerci gelenekçiliğin kurbanı olmuşlardır.

Modernleşme, aslında aklın aydınlanması, aklın açılması, insanın aklını başka bir akla emanet etmemesi, teslim etmemesidir. Dolayısıyla modernleşme, aslında aynen onu besleyen ana düşünsel damar olan “laiklik”, “sekülerlik (çağdaşlık)” gibi, bir zihniyet [*mentality*] meselesidir. Bu görüşten hareketle modernleşme, sadece bir çağdaşlaşma olgusu değil, bilakis laik çağdaşlaşmadır; zira modern olmak için sadece çağdaş olmak yetmez, laik de olmak gerekir; diğer deyişle, insanın zihninin aydınlanmış; diğer deyişle, kadcerci, tutucu, gerici hurafeleştirilmiş gelenekçilikten kurtulmuş olması gerekir; yalnızca aydınlanmış zihinler çağın toplumsal sorunlarına laik ve çağdaş çözümler getirebilir, önerebilir. Günümüzde Türk toplumunda önlenebilen, hatta her geçen gün artan kadına ve sağlık çalışanlarına şiddet, kadın cinayetleri dahil her türlü toplumsal şiddet bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Dolayısıyla, ancak aydınlanmış zihinler laik çağdaşlaşmayı yakalayabilir; bu nedenle modernizm, modernleşme ya da laik çağdaşlaşma; insan-merkezli, insan saygılı, dürüst, adil, eşitlikçi, özgürlükçü, sosyal adaletçi ve çoğulcu bir zihniyettir.

3 Latince “Sapere aude (Bilmeye cesaret et!)” ifadesi, tarihte ilk kez Roma İmparatoru Augustus döneminin en önemli şairlerinden biri olan Quintus Horatius Flaccus tarafından Epistles 2. şiirinde kullanılan bir deyiştir. Horatius’un kullandığı haliyle; “*Nam cur, quae laedunt oculus, festinas demere, siquid est animum, differs curandi tempus in annum? Dimidium facti, qui coepit, habet; sapere aude, incipe. Viuendi qui recte prorogat horam, rusticus expectat dum defluat amnis; at ille labitur et labetur in omne uolubilis aeuum.*” şeklinde Latince, Türkçe tercümesi olarak ise; “*Gözüne ufak bir çöp batsa, onu oradan çıkarmak için acele edersin. Zihnin*

hasta olduğu vakit tedavisi için neden acele etmezsin? Başlamak, işin yarısını bitirmek demektir. Kendi aklınla düşünmeyel/akıllı olmaya cesaret et, başla!” şeklinde olan bu önemli deyiş, ünlü Alman filozof Immanuel Kant ve insanlığın Aydınlanma Çağı ile özdeşleşmiştir. Nitekim Kant (2000), “Aydınlanma Nedir?” adlı denemesinde aydınlanma çağının felsefesini bu deyiş ile özetlemiştir. Bkz. https://tr.wikipedia.org/wiki/Sapere_aude.

Bu nedenle, modernleşmenin gerçek ruhunu bulduğu temel olgu olan Aydınlanma; metafiziği, teolojyi ve dini devre dışında tutarak, ahlaki sorunlar dâhil, tüm toplumsal sorunları gelenekler, hurafeler, “topraktan, tabiattan, insandan uzaklaşıp kaçan, küçücük kafalara, küflü sahifelere, örümcekli raflara kapanmış bir ilim” ile değil, yalnızca aklın ve bilimin gösterdiği doğrultuda çözülebileceğine inanan zihinsel bir tavidir (Berkes, 29 Ekim 1942, s. 271). Kısacası, modernleşme ve onunla ele tutuşan olgular olarak demokrasi ve laikliğin her üçü de zihniyet işidir; hurafeleşmiş bağnaz-gelenekçi kadercilikten beslenen zihniyet bozukluğu, hem modernleşmeye hem demokratikleşmeye hem de laikliğe en büyük zarardır.

Bu meyanda, geçmişten günümüze değin süre gelen ve bugün içinde yaşadığımız Modern Çağ ve 21. Yüzyıl Milenyum’unda daha da akıl-dışı, diğer deyişle gerçek-ötesi, aklın almayacağı [*post-truth*] bir gerçeklikle artan modernleşme ve çağdaşlaşma karşıtlığı durumu, Immanuel Kant’ın (1724-1804) günümüzden tam 236 sene önce Latince olarak, “Sapere aude! (‘Bilmeye cesaret et!’ [*Dare to know*] veya ‘Aklından yola çık!’ [Y.N.])” şeklinde özetlediği bir durumdur. Buna göre, bu karşı olma durumu, diğer deyişle modernleşmeye karşı gösterilen direniş durumu, Batı uygarlığının yeni insan ve toplum inşa etme projesinin düşünsel ve felsefi temellerinin olduğu bir çağ olan ve yeni insanın her şeyden önce kendi aklını kullanma cesaretini gösteren bir özellikle donatılmasını öngören Aydınlanma Çağı’nın (Çüçen, 2006, s. 26; Zariç, 2017) evrenselleşecek felsefesini (Cevizci, 2002) reddederek, yine Kant’ın (2000, s. 17) vurgusuyla, insanın; “...kendi suçu ile düşmüş olduğu bir ergin olmama durumundan kurtul[amaması],...bu ergin olmayış durumu ise, insanın

kendi aklını bir başkasının kılavuzluğuna başvurmaksızın kullanamayışdır.”

Ancak, dünya modernleşme tarihi ve modern çağ; çatışma, çarpışma ve uyumsuzlukların tarihi ve çağı olmuştur. Bu çatışma, temel olarak ‘eski’ ile ‘yeni’; ‘geçmiş’ ile ‘gelecek’ arasındadır; diğer bir deyişle, bu tarih ve çağ, -hurafeleşmiş ve kaderciler- gelenek ile çağdaşın mücadelesidir. Modernlik, kaçınılmaz olarak hayatın her parçasına yayılacak; her alanına girecektir. Bu nedenle, özellikle dinin çarpıtılmasıyla ortaya çıkarılmış kutsallaştırılmış ve gelenekselleştirilmiş hurafeler ve kadercilik zihniyeti, modernite ve modernleşme ile yüzyıllardır ve doğrudan anlaşmazlık ve çatışma içerisindedir. Dolayısıyla, modernliği oluşturan temel unsurlar, yeni bir dünya ve yeni bir vizyona giden yolda seküler ve çağdaş rayları döşemektedir. Modernleşmenin tanımlayıcı öğeleri olarak; empati, kadın hakları, doğa hakları, hayvan hakları, insan hakları, eğlence sanayisi, eğlence hissiyatı, ödül ve mükafat kültürü, modern-bilimsel iktisadi yapılanma ve pazar ekonomisi, her alanda dinamik ve rekabetçi toplum, hayat tarzı özgürlüğü, sosyalleşme, sosyal hareketlilik, yeni toplumsal sınıfların doğuşu, yüksek derecede okur-yazarlık, yüksek oranda sanatseverlik (opera, tiyatro, sinema vb.), yüksek oranda iletişim ve ulaşım olanakları akla gelmektedir (Görgün, 2014).

4. Sonuç ve Tespitler

Sonuç olarak bu çalışmada Osmanlı-Türk modernleşmesinin temelleri kapsamında vurgulanabilecek bazı önemli ve kritik tespitler elde edilmiştir. Bu meyanda;

Birinci önemli tespit, Türk modernleşmesinin Osmanlı İmparatorluğu döneminde başlamış bir çağı yakalama hareketi olduğudur. Dolayısıyla, Türk modernleşmesi, aslında Osmanlı-Türk modernleşmesi

olarak değerlendirilmelidir. Zira Osmanlı-Türk modernleşmesi ve Atatürk Devrimleri, esasen Batı'ya değil, Türk tarihine dayanır. Dolayısıyla Osmanlı-Türk modernleşmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son 200 yıllık döneminde başlayan bir sürecin bütünü olarak, Cumhuriyet Türkiye'sine evrilip, halen de devam etmesidir.

İkinci önemli tespit, Osmanlı-Türk modernleşmesinin bir zorunluluk hareketi olduğudur. Zira Osmanlı Ordusu 1600'lerin ortalarından itibaren baş düşmanları olan Avrupalı ve Rus ordular karşısında yenilgiler almaya ve İmparatorluk toprak kaybetmeye başlamıştır. Kısacası, İmparatorluğun bir fetih, cihan ve çağ imparatorluğu olma özelliği gerilemeye başlamıştır.

Üçüncü önemli tespit, Osmanlı-Türk modernleşmesinin temelleri, özellikle Yeni Çağ ile birlikte gelişim atılımına girmiş Avrupa'da yatmaktadır. Zira Osmanlı-Türk modernleşme hareketinin amacı Avrupalılaşmaktır; ancak bu Avrupalılaşma, asla Hıristiyan Batı gibi olmak değil, aksine yalnızca onun askeri alandaki bilimsel ve teknolojik gelişimini yakalamaktır. Diğer deyişle, bu hareketin başlamasını zorlayan itki, sadece Osmanlı Ordusu'nun Avrupa orduları karşısında aldığı yenilgilerdir. Dolayısıyla, bu Avrupalılaşma, dini, siyasal, kültürel ve sosyal nedenlerle, Osmanlı Padişahlarınca yalnızca askeri alanda yaşanması öngörölmüş bir anlayıştır.

Dördüncü önemli tespit, Avrupa medeniyetinin modern Avrupa'ya evrilmesinde temel itkiler, laiklik, demokrasi, Aydınlanma, Rönesans ve dinde Reformasyondur. Bunlara hümanizma da eklenince, Avrupa ve sonrasında Kuzey Amerika, hurafeleşmiş, mistik, kaderci gelenekçiliğin koyu ve gerici etkisi altındaki Doğu toplumları için 'Batılılaşma' olarak bilinen bir modernleşme modeli yaratmıştır. Osmanlı İmpa-

ratorluğu da, Asya tipi-despotik bir Doğu toplumu olarak Batılılaşmadan, özellikle Avrupa'ya yakınlığı ve Avrupalılar ile olan yakın etkileşimleri sebebiyle, 1700'lerden itibaren nasibini maksimum oranda almıştır. Bu nedenle, Osmanlı-Türk modernleşmesinin ilk temel itkisi, Batılılaşma'dır.

Beşinci önemli tespit, Osmanlı'nın bu Avrupalılaşmadan anladığının aksine, Osmanlı yönetici egemen sınıflarının gerçekte öngöremediği en önemli husus; köklü ve kadim medeniyetler ve toplumlar arası ilişki ve etkileşimlerin yalnızca askeri alanda çağı yakalamak ile kalamayacağı, devletler arası ilişki ve iletişimin yoğun olarak başlamasının, -arzu edilmese de- bir takım sosyal, siyasi, iktisadi, hukuki, entelektüel ve kültürel etkilerinin -kaçınılmaz bir gerçeklikle- olacağı ve bu etkileşimlerin, Osmanlı toplumu, siyaseti, ordusu, iktisatı, hukuku ve sosyal kültürü üzerinde etkisi gittikçe artan değişim ve dönüşümlerde bulunacağıdır. Nitekim toplumsal birçok alanda değişim ve dönüşüm sonucu yaratan bu olgu, literatürde Batılılaşma olarak bilinmekte olup, bunun Osmanlı yönetici elitlerince kaçınılmaz ve zorunlu olarak kabullenildiği söylenebilir. Keza İmparatorluklar çok-uluslu, çok-kültürlü, çok-dinli siyasal yapılardır. Bir başka deyişle, Osmanlı İmparatorluğu, İmparatorluk olması hasebiyle, Batılılaşma yoluna zorunlu olarak girmiştir.

Altıncı önemli tespit, Osmanlı-Türk modernleşmesinin son temel itkisinin laiklik olduğudur. Avrupa çıkışlı dini, sosyal ve hukuki bir olgu olan laiklik, bilinen klasik tanımı olan din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasından çok çok öte bir kavramdır. Laiklik; Batı aydınlanmasının, hümanizmasının, aklının yeniden doğuşunun, toplumsal cinsiyet eşitliğinin temelidir. Laiklik; Batı'da temel insan haklarının, kişisel hak ve özgürlüklerin, toplumsal ve

bireysel eşitlik ve özgürlüğün, toplumsal adaletin, sosyal demokrasinin, demokratik demokrasinin, devrimciliğinin, dini reformculuğunun, akılcılığının, kalkınmacılığın, varsıllığın, adaletin, kısaca dünyevi yaşamın insana yakışır şekilde yaşanmasını olanaklı kılan, düşünme, ifade, yaşam ve vicdan özgürlüklerini yurttaşlara azami sağlayan, insanın akılcı, insancıl ve demokratik kanunlara uyduğu sürece istediği, dilediği gibi yaşama özgürlüğünü güvence altına alan bir olgudur.

Dolayısıyla, laiklik aslında bir “zihniyet” işidir. Doğrudan zihniyeti betimler ve vurgular; Doğu toplumlarında uygulanan kimi takiye ve sözde laikliklerin aksine, gerçek laiklik, bireyi güzel ahlaka, dürüstlüğe, adil olmaya, empatiye, sevgiye, saygıya, iyi niyete ve hoşgörüyü çağırır; bunları önerir. Dolayısıyla, modernleşmenin çok önemli bir üst çatı kavramı olarak “laiklik”, alt kavramları “modernizm (çağdaşlaşma)” ve “sekülerizm” ile birlikte, Osmanlı-Türk modernleşmesinin son temel itkisidir; bu nedenle, Türkiye Cumhuriyeti, laik bir devlettir ve bir laik, demokratik, sosyal ve hukuk devleti olarak Osmanlı-Türk modernleşmesinin vardığı en üst ve en başarılı noktadır.

Modern, laik Türkiye Cumhuriyeti de, bu çerçevede ilelebet devam edecektir; zira toplumsal gelişim, akacağı patikalari-bazen doludizgin, bazense sessiz sedasız-, ama mutlaka bulan bir ırmak gibidir; bundan ötürü, günümüzde birçok modernizm karşıtı ülkede görüldüğü gibi, elbet sonunda modernleşmeye doğru olacak toplumsal yaşamın önünde hiçbir hurafeleşmiş, tutucu-gerici gelenekçiliğin taassup, baskı, engel ve yasakları duramaz. Nitekim bu, insanlık tarihinde her daim böyle ola gelmiştir.

Tüm bu tespitlerden sonra, son sözde vurgulanabilecek yegâne husus şu görünmektedir; Türk Ulusu, köklü, kadim ve çağdaş bir millet olarak, 1923'te Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşlarının önderliğinde kurduğu laik, demokratik ve Batılı Cumhuriyeti –tüm hurafeleşmiş gelenekçilik, kadercilik, dincilik, gericilik, cemaatçilik, yobazlık, Atatürk ve Cumhuriyet düşmanlığına rağmen- ilelebet muhafaza edecektir; zira toplumsal devrimcilik ve modernleşmeden beslenen laiklik, çağdaşlık ve Batılılık özellikleri, Türk Ulusu'nun asil damarlarında her daim var olmuş kadim ve özgün niteliklerdir. Türk modernleşmesinin gelecek temelleri ise, işte Türkiye Cumhuriyeti'nin Kurucu Lideri ve Ulu Önderi Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün modern geleceğe yön veren akılcı-bilimsel zihniyeti ve Türk Ulusu'nda her zaman gördüğü ve inandığı bu asil özelliklerdir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Yazar herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan etmektedir.

Kaynakça

- Adanır, O. (2010). *Eski Dünyaya Yeni Bir Bakış: Baudrillard, Berkes, Mauss ve Ülgener Üzerinden Kuramsal bir Deneme*. Doğu Batı Yayınları.
- Berkes, N. (29 Ekim 1942). İlim Dünyasındaki Durumumuz. *Yurt ve Dünya*, 3(20), 271-275.
- Berkes, N. (1976). *Asya Mektupları (Gezi, İzlenimler, Eleştiriler)*. Çağdaş Yayınları.
- Berkes, N. (Mart 1979). Komşunun Kaz Boyutlu Tavuğu. *Sesimiz*, 116, 3-4.
- Burak, B. (2012). Can Secularism Hinder Democracy? The Turkish Experiment. *İnsan & Toplum*, 2(4), 65-82.
- Cevizci, A. (2002). *Aydınlanma Felsefesi*. Ezgi Kitabevi.
- Çüçen, A. K. (2006). Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi. *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi* (Özel Sayı), 125, 25-34.
- Görgün, M. (2014). *The Role of Turkish Theatre in the Process of Modernization in Turkey (1839-1946)*. Yayınlanmış Doktora Tezi, Yeditepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Heper, M. (1973). Osmanlı-Türk Devletinde Bürokrasinin Siyasal Rolü: Karşılaştırmalı Kamu Yönetimi Açısından Bazı Gözlemler. *Amme İdaresi Dergisi*, 5(Temmuz), 29-40.
- Holt, R., & den Hond, F. (2013). Sapere Aude. *Organization Studies*, 34(11), 1587-1600.
- https://tr.wikipedia.org/wiki/Sapere_aude (Erişim tarihi: 11.12.2023).
- Kant, I. (1784). What is Enlightenment?. <http://www.columbia.edu/acis/ets/CCREAD/etscc/kant.html> (Erişim tarihi: 11.11.2023).
- Kant, I. (2000). Aydınlanma Nedir? Sorusuna Yanıt (1784). Çev.: N. Bozkurt. *Toplumbilim* (Aydınlanma Özel Sayısı), 11(Temmuz), 17-21.
- Karakas, C. (2007). *Turkey: Islam and Laicism Between the Interests of State, Politics, and Society (PRIF Reports No. 78)*, Trans.: K. Horn. Peace Research Institute Frankfurt Pubs.
- Kolbaşı, A. (2014). XIX. Yüzyıl Osmanlı Yenileşmesi ve Değişimi Üzerine Kavramsal Yaklaşım. M. A. Beyhan (Ed.), *Nizam-ı Cedid Başlangıcının 220. Yılı Münasebetiyle Tarih Boyunca Yenileşme Hareketleri* içinde (ss. 1-16). Kitabevi Yayınları.
- Kuran, E. (1964). Türk Ordusu ve Batılılaşma. *Türk Kültürü*, III/22, 11-13.
- Kuran, E. (1999). Osmanlı Türklerinin Batı'yı Algılamaları (1839'a Kadar). *Türk Yurdu*, 19-20(148-149), 37-40.
- Mardin, Ş. (2012). *Türk Modernleşmesi Makaleler*. M. Türköne & T. Önder (Ed.). İletişim.
- Raz, J. (1986). *The Morality of Freedom*. Clarendon Press.
- Şan, M. K. (2012). Baskıcı Bir Laiklik Modeli Olarak Türk Laikliğinin Anatomisi. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 7(2), 1-25.
- Weber, M. (2012). *Ekonomi ve Toplum Cilt-1*, Çev.: L. Boyacı. Yarın Yayınları.
- Zappa Play's Zappa 1997 Concert Part 1, https://www.youtube.com/watch?v=P8Jz4UH2_8U (Erişim tarihi: 11.12.2023).
- Zariç, S. (2017). Tarihsel Kökeninden Ülkelere Göre Türlerine Aydınlanma Felsefesi (Çağı) ve Türkiye Cumhuriyeti. *Süleyman Demirel Üniversitesi SBE Dergisi*, 3(28), 33-54.

Araştırma Makalesi / Research Article

Cumhuriyetin Kuruluşunda İşlevsel Güç Olarak Milli Basın ve Atatürk'ün Gazeteci Kişiliği¹

National Press As A Functional Power In The Founding Of The Republic and Atatürk's Journalist Personality

Nur Esra ATMACA ²

ÖZ

Türk basınının doğduğu Osmanlı İmparatorluğu döneminden, Milli Mücadele yıllarına gelinceye kadar geçen sürecin en dikkat çeken özellikleri, Saray'ın baskıcı yasal düzenlemelerinin gölgesinde başlamış ve 1867'den itibaren ağırlıklı olarak yurtdışına kaçan aydınlarla sürgün gazeteciliği şeklinde devam etmiş olmasıdır. Diğer taraftan, 1908'de II. Meşrutiyetin ilanıyla kısa süreli bir özgürlük patlaması gerçekleşse de gazetecilik sürekli kontrol altında ve çalkantılı bir seyir izlemiştir. Ancak, Atatürk önderliğinde Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna ulaşan süreç, basın ve halkın ulusal menfaatlerde bulunduğu ilk ortak payda olarak Türk basın tarihinde benzersiz bir işleve sahiptir. Atatürk'ün Cumhuriyet fikri ve ideali Cumhuriyet'in ilanından yıllar öncesine, henüz Harp Akademisi öğrencisi olduğu yıllara dayanmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'ne giden yolun taşlarını henüz milli mücadeleyi başlatmadan döşemeye başlayan Ulu Önder, demokrasinin en önemli aracı kabul edilen gazete ve gazetecilikle yakından ilgilenerek, millet iradesini ve hakimiyetini önceleyen vizyonuyla dört gazete çıkarmıştır. Bunları Anadolu Ajansı'nın kurulması izlemiştir. Dünyanın takdirini kazanmış Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk'ün Cumhuriyeti'ni kurma sürecindeki basın vizyonu, basının söz konusu süreçteki misyonu ve Atatürk'ün çok da bilinmeyen gazeteci kimliği, Türkiye Cumhuriyeti'nin 100. Yılı'nda bu çalışmanın odak noktasıdır. Halka, cumhuriyet ve demokrasi fikrinin anlatılmasında Atatürk'ün gazeteciliği ve basının bu süreçte gördüğü benzersiz işlev yerli- yabancı arşiv belgeleri, dönem gazeteleri ve Atatürk'ün hatıralarına odaklanan kapsamlı bir literatür incelemesiyle ele alınmıştır. Milli Mücadele'den Cumhuriyet'e tüm sürecin, hem Türk milletine, hem de dünyaya birinci ağızdan duyurulması amacıyla iletişim kanallarına hayati önem atfeden Atatürk'ün askeri dehasının yanı sıra gazeteci kimliği, Cumhuriyet'in kuruluşunda ve Türk modernleşmesinde hem bugünün Türkiye'si, hem de gelecek kuşaklara ulaşacak bir analiz olması amacıyla bu çalışmada detaylandırılmıştır. Özellikle de Milli Mücadeleye basınla verilen destek göz önüne çıkarılmaya ve birçok kaynak araştırılarak bir Milli Mücadele basını listesi oluşturulmaya çalışılmıştır. Nitekim Milli Mücadele Basını, Kurtuluş Savaşı'nın kazanılmasında ve Cumhuriyet'in temellerinin atılmasında etkin bir araç olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Atatürk ve basın, cumhuriyet, milli mücadele basını.

1 25-26 Ekim 2023 tarihinde İstanbul Topkapı Üniversitesi'nce düzenlenen Yüzyıllık Cumhuriyet Sempozyumu'nda bildiri olarak sunulmuştur.

2 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Topkapı Üniversitesi Yeni Medya ve İletişim Bölümü, nuresraatmaca@topkapi.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3731-5642

ABSTRACT

The most striking features of the period from the Ottoman Empire, where the Turkish press was born, to the years of the War of Independence are that it began under the shadow of the Palace's repressive legal regulations and continued mainly in the form of exile journalism with intellectuals fleeing abroad from 1867 onwards. On the other hand, although there was a brief burst of freedom with the declaration of the Constitutional Monarchy in 1908, journalism remained under constant control and followed a turbulent course. However, the process leading up to the founding of the Republic of Turkey under the leadership of Atatürk has a unique function in the history of the Turkish press as the first common denominator where the press and the public met in the national interest. Atatürk's idea and ideal of the Republic dates back to years before the proclamation of the Republic, when he was still a student at the Military Academy. The Great Leader, who started laying the paving stones of the road to the Republic of Turkey even before the start of the national struggle, took a close interest in newspapers and journalism, which are considered the most important tools of democracy, and published four newspapers with a vision that prioritized the will and sovereignty of the nation. These were followed by the establishment of the Anadolu Agency. The vision of Mustafa Kemal Atatürk, the globally admired Great Leader, in the process of establishing the Republic, the mission of the press in this process, and Atatürk's lesser-known journalist identity are the focus of this study on the 100th anniversary of the Republic of Turkey. Atatürk's journalism and the unique function of the press in communicating the idea of the republic and democracy to the public is discussed through a comprehensive literature review focusing on local and foreign archival documents, period newspapers and Atatürk's memoirs. In addition to the military genius of Atatürk, who attributed vital importance to communication channels in order to announce the entire process from the National Struggle to the Republic both to the Turkish nation and to the world, his identity as a journalist is detailed in this study in order to provide an analysis that will reach both today's Turkey and future generations in the establishment of the Republic and Turkish modernisation. In particular, the support given to the National Struggle by the press has been taken into consideration and a list of the National Struggle press has been tried to be created by researching many sources. Indeed, the National Struggle Press was an effective tool in winning the War of Independence and laying the foundations of the Republic.

Keywords: Atatürk and press, republic, national struggle press.

1. Giriş

Mustafa Kemal Atatürk önderliğinde kurulan Türkiye Cumhuriyeti; bir yandan dehasıyla dünyanın hayranlığı kazanan bir liderin, diğer yandan da kısıtlı kaynaklarıyla vatan toprağını düşmanın elinden kurtarmak için topyekün mücadele eden bir milletin tarihe yazdığı benzersiz bir zaferin üzerine inşaa edilmiştir. Ancak bu za-

ferin öncesindeki tablo üzerinde durmak, kazanımı eksiksiz anlamak için önemlidir. Osmanlı İmparatorluğu topraklarının 1. Dünya Savaşı sonrası İtilaf Devletleri'nce paylaşılma planının adım adım hayata geçirilmesine rağmen, başta Padişah olmak üzere Osmanlı yönetiminin öncelikli olarak ülkeyi değil, kendi koşullarını koruma arzusu taşıdıkları ulusal ve uluslararası kaynaklarla sabit bir gerçektir. Mondros

Mütarekesi bahane edilerek Yunanlıların İzmir'i işgalinin ardından Mustafa Kemal Atatürk'ün Samsun'a gitmesi, Millî Mücadelenin adeta ilk kıvılcımı olmuştur.

Atatürk'ün böyle bir ortamda başlattığı Ulusal Mücadele, dönemin tek iletişim aracı telgraf ve tek kitle iletişim aracı gazetenin etkin olarak kullanıldığı bir askeri dehayı ortaya koymuştur. Nitekim, bu dönemde basının haber verme dışındaki işlevleri önemlidir; düşmanı yanıltma, halkın milli mücadele motivasyonunu yüksek tutma, cepheye silah ve adam kaçırmaya gibi... Dikkat çekilmesi gereken nokta, bu dönemde basın, milli bir bilincin oluşturulmasında etkin olarak kullanılmış olmasıdır. Basın, halkla bir iletişim hattı olarak görev yapmış, halka ulaşmanın en etkili yollarından biri olmuştur.

Cumhuriyete giden yolda mücadelenin önemli bir unsuru olarak basın bu işlevselliği çalışmanın odak noktasıdır. Bu amaçla çalışmada; Cumhuriyetin ve dolayısıyla Türk Modernleşmesi'nin temellerinin atılmasında basın, Atatürk'ün gazeteciliğe verdiği önem ve Ulu Önder'in gençlik yıllarına dayanan Cumhuriyet vizyonu ele alınmıştır.

Atatürk'ün iletişime verdiği önemle Millî Mücadele'nin hayati bir parçası olarak basının ülke çapında gördüğü işlev detaylandırılmıştır. Özellikle mücadele döneminin başlarından itibaren yayımlanmaya başlamış ya da yayımlanmakta olan gazeteler özelinde bir Millî Mücadele dönemi basın listesi oluşturulmuştur. Bu minvalde, yerli - yabancı arşiv belgeleri, dönem gazeteleri ve biyografileri içeren kapsamlı bir alan yazın araştırmasıyla Millî Mücadele'den Cumhuriyete ulaşan süreç irdelenmiştir.

Atatürk bilmektedir ki "sağlam bilgiye sahip kişilerden sağlam toplum oluşmaktadır" (Tekeli, 2005, s. 9). Basının Millî

Mücadele yıllarındaki işlevi adeta asker ve silah kadar önemli görülmüştür. Millî Mücadele Basınının gücünü bu amaçla kullanması, Fransız İhtilali ve Amerika'nın Bağımsızlık Mücadelesi'yle de benzerlik taşımaktadır. Nitekim basın demokrasi-nin temel bir gereksinimidir. Cumhuriyet güçlü bir demokratik sistemle, güçlü bir demokrasi ise ifade özgürlüğü ve çoksesliliğin sağlanmasıyla mümkündür. Basının demokrasi ve cumhuriyet temelinde bu tamamlayıcı gücü modern toplumların temelini oluşturmaktadır.

2. Atatürk'ün Vizyonu Ve Gazeteciliğe Verdiği Önem

Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün eğitim hayatı, başarılı öğrencilik yıllarıyla anılmaktadır. Matematik dersine ilgisi ve başarısı Askeri Rüştiye ve Askeri İdadi de devam etmiştir. Manastır İdadisi'ni bitirdikten sonra 1899'da Harp Okulu'na, 1902'de Harp Akademisi'ne geçmiştir. II. Abdulhamit döneminde, Mustafa Kemal ülkenin kötü gidişatına karşı düşüncelerini Harp Akademisi'ndeki diğer öğrencilerle paylaşmak amacıyla, arkadaşlarıyla gizlice el yazısıyla bir gazete hazırlamıştır. Ancak bu faaliyetten haberdar olan Mektepler Müfettişi okul müdürüne baskı yaparak Mustafa Kemal ve arkadaşlarının yakalanmasını sağlamış, ancak okul müdürü önemli bir ceza vermeden konu kapanmıştır (Bayur, 1963, s. 12; İğdemir, 1988, s. 7-8; İnan, 1988, s. 6-7; Kalıpçı, 1998, s. 4; Özkaya, 1989, s. 9).

Aklı ve bilimi kendisine değişmez kılavuz edinen Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyeti'nin temellerini atarken ve Türk Devrimi'nin ilkelerini ortaya koyarken rasyonalist ve pozitivist düşüncelerden geniş ölçüde yararlanmış, genç yaşta J.J. Rousseau, Aguste Comte ve Montesquieu'nun kitaplarını okumuştur. Asım Gündüz anılarında, Harp Akademisi'nde her cuma

aşamı sınıfta toplandıklarını, kapılar kapandıktan sonra Mustafa Kemal'in kürsüye çıkarak, tıpkı konferansçı gibi, Paris'ten gelen Fransızca ve Türkçe gazetelerden okuduklarını arkadaşlarına anlattığına belirtirken "o zamana kadar padişahım çok yaşa demekten başka bir şey bilmeyen bizler için Mustafa Kemal'in anlattıkları çok dikkat çekiciydi" demiştir (Uğurlu, 2003, s. 87, 94).

Mustafa Kemal'in zamanının ötesindeki vizyonu kendisi hakkında kaleme alınan birçok anı kitabında yer almaktadır. Atatürk henüz Harp Akademisi'nde öğrenciyken cumhuriyet fikirleri taşımaktadır. 1905'te topçu stajını yapmak için görevlendirildiği Şam'a gitmeden önce Beyrut'ta arkadaşlarıyla yaptığı toplantılarda, "Dava, yıkılmak üzere bulunan bir imparatorluktan önce bir Türk devleti çıkarmaktır." demiştir (Cebesoy, 2000, s. 130). Atatürk, cumhuriyet sistemiyle ilgili Fransız aydınlarının eserlerini okumuş, Fransız ihtilali sonrasında Avrupa'da birçok ülkede yaygınlaşan cumhuriyet yönetimleri ve tecrübelerinden ilham almıştır. Atatürk'ü dönemin aydınlarından ayıran da bu vizyonudur.

Millî Mücadele'nin henüz başlarında Amasya Tamimi, Erzurum ve Sivas Kongreleri kararlarında Mustafa Kemal demokrasi ve cumhuriyet idealini; "Milletin istiklâlini yine millet azim ve kararı kurtaracaktır"; "millî iradeyi hakim kılmak esastır", ifadeleriyle ortaya koymuştur (Kutlu, 1999, s. 836). Mazhar Müfit Kansu, 1919 yazında, Mustafa Kemal'in "Zaferden sonra şekli hükümet Cumhuriyet olacaktır." sözlerini defterine yazdığını hatıralarında anlatmıştır (Kansu, 2022, s. 131). Oysa, Osmanlı'da dönemin aydınları olarak Jön Türklerin tek ütopyası devleti kurtarmaktır. Mevcut toplumsal çerçevenin dışına çıkabilecek bir vizyonları

yoktur. Öngider, Jön Türklerin radikal değil muhafazakar olduğunu belirtmektedir. Dolayısıyla Jön Türklerin siyasi düşünceleri anayasal monarşi etrafında toplanmıştır (2003, s. 13-14). 1919'dan Cumhuriyete ulaşıncaya değin, Atatürk tarafından öne çıkarılan kavramların; "Millî Mücadele, Kuvâ-yı Milliye, Misâk-ı Millî, Heyet-i Milliye" olmasından da anlaşılacağı gibi çizdiği kurtuluş yolu Cumhuriyeti işaret etmektedir. Ancak hem içerden hem dışardan gelen tehlikelere karşı sürdürülen mücadele, Cumhuriyet kelimesinin gizlenmesini gerektirmiştir.

Cumhuriyet ile demokrasi arasında ayrılmaz bağ olduğu Mustafa Kemal tarafından vurgulanmıştır (Erdoğan, 1999, s. 227). Bu minvalde, Atatürk çocukluk yıllarından itibaren kendisi için büyük önem taşıyan hürriyet olgusunu şöyle anlatmıştır:

Hürriyet ve istiklal benim karakterimdir. Ben milletimin ve büyük ecdadımın en kıymetli mefrûsâtından (miraslarından) olan aşk-ı istiklal ile meftur (dolu) bir adamım. Çocukluğumdan bugüne kadar ailevi ve hususi ve resmi hayatımın her safhasına yakından vâkıf olanlarca bu aşkım malûmdur. Bence bir millette şeref, haysiyetin, namusun ve insanlığın vücut ve beka bulabilmesi mutlaka o milletin hürriyet ve istiklaline sahip olmasıyla kaimdir. Ben şahsen bu saydığım evsafa çok ehemmiyet veririm ve bu evsafın kendimde mevcudiyetini iddia edebilmek için milletim de aynı evsaf ile muttasif (nitelenmiş) olmasını şart-ı esas (esas şart) bilirim. Ben yaşayabilmek için mutlaka müstakil bir milletin evladı kalmalıyım. Bu sebeple millî istiklal bence bir hayat meselesidir. (Gürsoy, 2023, s. 74).

"İstibdat devrinin askeri okulunda gazete çıkarmaya heves eden ve buna daha o zamanlarda büyük önem veren bir öğrenci" (İnan, 1988, s. 400) olması da Mustafa Kemal'in vizyonunun önemli göstergeler-

rindendir. Ulu Önder'in içinde çarpan hak ve hürriyet sevgisi, adaletsiz ve kötü idareye karşı duygularını arttırmış, yine gençlik yıllarında Şam'da, sonra Yafa'da "Vatan ve Hürriyet Cemiyeti" adıyla bir dernek kurmuştur (İlbaý, 2014, s. 34; Uğurlu, 2003, s. 75).

Atatürk'ün hürriyet ve demokrasi arzusu aynı zamanda basının temeli, hatta varlık sebebidir. İfade özgürlüğünün; hürriyet, cumhuriyet ve demokrasinin tamamlayıcı kavramları olması gençlik yıllarından başlayarak gazeteciliğe olan merakını anlamak için yeterli görülebilir. Atatürk, Kurtuluş Mücadelesi'nde de kitlelere ulaşmada; mücadelenin hem halka hem de dünyaya duyurulmasında basını etkin olarak kullanmıştır. Nitekim, Türk basınının Milli Mücadele dönemi vizyonu, kendi tarihi içinde de benzersizdir. Bunu sağlayan elbette ki Atatürk'ün ileri görüşlülüğüdür.

Mustafa Kemal koşullara uygun strateji geliştirebilen bir zekaya sahipti. 1911'de İtalyanların Trablusgarp'a saldırılarına üzerine, beraberinde iki arkadaşıyla bölgeye giden Mustafa Kemal, İngilizlerin Mısır üzerinden geçişlerde resmi kıyafetli Osmanlıların geçişine izin vermemesi üzerine Mustafa Şerif takma adını kullandığı bir gazeteci kimliği ile istihbarat çalışmalarını yürütmüştür (Gürsoy, 2023, s. 19; Atatürk Ansiklopedisi, 2023).

Askeri bir deha olmasının yanında gazetecilik ve yazarlık Mustafa Kemal'in yaşamı boyunca önemli bir yer tutmuştur, çıkardığı gazetelerin yanı sıra 14 kitap yazmıştır:

Cumalı Ordugâhi, Tabiye Tatbikat ve Seyahati, Takımın Muharebe Talimi, Bölüğün Muharebe Talimi, Zabit ve Kumandan ile Hasbihal, Tabiye Meselelerinin Halli ve Emirlerin Sureti Tahririne Dair Nesayih; Arıburnu Muharebeleri Raporu, Anafaltar Muharebatına Ait Tarihçe, Karlsbat

Hatıraları, Hatıra Defteri, Nutuk, Medeni Bilgiler, Geometri... Ve bunlara eklenebilecek Söylev ve Demeçler... Aynı zamanda dört cilt olarak onun döneminde Maarif Vekâleti tarafından yayınlanmış olan Tarih kitabında, İslam Tarihi'ni onun yazdığı biliniyor... (Arı, 2006, s. 16).

2.1. Mustafa Kemal'in İlk Gazete Ortaklığı

Atatürk, öğrencilik yılları bitip Harp Akademisi'nden mezun olduktan sonra da gazetecilikten uzak kalmamıştır. Yaşamının ilerleyen süreçlerinde gazeteci arkadaşlarına çok fazla değer verdiği bilinmektedir (İnan, 1988, s. 400). Harp Akademisi yıllarından arkadaşı Ali Fethi Okyar'la birlikte çıkardıkları ve ismini de bizzat Mustafa Kemal'in koyduğu Minber gazetesi, Ulu Önder'in öğrencilik yıllarını da dikkate aldığımızda ikinci gazetecilik çalışması olmuştur. Fethi Okyar bu girişimi Mustafa Kemal'in sözleriyle detaylandırarak anlatmıştır:

(...)Memleketi perişan eden ve muhalefet adı altında irtikâp edilen taarruz ve tahripler de, daha çok gazeteler vasıtasıyla oluyor. Bunlara karşı milleti uyandırmak için en iyi vasıta, mukabele etmek, yani bir gazete çıkarmaktır. Benim maaşlarımdan biriktirdiğim biraz param var. Onu koymaya hazırım. Ben askerim. İmtiyaz alamam. Sen, bugün genellikle haklı tenkid sebeplerinin çoğunun dışında kaldın, hatta bunlarla mücadele ettin. Hakikatleri halka, hatta düşmanlarımıza anlatabilmek için gel, beraberce bir gazete çıkaralım. (Kaya, 2007, s. 2).

Yayın hayatına 1 Kasım 1918'de başlayan Minber gazetesinde, ülke gündemi yakından takip edilmiş, dış basından haberler de yer almıştır. Gazetede, 1. Dünya Savaşına katılmanın büyük bir hata olduğu birçok kez vurgulanmış, olası tehlikelere dikkat çekilmiştir (Arı, 2008, s. 121, 124, 125).

Yine birçok sayısında sansürün kesinlikle kaldırılması gerektiği vurgulanarak basın özgürlüğü savunulmuştur (Özkaya, 1989, s. 13). Gazetenin 2 Kasım 1918 tarihli sayısındaki Hürriyet ve Matbuat başlıklı yazısında, vatanın yüksek çıkarlarına dokunmamak kaydıyla basın hürriyetinin, hem meşrutiyet hem de medeniyetin bölünmez parçası olduğunu; basının hükümet baskısı altına sokulamayacağı; kalem ve fikir sahasında ilerlemeye gerek olduğu; ancak vatanının yüksek çıkarlarına da dokunmamak gerektiği açıklanmaktadır (Kalıpçı 1998, s. 6-7).

Minber, her gün yayımlanarak 22 Aralık 1918'de son yayımını yapmıştır (Çavuş, 2008, s. 543). Gazetenin sadece 3 sayısında başyazı yer almamıştır. Mustafa Kemal'in hangi takma ismi kullandığı ya da hangi yazının kendisine ait olduğu üzerinde kesinleşmiş bir bilgi yoktur. Bu başyazıların altındaki isim, takma isim ve harfler tarih sırasıyla şunlardır: Hatib, Muktesid, Nâtik, Ali Fethi, Y. B., Nezihe Hamdi, Arı, Kâzım Fahri, Ahmet Hulki, Mehmed Ali, Ressay Ali Sâmî, Ahmed Edib, A. F., İsmail Hâmi, Ahmed Hikmet, Ali Şükrü, Süleyman Râdi, Doktor Cemil Süleyman (Kaya, 2007, s. 4). Büyük boy iki sayfadan oluşan Minber gazetesi 51 sayı çıkmıştır (Tevetoğlu, 1988, ss. 185-186). "Minber, Milli Mücadele ile İrtihat ve Terakki arasında yanlış ilişkiler kuran, gerçeğe ters düşen yorumlara kalkışan yanıltıcı araştırmacıları düzeltmeye yarayacak değerli bir kaynaktır." (Kalıpçı, 1998, s. 6).

Mustafa Kemal Atatürk, basın ve kamuoyu ilişkisi üzerinde önemle durmuştur. Nitekim basın özgürlüğü bir toplumda sağlıklı bir kamuoyunun temelidir. Atatürk, eleştiri özgürlüğünün ülkede sağlıklı bir yönetimin sürdürülmesi ve halkın bilinçli seçmenler olabilmesinin de şartı olduğunu savunmuştur:

a) Fikir teşkilatı, bir azınlığın veyahut bir takım seçkin insanların ürünüdür. Şüphesiz halk kitlesi bu teşkilata katılır. Fakat başka yerlerde olduğu gibi bunda da halk kitlesinin rolü faal değildir. Gerçi halk, yayımı yansıtır, fikirlere taraftar toplar; fakat fikirleri ortaya atan ve yayınların merkezlerini meydana getiren halk değildir.

b) Çağdaş fikir teşkilatında hakikatte iki seçme gurubun faaliyeti vardır. Bu sınıflardan biri, basın teşebbüslerini meydana getiren ve idare edenlerdir. Basın, fikirleri ortaya atmak ve yayınlamak için gerekli vasıttadır. Siyasi fikirleri de üreten basındır. Basın teşebbüsleri; gazeteler, mecmualar ve kitap basımları ile olur. Basının siyasi fikir üretimindeki rolü, çok başka niteliktedir. Çünkü siyasi fikirleri ortaya atan; daima siyasi gruplar ve zümreler gibi fikir dernekleridir. Esas olarak kabul edilmelidir ki, siyasi fikirler siyasi partilerin menfaatine olarak, onlar tarafından ortaya konur. Yoksa halk kitlesi içinde, kendiliğinden meydana çıkmaz. (Kalıpçı, 1998, s. 31).

Atatürk'ün, basının ve kamuoyu üzerindeki büyük gücüne dair yukarıdaki açıklamaları demokratik ve demokratik olmayan toplumlarda basının ayırt edici işlevinin çok açık bir ifadesidir. Bu konudaki önemli açıklamaları Atatürk Hakkında Hatıralar Belgeler adlı eserde de detaylı olarak yer almaktadır:

(...) Matbuatın [basının], umumi hayatta ve Cumhuriyet'in terakkiyat [gelişmesi] ve tekamülâtında [olgunlaşmasında] haiz olduğu vazifeler yüksektir. Matbuatın, tam ve vasi [yaygın] hürriyeti [özgürlüğü], hüsnü istimal etmesi [iyiye kullanması] hususu nazik olduğu kayda şayandır [değer]. Her türlü kanuni kayıtlardan [yasal sınırlamalardan] evvel, bir sahip-i kalem, ilme, ihtiyaca ve kendi siyasi telakkilerine [anlayışına] olduğu kadar, vatandaşların haklarına ve memleketin her türlü hususi telakkilerinin fevkinde [üzerinde] olan yüksek menfaatlerine [çıkarlarına] de dikkat ve hürmet etmek manevi mecburiyetindedir. Bu

mecburiyettir ki, umumi intizamı [genel düzeni] temin edebi lir. Maahaza, matbuat serbestisinden [basın özgürlüğünden] meydana gelecek fenalıkları ortadan kaldıracak müessir vasıta [etkili araç]. asla mazide [geçmişte] olduğu gibi, matbuat hürriyetini bağlayan bağlar değildir. Bilakis [tam tersine], matbuat hürriyetinden tevellüt edecek [doğacak] mahzurların izale vasıtası [sakıncaları giderecek araç], yine binefsihi [bizzat] matbuat hürriyetidir. (İnan, 1988, ss. 400-401).

Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyete ulaşan mücadelelerle dolu yolda askeri mücadelenin tamamlayıcısı olarak, fikri mücadelenin nasıl verileceğinin Türk basın tarihindeki yegane örneğini bizzat göstermiştir. Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nda halkın desteğini alabilmeyi, fikri mücadele ile hem içte hem dışarda meşruiyet kazandırılmasını, basına bu bilinçle yaklaşarak gerçekleşmiştir.

2.2. Milli Mücadele'nin İlk Resmi Gazeteleri: İrade-i Milliye ve Hakimiyet-i Milliye

Tarihler 14 Eylül 1919'u gösterdiğinde Kurtuluş Savaşı'nın sesi olacak ilk, ancak Mustafa Kemal için üçüncü gazetecilik tecrübesi olan İrade-i Milliye çıkarılmıştır. Ömer Sami Coşar o günleri şöyle anlatmıştır:

Mustafa Kemal Paşa 11 Eylül'de Sivas Kongresi sona ererken bu çok mühim silahtan mahrum olduğunu görüyor, Kongre azalarından Sivas'ın emektar muallimi Rasim Bey'e başvuruyordu: - Bir gazete çıkaracağım. Mesul müdürlüğünü üzerine alacak itimada şayan biri lazım. Rasim Bey de aramış taramış, talebelerinden 22 yaşındaki öğretmen Selahattin Beyi bulmuş, itimat ettiği gence teklifi yapmıştı. Sivas Valisi Reşit Paşa milli hareketin içinde olduğundan izin kolaylıkla alınıyordu. (Coşar, t.y., s. 113).

Eski Sivas mebusu Rasim Bey'in açıklamalarına göre ise gazeteye "İrade-i Millet" isminin verilmesini kendisi teklif etmiş ancak Ali Fuat Cebesoy'un babası Kongre âzasından İsmail Fazıl Paşa'nın ısrarı üzerine gazetenin ismi İrade-i Milliye olarak kesinleştirilmiştir (Aşkun, 1963, s. 161). Gazete ilk olarak Sivas Kongresi kararlarını halka duyurmayı amaçlamıştır. İlk başyazısı ise "Harekat-ı Milliye'nin Esbabı" başlığını taşımaktadır. Yazıda mevcut durumdan, yıllardır devam eden kötü yönetimler sorumlu tutulmuş, ayrıca Sadrazam Damat Ferit Paşa'nın aciz siyaseti ve izlediği politika eleştirilmiştir. Milli Mücadele'nin bu zayıf politikayı ortadan kaldırmak için doğduğu belirtilmiştir (Yüksel, 2020, s. 1786).

Yazı İşleri Müdürlüğü'nü Mazhar Müfit Kansu'nun yaptığı Milli Mücadele'nin ilk gazetesinin başlığının altında amacı şöyle ifade edilmiştir: "Metalib ve âmâl-i milliyenin müdafidir." Bu cümleden de anlaşıldığı üzere gazete, millî istekler ve emellerin savunucusu olduğunu belirtiyordu. İlk sayısında yer alan çıkış sebebi de millî hareketin halka ve dünyaya duyurulması olarak açıklanmıştır. İlk sayılardaki başyazılar Mustafa Kemal tarafından dikte ettirilmiştir (Atatürk Ansiklopedisi, 2023). "Mustafa Kemal gazetesinin hemen her işiyle yakından ilgilenmektedir. Kağıt sıkıntısının yaşandığı dönemde, baş yaveri Salih Bey aracılığıyla İstanbul'dan kağıt getirilmesi ile ilgili yazışmaları bizzat kendisi yaptığı gibi yine mürekkep ve yeni bir baskı makinesinin temini içinde gayret sarf etmiştir." (Özkaya, 2001, ss. 29-33). Gazetenin içeriğinde, mevcut duruma dair analizler, öneriler, halka Milli Mücadele'ye katılma daveti ve dış gelişmelere dair haberler yer almıştır. Zaman, Mustafa Kemal Paşa'nın öngörülerinin haklılığını ortaya koymuştur (Yüksel, 2020, ss. 1789-1792). Başlangıçta haftada bir kez çıkmakta olan

gazete, daha sonra günlük olarak çıkmaya başlamıştır.

İrade-i Milliye Mustafa Kemal Paşa'nın Sivas'tan Ankara'ya doğru yola çıktığı 18 Aralık tarihine kadar onun gözetimi altında çıkmıştır. Sivas Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri gazetenin Ankara'ya gitmesini istememiş, gazetenin sorumlu müdürü de bu gruba katılmıştır. Gazete zaman içinde iki kez kapanmış, kişisel çekişmelere alet olmuş; farklı grupların sözcülüğü yapmıştır (Coşar, t.y., s. 118). Gazetenin koleksiyonları, basılmakta olduğu Vilayet Matbaası'nda çıkan yangın nedeniyle kaybolmuştur (Atatürk Ansiklopedisi, 2023).

Erzurum ve Sivas Kongreleri'nin ardından 27 Aralık 1919'da Bağımsızlık Mücadelesi'ni yöneteceği Ankara'ya gelen Mustafa Kemal Paşa, 10 Ocak 1920'de Kurtuluş Savaşı'nın sesi olmayı sürdüreceği yeni gazeteyi, Hakimiyet-i Milliye'yi¹ çıkarmıştır. Milli Mücadele'nin ikinci resmi yayın organı olan gazetenin adının bizzat Atatürk tarafından belirlendiği birçok kaynaktan ortak kabuldür (Ankara Büyükşehir Belediyesi, 2021; Coşar, t.y., s. 123; İslam Ansiklopedisi, 2023). Gazetenin başlığının altında yer alan "Mesleği milletin iradesini hakim kılmaktır" ibaresi, haber aracı olmanın ötesinde ülkenin kurtarılmasını hedefleyen bir düşüncenin yayın organı olduğunu işaret etmektedir.

Gazetenin içeriğinin halka hitap etmesi için çaba harcayan Mustafa Kemal Paşa, dönemin romancılarını da Ankara'ya davet ederek Milli Mücadele'yi destekleyecek yazılar yazmasını sağlamıştır (Doğramacıoğlu, 2021, s. 58). Ankara'da baskı makinesi, kağıt ve mürekkep eksikliği gibi teknik

imkansızlıklar nedeniyle gazetenin çıkma düzeninde gecikmeler ve değişiklikler yaşanmıştır. Bu durum gazetede okuyuculara da açıklanmıştır. Başta haftada iki gün yayımlanan gazete, altı ay sonra haftada üç gün çıkarılmış bu arada kısa bir süre yayına ara verilmiş, yayın hayatının ilk yılını tamamladıktan kısa süre sonra cumartesi hariç her gün yayımlanmıştır. Başlangıçta dört sayfa olan gazetenin, sayfa sayısı da zamanla artmıştır (Ankara Büyükşehir Belediyesi, 2021).

Gazetede içerik zenginliğine önem verildiği anlaşılmaktadır. Milli Mücadelenin seyri, cephelerdeki durum gibi bir çok alanda bilgiyi birinci kaynaktan alma imkanı Mustafa Kemal'in Hakimiyet-i Milliye gazetesi ile mümkün olmuştur. Mustafa Kemal, gazetenin Anadolu'da düzenli bir şekilde dağıtımının gerçekleştirilmesinin yanı sıra İstanbul'da da dağıtımın başarıyla yapılabilmesi için tedbirler almıştır; Hakimiyet-i Milliye'nin her nüshasından 700 adedini İstanbul'daki Çanakkale müstahkem komutanı Şevket Bey'e göndermiştir. Amaç, bu gazetelerin ayan ve mebuslar meclisi mensuplarına ve ayrıca bayiler yoluyla da halka ulaştırılmasıdır (Özkaya, 2001, s. 39). Fransız İnsan Hakları Beyannamesi'ni ilave olarak veren Hakimiyet-i Milliye'de; Kuvâ-yı Milliye, Milli Mücadele, İstanbul'un işgali, Büyük Millet Meclisi kararları, cephedeki gelişmeler ve Türkiye'nin geleceği gibi konularda haber ve yazılar yayımlanmıştır (İslam Ansiklopedisi, 2023).

Düşman ülkeler ve yabancı basın da istihbarat için Hakimiyet-i Milliye'yi özel olarak takip etmişlerdir. Dolayısıyla Atatürk, basını vatanın düşmandan kurtarılmasında etkin olarak kullanmıştır. Düşmanı yarıltma amacı güden bir örneği Atatürk'ün yakın arkadaşlarından Kazım Özalp anılarında aktarmıştır:

1 Hakimiyet-i Milliye gazetesinin adı 4794. sayıdan başlayarak (1935) Ulus olarak değiştirilmiştir (İslam Ansiklopedisi, 2023).

Ağustosun 20. günü Hakimiyet-i Milliye gazetesinin ilk sayfasına şöyle bir ilân verildi: “Gazi Paşa hazretleri Ağustosun 21. Pazartesi günü köşklerinde ricali siyasiyeye bir çay ziyafeti verecekler”. Bu, tamamen uydurma bir ilândı. Mustafa Kemal Paşa o gece sabaha karşı otomobille Konya yolu üzerinden cepheye hareket etmişti. Gaye, Mustafa Kemal Paşa'nın Ankara'da bulunduğunu ilan ederek, cepheye hareket ettiğini hiç kimseye hissettirmemek idi. Bu tedbirin alınmasına lüzum vardı. Çünkü 15 gün evvel cepheden hep beraber dönmüştük. İçeride ve dışarıda taarruz söylentileri duyulmuştu. Gerçi biz de taarruz edeceğimizi gizlemiyorduk, yalnız zamanını açıklamayı mahzurlu görüyorduk. Başkumandanın tekrar cepheye hareketi düşmanları ikaz ve her ihtimale karşı tedbir almağa sevkedebilirdi. Yunanlılar taarruz söylentilerini işitiyorlar, fakat yeterli olarak hazırlandığımızı ihtimal vermediklerinden, buna inanmıyorlardı. Cepheye tertibat gayet gizli ve sessiz olarak yapıldı. (Özalp, 1971, s. 234).

Hakimiyet-i Milliye gazetesi hem yerli hem de yabancı basın için haber kaynağı olma gücünü, Anadolu Ajansı'nın kurulmasıyla arttırmıştır.

2.3. İlk Ulusal Haber Ajansı: Anadolu Ajansı'nın Kurulması (AA)

Osmanlı Devleti'nde ilk milli ajans olması amacıyla, 1911'de Osmanlı Telgraf Ajansı kurulmuştur. Ajans, 1. Dünya Savaşı'na kadar ilk haber ajansları olarak bilinen Havas ve Reuter'in haberlerini kullanarak faaliyet göstermiş dolayısıyla “millilik” özelliği gösterememiştir. Mondros Mütarekesi'nin ardından, yine Havas ve Reuter, Damat Ferit Paşa hükümetiyle anlaşarak Türkiye Havas Reuter adında bir ajans kurmuştur. Ancak, İstiklal Savaşı'nın ko-

muta merkezinin Ankara'ya taşınmasıyla Milli Mücadele'nin diğer resmi haber organı Anadolu Ajansı doğmuştur. 6 Nisan 1920'de kurulan ajansı, Mustafa Kemal Heyeti Temsiliye namına imzalı 8 Nisan 1920 tarihli genelge ile duyurmuş, ajans bildirileriyle mücadelenin iç ve dış kamuoyuna ulaştırılmasına önem vermiştir.

Ajansın kurulma fikrini gündeme getirenler, Milli Mücadele'ye katılmak için İstanbul'dan Ankara'ya yolculuk eden Halide Edip (Adivar) ve Yunus Nadi (Abalıoğlu) olmuştur (Koloğlu, 1994, s. 47). Yunus Nadi, 31 Mart 1920'de Geyve kazasına bağlı Akhisar istasyonundaki mola verdiklerinde Halide Edip'le aralarında geçen konuşmayı anılarında şöyle aktarmıştır:

- (...) daha iyisi gider gitmez bir ajans teşkilatı kuralım, o vasıta ile dahile ve harice söyleriz.

-Birinci şart hanımefendi. Sonra tabii bunun teferruatı gelir; mesela ilk merhalede neşriyat ki başlı başına teşkilata ihtiyaç gösterir. Sonra propagandanın envai...

- Tabii sıra ile hepsi yapılır. Fakat benim fikrimce ilk iş ajans olmalıdır. Hatta isterseniz adını burada koyuverelim: Mesela Türk Ajansı, mesela Ankara Ajansı, mesela Anadolu Ajansı.. daha da bulunabilir.

-Bana Anadolu Ajansı en iyi bir isim gibi görünüyor.

-Bana da öyle. Değil mi, evvela kendini ve mümkünse bütün vatanı kurtaracak olan Anadoludur. O halde kararımızı vermiş olalım: Anadolu Ajansı...

-Evet Anadolu Ajansı hanımefendi... (Nadi, 1955, s. 77).

Atatürk'ün onayıyla kurulan Anadolu Ajansı'nın önceliği, halkın haber ve bilgi almasının sağlanması, devam eden savaşın, mücadele ruhunu güçlendirecek haberle aktararak kamuoyuna bağımsız bir devletin temellerinin atıldığına duyurulmasıdır (Atatürk Ansiklopedisi, 2023). Yunus

Nadi ve Halide Edib'den sonra Hamdullah Suphi'nin de destek verdiği ve on kadar personelle işlerini yürütmeye çalışan Anadolu Ajansı ilk bültenlerini matbaa eksikliğinden çoğunlukla el yazısıyla çoğalttıktan sonra telgraf aracılığıyla yaymıştır. Dolayısıyla, ajansın çalışmalarının yoğun olarak bir telgrafçı hizmeti gerektirdiği anlaşılmaktadır. Ajansın bültenlerin dağıtımında görevli Sabri Baysuğ dönemin koşullarını şöyle anlatmıştır:

İlk Ajans bültenini yazan benim. Şu an hatırlayamadığım bir haberi, el yazısı ile yazıp, kopya kağıdı ile çoğalttıktan sonra, şehrin belli başlı 3-4 kesiminde bulunan kara tahtalara elimle astım. Halk da bu suretle olayları takip etme imkanı buldu. O zaman, önemli haberleri özel bir bültenle Heyeti Vekile'ye verir, diğerlerini ilan tahtalarına asardık. Bu arada telgraf merkezi bulunan 630 yere telgrafla gönderir, oralarda bulunanların da olaylardan haberdar olmalarını sağladık. (Tekeli, 2005, s. 94).

Mustafa Kemal, kamuoyuna basınla bağımsızlığın kazanılması fikrini iletirken, halkın moralinin bozulmasına neden olabilecek tarzda yayın yapan, başta bazı İstanbul ve azınlık gazetelerinin Anadolu'ya sokulmasını engellemiştir. Nitekim, başlarda İngiltere kendi haber ajansları aracılığıyla Ankara'yı yanıltmaya çalışmış ve Mustafa Kemal bu durumu 9 Mayıs 1920'de gizli bir oturumla mecliste paylaşmıştır (Koloğlu, 1994, s. 54-55). Savaşın kazanılması için iletişim ağlarıyla sürdürülen yoğun mücadele ve uyandırdığı etki İngilizlerin dikkatini çekmiştir. Ancak, İngilizlerin dikkatle üzerinde durduğu Ankara- İstanbul iletişimine dair önemli bir strateji geliştirilmiştir. Emekli Korgeneral Ekrem Baydar bu konuyu anılarında şöyle anlatmıştır:

İngilizler, İstanbul - Ankara arasında gizli bir telgraf muhaberesi mevcut olduğunu anlayıp bu telgraf muhabere merkezini

bulmak için çok geniş çapta harekete geçebilirlerdi. Ankara - İstanbul arasında bir telgraf bağlantısı mevcut olduğu görüş veya şüphesini ortaya koymamak; İngilizler'de, bu haberleşmenin kuryelerle yapıldığı kanaatini canlı tutmak lazımdı. İngilizler'in dikkatini Ankara'dan İstanbul'a, İstanbul'dan Ankara'ya gidip gelen canlı kuryeler varmış istikametinde bulundurmamak, bizim üstümüzden İngiliz dikkatini sıyırmak demektir de... Bu sebeple, Bostancı'daki gizli telgraf merkezimizden aldığımız Ankara'nın resmi tebliğlerini, İstanbul basınına üç ile dört gün sonra veriyorduk. Bu tutumumuz, arzuladığımız düşüncenin İngilizler'de yer etmesini sağladı. İngilizler bizi çok iptidai buluyor, telgrafla telsizle haberleşmekten uzak, bilgisizler sayıyor-du." (Koloğlu, 1994, s. 52; Tekeli, 2005, s. 91).

Baydar'ın yukarıda anlattığı durum İngiliz belgelerinde, İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Robeck'in 22 Mayıs 1920 tarihli raporunda şöyle ifade edilmiştir:

Milliciler bir süre önce, içerde günlük haber bültenleri yayınlayan bir haber ajansı başlattılar. Bunlar İstanbul'a belli bir gecikmeyle geliyorlar. Ankara'da neler olduğuna dair bir miktar haber içeriyorlar. Asıl çarpıcı özelliği ise bir dereceye kadar Kilikya ve Suriye'deki Fransa'ya, fakat çoğunlukla İngiltere'ye yönelik olmak üzere İtilaf Devletleri düşmanlığı propagandasıdır. İstanbul'un işgali ve İtilaf Devletleri'nin Türker'e haşın davranmasının suçlaması İngilizler'e yükleniyor. İngiliz Hükümeti'nin İrlanda'dan Hindistan'a kadar tüm dünyada karşılaştığı güçlükler istismar ediliyor. En ağız bozuk tanımlamaları içeren suçlamalarla İngilizler devamlı saldırıların konusudur. Amerikalılar'ın Türker'e karşı duydukları iddia edilen sempati, bültenlerde bol miktarda yer buluyor... (Şimşir, 1975, s. 100).

Milli Mücadele'nin en sıcak zamanlarında halk Anadolu Ajansı'nın haberlerini

büyük bir ümitle takip etmiş, hatta ajan-
sın kapısında beklemiştir. Mustafa Kemal
Anadolu Ajansı'nın yayınladığı haberlerin
bazı yerlere iletilmemesine karşı Anadolu
Telgraf Merkezi'ne 18 Nisan 1920'de bir
genelge göndererek, söz konusu durumun
“vatan suçu” oluşturacağına dikkat çek-
miştir (Koloğlu, 1994, s. 53; Tekeli, 2005,
s. 39). Dönemin koşulları içinde haya-
ti önem taşıyan bir haber kaynağı olarak
Anadolu Ajansı, kuruluşundan itibaren
sadece haber vermekle kalmamış, Türk Ba-
ğımsızlığı'nın, Türk Basını'nın hatta bün-
yesindeki önemli kalemlerle Türk Edebi-
yatı'nın tarihi tanığı olmuştur.

3. Atatürk'ün Yabancı Basınla İlişkisi

Milli Basın'la yakın iletişimini sürdüren
Mustafa Kemal Paşa, ulusal bağımsızlık
mücadelesini tüm dünyaya duyurmak
için yabancı gazetecilerle de özel olarak
iletişimde bulunmuştur. Bu kapsamda gö-
rüştükları arasında Le Monde, Le Journal,
Le Figaro, Le Temps, Daily Mail, Chica-
go Daily News, Daily Express, The Bisbee
Daily Review, Epoka, Die Presse, Le Ma-
tin, Petit Parisien gazeteleriyle, Saturday
Evening Post dergisi muhabirleri, United
Press Ajansı ile Ankara'da Bir İngiliz Ka-
dın kitabında anılarını yazan Grace Elli-
son, gazeteci Shaw Moore ve yazar Charles
Fredrick Bargone'u sayabiliriz.

Mustafa Kemal Paşa ile röportaj yapanlar-
dan biri de Milli Mücadele'ye inananmayan
ve Türkleri barbar gören Public Ledger
gazetesinden Clarence K. Streit olmuştur.
Gazetecinin “Cihat, şeriat gibi dini mese-
lelerde ve din ve devletin ayrılmasıyla ilgili
hükümetinizin tutumu nedir?” sorusuna
Mustafa Kemal net cevap vermiştir:

Sanırım her millet gibi her fert de vic-
dan hürriyetinden tam olarak istifade
etmelidir. Bu prensip ‘Bir millet şayet
Müslüman ise bağımsızlığa hakkı yoktur’

şeklinde düşünüen düşmanlarımız tarafın-
dan maalesef çiğnenmiştir. Halen, Suri-
ye’de, Irak’ta ve Anadolu’da cereyan eden
durum ileri sürdüğüm bu hususun en güzel
delilidir. Bizim dinimiz İslamiyet’tir. İslam,
dogmatik kısmı dışında nazara alınırsa en
geniş anlamı ile hoşgörü temeline dayanan
sosyo-politik bir sistemden başka bir şey
değildir ve ferdiyetçilik ile komünizm
arasında orta bir yol teşkil etmektedir.
(Gürsoy, 2023, s. 67-68).

Streit'in 19 soru yönettiği röportajın ar-
dından Türklere dair düşüncelerinin de-
ğiştiği görülmektedir. Röportajın ardın-
dan kaleme aldığı 25 Mart 1921 tarihli
haberde Yunanlıların Anadolu işgalinin
yenilgisini öngörmesi dikkat çekicidir:

(...) Yunanlılar hâlâ sayıca onlardan fazla,
motorlu ulaşım ve cephanelikte avanta-
jlı konumda olsa da, Türkler aylardır bu
saldırı için hazırlanıyor. Türkler kış boyun-
ca düzensiz birlikleri dağıtmaya ve tüm
Yunan cephesi boyunca düzenli orduya
sahip olmaya muvaffak oldu. (...) Türk bir-
liklerinin sık sık gururla milliyetçi marşlar
söylediğini duydum, bazen başların-
da iyi bir ordu bandosuyla uygun adım
yürürken. Askerler ayda 10 dolar kazanıyor
ve konuştuklarımdan hiçbiri ödeme yapıl-
mamasıyla ilgili bir şikayette bulunmadı.
Halkın moraline gelince, insanlar barışa
hasret ama sonuna kadar savaşmaya kararlı
oldukları da aşikar, Türkler savaşçı bir ırk-
tan geliyor. (Gürsoy, 2023, s. 69-70).

Gazeteci Clarence K. Streit, Mustafa Ke-
mal Paşa Büyük Millet Meclisi Başkanı
olduktan sonra onunla mülakat yapan
ilk yabancı gazetecidir. Türkiye’deki de-
neyimlerini “Bilinmeyen Türkler” ismini
verdiği kitabında ayrıntılı şekilde anlat-
mıştır. Ancak kitabı İngiltere ve ABD’deki
yayınevleri basmamıştır. Nedeni ise, Stre-
it'in Mustafa Kemal Paşa'yı başarılarından
dolayı “Türk George Washington” olarak
tanımlaması ve tarihteki ilk Türk Cum-
huriyeti'nin kurulacağını iddia etmesi-

dir. Streit'in 1921'de yazdığı ve kendisinin çektiği 120 fotoğrafı içeren kitap, ancak 90 yıl sonra 2011'de Heath W. Lowry tarafından gözden geçirilerek basılmıştır (HaberTürk, 2011; AA, 2011; Yeni Asya, 2011).

Bağımsızlık Mücadelesinin tüm haklılığı ile dünyaya aktarılmasına hayati önem atfeden Mustafa Kemal Paşa, Sivas Kongresi'ne gelen Amerikan Chicago Daily News gazetesi muhabiri Louise E. Browne ile de görüşmüştür. Halide Edip Adivar'ın tavsiyesi üzerine gerçekleşen görüşmede, Mustafa Kemal, Browne'ye Amerikan Kongresi'nden Türkiye'yi incelemek ve gerçek durum hakkında rapor hazırlamak üzere bir heyet gönderilmesini istemiştir. Sivas Kongresi hakkındaki bilgilerin kendi ve birkaç arkadaşının imzasıyla Amerikan Senatosuna iletilmesini sağlayan Mustafa Kemal, böylece dünyaya basın yoluyla ulusal bağımsızlık savaşının varlığını duyurmuştur (Ayhan, 2005, s. 13; Özkaya, 1989, s. 24). Mustafa Kemal, Amerikalı muhabirin doğru haber almasını; olayları düzenli ve yerinde incelemesini sağlamıştır. Gazeteci Browne, gözlemlerini gazetesine gönderdiği telgrafta şöyle aktarmıştır:

Bu gece gördüğüm kadar iyi işleyen bir telgraf şebekesini ömrümde görmedim. Yarım saat içinde, Erzurum, Erzincan, Musul, Diyarbakır, Samsun, Ankara, Malatya, Harput, Konya ve Bursa hepsi birbiriyile haberleşme halindeydiler. Bütün bu yerlere ulaşan telin bir ucunda Mustafa Kemal oturuyor, öbür ucunda da bu şehir ve kasabaların askeri komutanlarıyla mülki idare amirleri bulunuyorlardı. (Kinross, 1994, s. 270).

Mustafa Kemal ile görüştüğünden sonra yabancı gazetecilerin önyargılarının ortadan kalktığı ve ülkelere Kurtuluş Savaşı hakkında doğru bilgiler aktarmaya başladıkları görülmektedir. Bu kapsamdaki birçok örnek arasından Amerikalı gazeteci Shaw

Moore'un anılarına da yer vermek faydalı olacaktır:

(...) Doğu'dan gelen kahraman Türk çocukları, Başkomutan önünde bir geçit töreni yapmışlardı. Bu kahramanların giysileri yırtık pırtık, silâhları derme çatma olduğu, üstelik bir kısmının ayağında postal bile bulunmadığı hâlde çelik gibi inançla geçit töreni yapıyorlardı. Bu coşkulu durumu görünce kararımı verdim. Böyle bir millet yenilemez! (Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı, 2023).

İngilizler yabancı basında yer alan röportaj ve açıklamaları yakından takip ederek raporlamıştır. Mustafa Kemal'in Daily Express'e yaptığı bir açıklamada yer alan, Türkiye'nin, ulusal sınırları içinde tam bağımsızlık için savaştığı, kapitalist ve emperyalist ülkelerin saldırılarına karşı yaşama hakkı istediği, Türkiye B.M.M'nin başlıca amaçlarından birinin reformlar yaparak halkın yoksulluğunu gidermek olduğu şeklindeki ifadeleri (Şimşir, 1979, s. XXII), Milli Mücadele'nin haklılığını adeta dünyaya haykırmıştır.

Diğer taraftan, yabancı gazeteciler yazdığı haber ve röportajların, zaman zaman kendi ülkesindeki yayın organının yanı sıra Anadolu'daki gazetelerde de yayımlanması için vermişlerdir. Renin gazetesinin Petit Parisien gazetesi muhabirinin yazısını kendi gazetelerine vermesine teşekkür ederek yayınlaması buna bir örnektir (Kaplan vd., 1981, s. 1075).

4. Milli Mücadele'ye Götüren Ortam

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından İtilaf Devletleri Osmanlı İmparatorluğu için planlarını adım adım uygulamaya koymuştu. Nitekim, Mondros Mütarekesi'nin (30 Ekim 1918) özellikle ucu açık 7. maddesinin güvenlik bahanesiyle, İtilaf

Devletleri için istedikleri yeri işgal etme ve Osmanlı vatanını parçalama amacı taşıdığı görülmüştür.

Mustafa Kemal Paşa, Mondros mütarekesi şartlarını öğrendiği gün, kendisi ile birlikte olan arkadaşı General Ali Fuat Cebesoy'a şöyle demiştir: “Sultan artık yalnız kendi tahtını düşünecektir. Bundan sonra millet, kendi haklarını kendi savunacaktır. Bizim ve ordunun, halka yardım etmemiz yol göstermemiz lâzımdır.” (Bozdağ, 1988, s. 16). Nitekim, İtilaf devletleri verdikleri hiçbir teminatı yerine getirmemiş ve işgale stratejik önemi olan Musul'dan başlamışlardır. Gürkan, Cumhuriyet'in 100 Günü adlı eserinde o günleri şöyle anlatmıştır:

Musul, Mondros Mütarekesi imzalandığı sırada Osmanlı birliklerinin kumandası altındaydı. Ancak, İngilizler Musul'daki Hıristiyan halka eziyet edildiği bahanesini ileri sürerek Türk birliklerinin çekilmesini istedi. Komutan Ali İhsan Sabis Paşa başta bu isteğe dirense de, İstanbul'dan gelen emir sonucunda birliklerini alarak Musul'dan çıktı. Benzer bir talep o sırada Adana'da bulunan Mustafa Kemal'e de iletilmiş, ancak o, bu emre kanunsuz diyerek uymamış sonuçta İstanbul tarafından görevden alınca da ordunun elindeki tüm silahları halka dağıtarak düşmanın eline geçmesini engellemiştir. Bu silahlar daha sonra Milli Mücadele'de kullanılacaktır. Musul'un İngilizler tarafından işgali, İstanbul'da ve Osmanlı sarayında esen iyimserlik rüzgarının hızla dağılmasına yol açtı. Özellikle Mustafa Kemal Paşa'nın bu işgale çok sinirlendiği ve İngilizlere güvenmenin büyük bir hata olduğunu yakınlarına söylediği biliniyor. İlerleyen günler kendisini haklı çıkaracaktı. Mondros'un sadece adı mütarekeydi, aslında silahlar karşılıklı 'terk' edilmemişti. Garip bir şekilde, bu ateşkesi müteakip işgaller birbirini izledi. Anadolu'nun birçok şehrine İngiliz, Fransız ve İtalyan birliklerinin konuşlandırılması yetmeyecek, İzmir Yunanistan'a adeta peşkeş çekilecekti. Tüm

bunların karşısında Vahdettin ve ekâbirinin aklındaki tek strateji ise İngilizlerin suyuna gitmek olacaktı. (Gürkan, 2023, s. 76-77).

“Değiştirilmeyen tek düşünce, Osmanlı devletine yaşama olanağı bırakmamaktır.” (Genel Kurmay Arşivleri, 1976, s. 8). Mütarekenin imzalanmasından 3 ay sonra Alman diplomat Waldburg yazdığı iki ayrı raporda İngiltere'nin Osmanlı Devleti üzerindeki büyük iştahını anlatmıştır. İtilaf devletlerinin paylaşım planları Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı'nı başlatmasına kadar birçok yabancı gazetenin de gündeminde yer almıştır (Çalık, 2004, s. 25). Ancak Mondros Mütarekesi'nden çok önce, 1907'de Alman Die Welt gazetesinde yer alan bir makalede, Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere, Fransa, İtalya, Rusya ve Avusturya-Macaristan arasında paylaşılmak istenildiği yazılmıştır. Gazetenin 5 Mart tarihli nüshasında, İngiltere'nin, Cidde ve Hüdeyde limanlarını ele geçirecek; İtalya'nın Trablusgarp ile Arnavutluk'u; Fransa'nın, Beyrut ile Şam'ı; Avusturya-Macaristan'ın ise Belgrad ve Selanik'i ele geçireceği belirtilmiştir (Coşar, 1973, s. 394).

Mütarekenin ardından, lağvedilen Yıldırım Orduları komutanlığından ayrılarak 12 Kasım 1918'de İstanbul'a dönen Mustafa Kemal Paşa, 13 Kasım 1918 sabahı Haydarpaşa'da tren perona yanaştığında, Yunan kruvazörü Averof dahil altmış kadar düşman harp gemisi Boğaz'da seyir halindedir. Yaverinin anlatımına göre beklenmedik manzara karşısında, tereddüt etmeden “geldikleri gibi giderler” diye tepki vermiştir. Bu cümle öylesine söylenmemiş ve vatanın kaderini değiştirmiştir. Ancak Mustafa Kemal o gün kendisini istasyonda karşılayan yakın arkadaşı Doktor Rasim Ferit Talay'a şu önemli sözleri de söylemiştir: “Hata ettim İstanbul'a gelmemeliy-

dim, ne yapıp yapıp Anadolu'ya dönmenin çaresine bakmalı.” (Özdemir, 2019, ss. 158-159).

O sözün üzerinden altı ay geçtikten sonra vatani kurtarmak için yola çıkan Mustafa Kemal Atatürk'ün verdiği mücadeleyi ve elde edilen kazanımı Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Doğuşu adlı eserinde oldukça net ifade etmiştir:

Bu konular üzerinde nasıl bir görüşe sahip olunursa olunsun, şu kadarı tartışma götürmez. Tarihlerinin en karanlık anında Kemalist Devrim Türk halkına yeni bir hayat ve umut getirdi, onların enerjilerini ve kendine güvenlerini iade etti ve onları sadece bağımsızlık yoluna değil, daha nadir ve daha değerli bir şey olan hürriyet yoluna sağlamca yerleştirdi. (Lewis, 1993, s. 291).

Osmanlı Devletinde müslüman toplumun yoğunluğu, başta İngiltere ve Fransa'nın kendisine bağlı topraklardaki Müslüman kitlelerin tepkisinin düşünülmesini de gerekli kılmıştır. Emperyalist devletler politikalarını bu ince siyaset üzerinde sürdürmüşlerdir. Frankfurter Zeitung Türkiye'nin Kaderi (8 Haziran 1919) başlıklı yazısında söz konusu coğrafyaya ilişkin kapsamlı bir analiz yaparak Türk toprakları üzerinde İngiltere ve İtilaf Devletleri'nin planlarına dikkat çekmiştir. Buna göre İngiltere bölgede büyük bir Arap imparatorluğu kurmak istemektedir (Çalık, 2004, ss. 26-29).

Bu düşüncenin bir uzantısı olarak İngiltere Bolşevizm'in Müslümanlar üzerindeki etkisini ortadan kaldırmak için İngiliz işgali altındaki Mısır'ın Kahire Müftüsü Muhammed Necib'e Ağustos 1919'da bir fetva yayımlatarak, “İslam'ın Bolşevizm'e Karşı” olduğu fikrini uluslararası basın aracılığıyla Müslümanlar arasında yaymaya çalışmıştır. Bolşevik Rusya ise İngilizlere karşı Müslümanlara bir çağrıda bulunarak, “İslam dininin kutsal hac

yerleri olan Mekke ve Medine'nin İngiliz hâkimiyetinde veya İngiliz mandası altındaki Araplar'ın egemenliği altında olduğu sürece hac ibadetlerine ara vermeleri” çağrısında bulunmuştur (Gürpınar, 2020, s. 1034-1035). Mustafa Kemal, Bolşeviklerle ilişkisini belirli bir strateji üzerinde sürdürmüş, Bağımsızlık Mücadelesi'ne Bolşevikler askeri mühimmat hediye ederek katkıda bulunmuştur (Özalp, 1971, s. 219). Bu süreçte, Millî Mücadele dönemi Anadolu'sunda hiç olmadığı kadar yoğun bir sol basın oluşmuştur (Ayhan, 2005, s. 173).

Mustafa Kemal, bu savaştan İngiltere'yi sorumlu tutmuştur. İngiltere de Türk İstiklal Savaşı'nı 1. Dünya Savaşı'ndan sağlamayı umdukları kazançları tehlikeye düşürecek nitelikte gördüğü için önlemeye veya hiç olmazsa etkisiz hale getirmeye çalışmıştır. Bunun içinde her şeyden önce Atatürk'ü bertaraf etmek istemişlerdir. Bu nedenledir ki, Türk Kurtuluş Savaşı konusundaki İngiliz belgelerinin hemen hemen tamamı geniş anlamda Atatürk'le ilgili sayılabilir²: “Daha 17 Eylül 1919'da amiral Sir J. De Robeck, Lord Curzon'a gönderdiği bir telgrafta, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgali üzerine Atatürk tarafından başlatılmış olan hareketin Anadolu'da bağımsız bir cumhuriyetin kurulması amacına yöneldiğini ifade etmiştir.” (Şimşir, 1973, s. X).

Milli Mücadele henüz başlamadan önce İstanbul'dan Anadolu'ya yurt çapında çeşitli gazeteler yayımlanmaktadır. Bir gerçeğin altını çizmek gerekir; ülkelerin düşünsel gelişimi ve dolayısıyla demokrasinin yerleş-

2 İngiltere'nin 1. Dünya Savaşı belgelerinin araştırmacılara açılmasıyla, Bilal N. Şimşir'in binlerce arşivi yıllar süren bir inceleme sonucu tamamladığı İngiliz Gizli Belgeleri'nde Atatürk isimli eser, 1919-1938 yılları arasındaki tüm haberleşme, istihbarat ve çeşitli analizleri içeren 7 ciltlik bir seridir. 1934-1939 tarih aralıklarına ilişkin bilgiler 8. Cilt olarak yayımlanmıştır.

mesinde etik açıdan bağımsız basının işlevi yadsınamaz. Basının kamuoyu üzerindeki etkisi, birçok durumda toplumu kenetlen-direcek önemli bir güçtür. Diğer taraftan, İzmir basını, Yunanistan; İstanbul basını ise, padişah ve İtilaf Devletleri'nin baskısı ve sansürü altındadır. Dolayısıyla halkı aydınlatacak, mücadele ruhunu güçlendirecek yayınların artmasına ihtiyaç vardır. Bu gerçeğe yönelik bir örnek verirek: İzmir'in işgal edileceği, 14 Mayıs 1919 akşamı şehirde duyulmasına karşın, Vali soranlara "yalan" olduğunu söylemiş ve işgali halktan gizlemişti. 15 Mayıs sabahı erkenden yayınlanan Köylü gazetesinde Valinin şu demeci çıkmıştır: "Bazı bedbahtlar İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal edileceği tarzında söylentiler çıkarmışlar, yalandır. Tezkip edilir." (Selek, 2000, s. 238, 240). İzmir'in işgali Türk halkı için durumun vehametinin anlaşılmasında adeta bir uyanış olmuştur. Nitekim, işgalde İzmir Valisi İzzet Bey, halka itilaf devletlerini gücendirecek bir davranışta bulunulmamasını nasihat etmiş, açıkça halkın Yunan işgaline itaat etmesi beklenmiştir (Özalp, 1971, s. 5). İzmir'in işgali Kurtuluş Mücadelesinin de fitilini ateşlemiştir. O günden sonra Anadolu'da kendi kimliğini ve misyonunu yaratmış, halka işgale karşı durma azmi aşıl原因 bir basın doğmuştur. Mustafa Kemal de kamuoyunu ulusal bağımsızlık fikri doğrultusunda şekillendirmeye yönelik propaganda faaliyetine girişmiştir (Ulusoy, 2004, s. 56). Nitekim, 1. Dünya Savaşı'ndan itibaren, bilginin kitlelere ulaştırılmasında en önemli araç olan gazeteler, propaganda aracı olarak kullanılmaktaydı.

4.1. Milli Basın ve Bağımsızlık Mücadelesi

Osmanlı İmparatorluğu'nda 16. yüzyıldan itibaren gazeteler yayımlanmaya başlamıştır. Ancak bu ilk gazeteleri yayımlama hakkı Yahudi azınlıkla başlayıp kapitülasyonlar sonucu Fransız gazeteleriyle sürmüştür.

Osmanlı'nın kendi halkına gazete basma izni çok daha gecikmeli verilirken, devletin resmi yayın organı olarak II. Mahmud'un girişimiyle yayımlanmaya başlayan Takvim-i Vakayi (1831) Türk basın tarihinin ilk gazetesi³ olma özelliğine sahiptir.

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik tehlikeleri fark eden Anadolu gazeteleri, halkı bu yönde bilinçlendirmeye başlamış, Milli Mücadele'nin yanında saf tutan gazetelerin sayısı artış göstermiştir.

Kemalist Anadolu'da Türk Basını, 1918 yılında büyümeye başladı, 1919 yılında bu büyüme hızlandı, 1920'de biraz zayıfladı, sonra 1921 süresince tekrar büyüyerek, 1922 başlarında en büyük büyüme hızını kazandı. Anadolu basın organlarına göre, 1922 başlarındaki büyüme daha sonra da artış gösterme eğiliminde. (Yust, 1995, s. 131).

Milli Mücadele'ye hizmet eden çok sayıda gazete yayımlanmıştır. Söz konusu yayımların bir kısmı bulunabilmekteyken, bunların da tam bir koleksiyonundan söz edilememektedir. "Anadolu gazetelerinin çoğu düzensiz olarak ve kimi zaman uzun aralıklarla yayınlanabilmiştir. Bu durumun nedeni para, kâğıt ve eleman yetersizliği gibi etkenlerdir." (Atatürk Ansiklopedisi, 2023).

1918-1922 arasında çıkan gazetelerden bazılarının hiçbir kopyasına rastlanmamıştır özellikle Yunan işgali altındaki bölgelerin basın hayatı konusunda bilgi edinmek zordur. Ancak bu bölgelerdeki gazetelerin varlığından diğer gazetelerde geçen bahislerle haberdar olunmaktadır. Örneğin,

3 Bugünkü Türkiye sınırları içinde, İstanbul'da yayımlanmaya başladığı için Takvim-i Vekayi (1831) ilk gazete kabul edilir ancak, o dönem Osmanlı sınırları içinde Mısır'da Kavalalı Ali Paşa'nın çıkardığı Vekayi Misriye (1828) ilk Türkçe (Türkçe ve Arapça çevirisi bir arada) yayımlanan gazetedir.

Fransızca Stambul gazetesinin 24 Ekim 1919 tarihli baskısında “Bursa’da çıkmakta olan gazeteler nüfusa nisbetle rekor teşkil etmektedir” denilerek söz konusu gazeteler şöyle sıralanmıştır: Hüdavendigâr, Ertuğrul, Kafkas, Lokman Hekim, Çocuk, Yeni Hayat, Yoldaş, Genç Kalemler, Alemimusiiki. Fransız gazetesi ayrıca Gündüz, Züğürt, Millet Yolu, Yeni Bursa ve Fedakar gazetelerinin de çıkmak üzere olduğunu haberini vermiştir. Bursa gazeteleri özetindeki bu listeye, içeriğinde işgal devletlerinin propagandası görülmeyen Mücadele, Kardeş, İntibah (Yayın politikası net değil ancak Yunan propagandası ya da Kuvâ-yı Milliye düşmanlığı yok), Arkadaş, Hakikat, Kevkep gazetelerini eklemek gerekir (Coşar, t.y., s. 54, 60; Özkaya, 1989, ss. 8-9).

Çalışma kapsamında incelenen çok sayıda eserden, Coşar (t.y), Öztoprak (1981), İslam (1995), Karahan (1988), Özkaya (1989), Yust (1995), Gürsoy (2023) ve Atatürk Ansiklopedisi’nde (2023) yer alan gazeteler de eklendiğinde 1918-1922 arasında yayımlanan yaklaşık 150 gazetesinin isimleri belirlenmiştir. Ancak, savaş koşulları içinde yayın hayatını göçebe sürdürmüş, birden fazla şehir değiştirmiş gazeteler çoktur. Her birinin yayın ömrü farklıdır. Bunların yaklaşık 10’da 1’i Milli Mücadele’ye karşıdır; işgal güçlerine karşı zaferler kazanıldıkça bu yayımların da birçoğu saf değiştirerek Milli Mücadele’yi desteklemiştir.

Çalışma sonucunda tespit edilen gazeteler şunlardır: *Hukuk-u Beşer (İzmir)*, *Ses (Balıkesir)*, *Doğrusöz (Balıkesir)*, *İzmir’e Doğru (Balıkesir)*, *Aydın İli (Nazilli)*, *Yoldaş (Bursa)*, *Ertuğrul (Bursa)*, *Gündüz (Bursa)*, *İntibah (Bursa)*, *Hüdavendigâr (Bursa)*, *Kafkas (Bursa)*, *Lokman hekim (Bursa)*, *Kardeş (Bursa)*, *Züğürt (Bursa)*, *Fedakar (Bursa)*, *Mücadele (Bursa)*, *İntibah (Bursa)*, *İnkılap*

(Bursa), *Arkadaş (Bursa)*, *Hakikat (Bursa)*, *Tasvir-i Efkâr (İstanbul)*, *Vakit (İstanbul)*, *Akşam (İstanbul)*, *Payitaht (İstanbul)*, *Peyam-ı Sabah (İstanbul)*, *Alemdar (İstanbul)*, *Adalet (Bandırma)*, *İrşad (Balıkesir)*, *Anadolu’da Peyamı Sabah (Ankara)*, *Karadeniz (Giresun)*, *Güneş (Ordu)*, *Ordu Bucak (Ordu)*, *Duygu (İzmir)*, *Millet Yolu (Bursa)*, *Selamet (Trabzon)*, *Yeşil Yurt (Trabzon)*, *İğne (Trabzon)*, *Kaygu (Trabzon)*, *Nur (Trabzon)*, *İstikbal (Trabzon)*, *İkbal (Trabzon’da yeniden çıktı)*, *Işık (Giresun) Bolu (Bolu İttihatçılar döneminden geldi) Öğüd (Konya sonra Ankara)*, *Babalık (Konya)*, *Bucak (Ordu)*, *Piyasa (Samsun)*, *Trakya (Edirne)*, *Açık Söz (Kastamonu)*, *Hakimiyet-i Milliye (Ankara)*, *Yeni Gün (İstanbul ve İzmir’den sonra Ankara’da)*, *Ahrar (Eskişehir)*, *Yeni Adana (Pozantı, sonra Adana)*, *Diyarbakır (Diyarbakır’da yeniden yayınlanmaya başladı)*, *Sivas (Sivas’ta yeniden yayınlanmaya başladı)*, *Mamuret-ül Aziz (Harput)*, *İrade-i Milliye (Sivas)*, *Konya (Konya)*, *Ahali (Samsun)*, *Aksi Sada (Samsun)*, *Yeni Giresun (Giresun)*, *Sebil-ür Regad (İstanbul’dan gelerek, önce Kastamonu, sonra Ankara)*, *Seyyare Yeni Dünya (önce Eskişehir, sonra Ankara’da)*, *Ayın tap (Ayın tap)*, *Anadolu (İzmir’den geldi, Antalya’da Anadolu adını aldı)*, *Albayrak (Erzurum, Bakü’den geldi)*, *Arkadaş (Eskişehir)*, *İşçi ve Köylü (Eskişehir)*, *Şark (Harput)*, *Envar-Şarkiyye (Erzurum)*, *Varlık (Sarıkamış)*, *Hilal (Samsun’da yeniden çıkmaya başladı)*, *Çorum (Corum)*, *Hakikat (Amasya)*, *Emel (Amasya)*, *Türkoğlu (Bolu)*, *Dertli (Bolu)*, *Türkeli (Kastamonu)*, *Köy Hocası (Ankara)*, *İstanbul’dan geldi)*, *Ticaret Gazetesi (Ankara)*, *Yeni Dünya (Ankara, Eskişehir Seyyare Yeni Dünya’nın devamı)*, *Emek (Ankara)*, *İkaz (Ankara, Afyonkarasigar’dan geldi)*, *İstiklal (Eskişehir)*, *Inkılap (Muğla)*, *Tarsus (Tarsus’ta yeniden çıkmaya başladı)*, *Misak-ı Milli (Kayseri)*, *Kırmızı Hilal (Kayseri)*, *Savveti Milliye (Harput)*, *Kalem (Ankara)*, *İstanbul’dan geldi)*, *Dilek (Sivas)*, *Mefkûre*

(Adana), Harekat- i Fikriye (Yozgat), Gençlik (Kastamonu), Amali Milliye (Maraş), Kocaeli (Adapazarı), Işık (Silifke), Türkiye (Ankara, Fecr (Trabzon), Güzel Trabzon (Trabzon), Hak (Trabzon), Genç Anadolu (Trabzon), Azim (Ordu), Hayat (Samsun), Mektepli (Samsun), Yeni Hayat (Ankara), Doğru Öz (Mersin), Mersin (Mersin), Kurtuluş (Kırşehir), Hayat (Adana), Gayreti Milliye (Sivas), Meşveret (Kayseri), Ahenk (İzmir), Musavat (İzmir), İslabat (İzmir), Ferda (Adana), Erciyeş (sonra Adana'ya Doğru), Rehber (Adana), Adana Postası (Adana), Zafer (Kastamonu), Şarkın Sesi (Ankara), Selamet (Erzurum), Kürsü-i Millet (Mudurnu), Tarik (İstanbul), Hadisat (İstanbul), Memleket (İstanbul), Yeni Mecmua (İstanbul), Akvam (İstanbul), Evkat (İstanbul), Hikmet (İstanbul), Zaman (İstanbul), Söz (İstanbul), İfham (İstanbul), İdrak (İstanbul), İstanbul (İstanbul), Ümit (İstanbul), Teemin (Edirne), İrşad (Trabzon), Türk Dünyası (İstanbul), Yirminci Asır (İstanbul), İleri (İstanbul), İbret (Konya), Telgraf Haberleri (Konya), İntibah (Konya), Sada-yı Hak (İzmir), Şark (İzmir), Efe (İzmir), Halka Doğru (İzmir), Yeni İzmir (İzmir), İstikbal (Trabzon), Adapaazarı (Adapazarı), Mentеше (Muğla) (Atatürk Ansiklopedisi, 2023, Coşar, t.y; Gürsoy, 2023; İslam, 1995; Karahan, 1988; Özkaya, 1989; Öztoprak, 1981; Yust, 1995).

Bu listenin çok büyük kısmının Atatürk önderliğindeki Milli Mücadele'yi desteklemesinin nedeni "bağımsız" olmalarıdır. Buna karşın yönetimin baskısı altındaki İstanbul'da da mücadeleye dair haberler yayımlayan gazeteler mevcuttur. Bunlar Avrupa gazetelerinden ve pek çok haber ajansından haberler yayımlanmış, zengin içerikleriyle Anadolu basını için önemli kaynaklar olmuşlardır (Yust, 1995, s. 179-180). Tasvir-i Efkâr⁴ Kurtuluş Savaşı hakkında bilgi verebilen İstanbul gazetelerinin

dendir. Bu kapsamda bir başka örnek İleri gazetesidir. Özellikle, 1921'den itibaren Milli Mücadele'de elde edilen zaferlerin ardından Payitaht gibi çeşitli İstanbul gazetelerinin yanı sıra, Yunan işgalinden kurtulan Bursa'da Ertuğrul ve Kevkep gazeteleri halkın ve Milli Mücadele'nin yanında haberlere yer vermiştir (Özkaya, 1989, s. 9-10, 20). Mustafa Kemal Paşa'nın haber ve fotoğrafları dünya basınında da daha sık yayımlanmaya başlamıştır.

Anadolu'da düşman işgali altında çıkarılan Milli Mücadele gazetelerinde amaç para kazanmak değil, bağımsızlık mücadelesine destek vermektir. Gazetelerin büyük bölümü de kasaba ve köylere ücretsiz ulaştırılmıştır. Mürekkep, kağıt ve matbaa harfi sıkıntılı savaş ortamında gazetelerin yayın periyodunu aksatsa da, imkanları zorlayan gazeteler kağıt bulamadıklarında ambalaj kağıdına basılarak yayımlarını sürdürmüştür. Basın her türlü yoksunluğa rağmen gelişerek, Milli Mücadele'nin sesi olmayı sürdürmüştür (Karahana, 1988, s. 7-8). Bu gazeteler gizlice İstanbul'a da sokulmuştur.

Milli Mücadele gazetelerinin dünya görüşü, belirlenmiş bir amaca yöneliktir. O da Milli Mücadele'ye katkıdır. Gazetelerdeki haber ve yazı dağılımı, bize Milli Mücadele toplumunda öne çıkan olayların neler olduğunu gösterir. Gazetelerde en çok yer alan haber % 30'larla dış dünya ile ilgili haberlerdir, gazetelerin birlik ve beraberlik ile ilgili haberleri % 20'lerdedir, Yunanlılar ile ilgili haberler ise gazete haberlerinin ortalama % 25'ini oluşturmaktadır. Ordu ve cephe haberleri % 20'ye tekabül ederken yerel haberler daha düşük olmaktadır. Gazeteler toplumun üyeleri arasında ortak bir duygunun gelişmesine katkıda bulunmuştur. (Ayhan, 2005, s. Giriş).

Mustafa Kemal Paşa, Rauf ve Refet Beylerle mülakatlar yapmış, bunlar Tasvir-i Efkâr gazetesinde yayımlanmıştır. Ruşen Eşref, Mustafa Kemal'le ilk mülakat (1918) yapan gazetecidir (Özkaya, 1989, s. 20; Atatürk Ansiklopedisi, 08.08.2023).

4 Tasviri Efkâr muhabiri Ruşen Eşref (Ünaydın),

Çalışma kapsamında Milli Mücadele yıllarında yayımlandığı tespit edilen ve yukarıda listelenen gazetelerin tamamını anlatmak mümkün olmasa da, dikkat çeken bir kaçını detaylandırmak söz konusu dönem gazetelerinin verdiği mücadeleyi anlamak açısından faydalı olacaktır.

Yeni Adana gazetesi

Adana'nın Fransızlar tarafından işgalinin ardından 25 Aralık 1918'de halkı işgale karşı örgütlemek amacıyla Adana gazetesi kurulmuştur. Padişahı ve İstanbul Hükümeti'ni eleştiren gazete, üç sayı çıktıktan sonra, Fransızların Kuvâ-yı Milliye aleyhinde yazmaları için teklif edilen rüşveti almadıkları için kapatılmıştır. Öğretmen Ahmet Remzi (Yüreğir) ve arkadaşı Yedek Subay Avni (Doğan) pes etmeyerek bu kez Yeni Adana ismiyle imtiyaz başvurusunda bulunmuş ve bölgede Kuvâ-yı Milliye alehtarı yayın yapan Ferda⁵ gazetesinin işgal taraftarı yayınlarına karşı, milli mücadele fikrini halka anlatmıştır. Avni Bey'in Adana gazetesinin kapatılmasının kanuna aykırı olduğunu anlatan yazısı ve Ferda gazetesinin Yeni Adana'nın susturulmasını savunan tavrı sonucunda Fransızlar 8 Ocak 1919'da gazeteyi kapatmıştır. Matbaa sahibi Mehmet Emin ve Avni (Doğan) bölge dışına sürülmüş, hakkında idam kararı verilen Ahmet Remzi (Yüreğir) kadın çarşafı giyerek kaçmayı başarmıştır (Atatürk Ansiklopedisi, 2023).

Ahmet Remzi, Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf göndererek Adana Müdafai Hukuk Cemiyetini kurmak üzere izin talep etmiş ve aldığı olumlu cevap üzerine idare hey-

ti sadece kendisinden ibaret olan cemiyeti kurmuştur. Kuvâ-yı Milliye düşmanlarının propagandasını çürütmek amacıyla Yeni Adana gazetesini Çukurova'da çıkartmayı isteyen Ahmet Remzi, matbaa olmadığı için bir şapirograf bularak haberlerini bir süre hayvan sırtında Niğde'den Karaisalıya yolladı (Coşar, t.y., s. 67-69). Gazeteye ilgi büyüktü ve daha kolay basılmasına ihtiyaç vardı. Bu taşımali sistem uzun süre sürmedi ve matbaa ihtiyacı bir tren vagonuyla giderildi.

25 Temmuz 1920'de, Toroslarda Kelebek (Gelebek) Köyü İstasyonu'nda kör bir hatta çekilen köhne bir vagona, kağıt, mürekkep ve baskı harfleri (hurufat) de olmayan bir ortamda, bu olumsuzlukları gidermek için kağıtları buz suyu ile ıslamak, soba isisi ve bezir yağından mürekkep yapıp şapograf yöntemi ile gazete basmak suretiyle Yeni Adana'yı 9.'dan 13. sayıya kadar basmayı başaramıştır... İstasyonlardaki vagonların yerleri, Kuvâ-yı Milliye gücünün cephe hareketına uygun olarak değiştirildiği için, Yeni Adana'nın 10. sayısını Beledemik İstasyonu'nda yapmıştır. (Atatürk Ansiklopedisi, 2023).

Vagon nereye götürülürse, gazetenin başlığı altındaki idare yeri de orası olarak değiştirilmiştir. Mürekkep kalmamıştır, soba kurumlarının beziryağıyla karıştırılmasıyla sorun çözülmüştür. Gazetenin gücünü çok iyi bilen Fransızlar, Halkın Kuvâ-yı Milliye'ye güvenini sarsmaya yönelik Adana Postası ve Rehber isimli iki gazetenin daha çıkarılmasını sağlamışlardır. Rehber, Fransız uçaklarıyla Çukurova'nın her yanına savurulmuştur (Coşar, t.y., s. 72, 75). Ancak Yeni Adana gazetesi, halkı işgal güçlerinin yanına çekmeye ve direnişi kırmaya çalışan gazetelerin karşısında her koşulda basılmaya devam etmiştir. Her türlü imkânsızlığa ve zorluğa rağmen hafta iki günden günlük yayımlanmaya başlayan Yeni Adana gazetesi, Anadolu Ajansı ve Hakimiyet-i Milliye başta olmak üzere yurt çapındaki

5 Fransız işgalinin Türkleri memnun etmesi gerektiğini savunan Ferda gazetesi, Adana'nın işgalden kurtarılmasının ardından hemen saf değiştirerek Kuvayı Milliye taraftarı olmuştur. Ancak bu hızlı değişim gazetesinin sahibi Ali İlmî'nin, yüzellikler listesine girmesine engel olamamıştır (Coşar, t.y., s. 67).

çeşitli Milli Mücadele gazetelerinin haberlerine de yer vermiştir (İslam, 1995, s. 36-37).

Milli Mücadele dönemi ve sonrasında birçok baskı ve zorluğa karşın günümüze kadar ayakta kalmayı başaran asırlık gazete, 31 Temmuz 2023'de son baskısını yapmıştır. 105 yıl boyunca günlük yayın yapan gazete, "Bir dönem bitiyor" manşetiyle yayın hayatına veda etmiştir (Cumhuriyet, 2023). Yeni Adana, 1965 yılında Amerika Gazete Sahipleri Birliği Vakfı'nın, Amerika ve Kanada dışındaki ülkelerin yayın organları için oluşturduğu Dünya Basın Başarı Ödülü'nü alan ilk Türk gazetesidir (Serbestiyet, 2023) ve koleksiyonerler tarafından ilgi görmüştür (Karahan, 1988, s. 68).

Açıksöz gazetesi

Kastamonu Lisesi son sınıf öğrencileri Hüsnü (Açıksöz), Ahmet Hamdi ve Tahir (Karaoğuz) bitirme imtihanlarına hazırlandıkları dönemde bir gazete çıkartmaya karar vermişlerdi. 15 Haziran 1919'da yayın hayatına atılan Açıksöz gazetesinin ilk sayısı çıktığında Kastamonu henüz Kuvâ-yı Milliye sınırlarına dahil edilmemişti. Mustafa Kemal'in Samsun'a yeni çıktığı, Erzurum ve Sivas Kongreleri'nin dahi yapılmadığı günlerde yayım hayatına başlayan gazete, Ulusal Bağımsızlık Savaşı konusunda halkı aydınlatmış ve bu hareketi desteklemiştir (Coşar, t.y, s. 90-93). Gazete, ilk günlerden itibaren Kuvâ-yı Milliye'yi övmekten ve Üçüncü Ordu Müfettişi Mustafa Kemal Paşa'nın telgraflarını yayımlamaktan çekinmemiştir. Yapılan mitingleri, itilaf devletlerine çekilen protesto telgraflarını, cephede elde edilen zafer ve başarıları yayınlayarak kamuoyunun oluşmasına da yardımcı olmuştur.

Açıksöz Ulusal Bağımsızlık Savaşı'nın sesini duyurmak için tüm maddi olanaksızlık-

lara karşın köylere ücretsiz gönderilmiştir. Kastamonu ve çevresi ile birlikte, İnebolu, Zonguldak, Sinop, Bolu gibi illerin haberlerini yayınlamış, halkı aydınlatarak, Ulusal Bağımsızlık Savaşı etrafında birleşmeyi sağlamıştır. Dağıtım sahasıyla Kuzey Batı Anadolu'nun en etkili gazetesi olmuştur (Karahan, 1988, s. 71). Gizlice İstanbul'a da sokulan gazetede, bütün Anadolu şehirlerini İstanbul hükümetine karşı isyana davet edilmiştir. İki sayfa halinde haftada bir yayımlanan Açıksöz, özellikle zenginlere makaleler ve şiirlerle seslenerek, Yunan zulmü altındaki muhacirlere ve Türk halkına yardımda bulunma çağrısı yapmıştır. Açıksöz Padişahı ve yönetimini eleştirirken bu görevini daha etkili yerine getirmek için gazetede "İnanmayınız" başlıklı bir köşe açmıştır (Coşar, t.y., s. 100, 103; Özkaya, 1989: 19-20).

Babalık gazetesi

Konya'da II. Meşrutiyetten itibaren yayımlanmaya başlamış ve uzun yıllar ayakta kalabilmiş az sayıda gazeteden biridir. Süreç içinde gazetenin adı Türksözü olarak değişmiş ancak 1918'de yeniden Babalık adını almıştır. 1921'den itibaren günlük çıkan Babalık gazetesi, Milli Mücadele'yi halka kesintisiz aktarabilme özelliği taşır. Büyük ilgi gören gazete, Büyük Taarruz'un her gelişmesini sabah ve akşam çıkardığı ilavelerle halka duyurmuş, hatta bu ilaveler halka ücretsiz dağıtmıştır (Coşar, t.y., s. 140-141, 147). Garp cephesi kumandanı İsmet Paşa, Babalık gazetesine çektiği bir telgrafla cephe gerisinde Milli Mücadele'ye verdiği destekten dolayı Babalık'ı "garp cephesinin vefakar bir arkadaşı" adettiğini belirtmiştir (akt. Karahan, 1988, s. 73).

Gazete, hükümetin resmi bildirimlerini, halkın moralini yükselten haberleri ve makaleleri yayımlamıştır; 4 Temmuz 1921 tarihli, 928 nolu sayısında, Afrika ülke-

lerinde bile Mustafa Kemal'in ününün yayıldığını, 7 Temmuz tarihli 631 nolu sayısında Fransız basınının Yunanlıların Türklere galip gelemeceğini belirttiklerini açıklayan haberleri sunmuştur. Babalık 1950'li yıllara kadar yayımlanmaya devam etmiştir (Coşar, t.y., s. 151; Özkaya, 1989, s.18; Yust, 1995, s. 23). Gazetenin başlığının altında: "Çiftçi, işçi, esnaf kardeşlerin ilerlemesine çalışır, her şeyden yazar, köylü gazetesidir." yazılıdır. Gazeteye ismini Konya Valilerinden Arif Paşa vermiştir. Babalık gazetesinin koleksiyonu Alman Milli Kütüphane tarafından satın alınmıştır (akt. Karahan, 1988, s. 72, 74; Eski Eserler, 2008).

İzmir'e Doğru gazetesi

İzmir'in İşgalinden 6 ay sonra Esad (Çınar), Hüseyin Vasıf (Çınar), Mustafa Necati ve Avni efendiden oluşan 4 kişilik ekiple İzmir'e Doğru gazetesi yayımlanmaya başlamıştır. Yunanlılardan gizlemek için soğan sepetlerinin altında Akhisar'dan Karşıyaka'ya trenle gönderilen tek sayfalık gazeteyi, yakın ayak, eski giysiler içinde bir çocuk yakalanmamak için göğüsünde taşıyor ve Türk olduğundan emin olduğu kişilere yaklaşıp "ondan da var abi" diyerek satıyordu (Karahan, 1988, s. 55-60).

Bağımsızlık ve özgürlük hedefiyle mücadelenin ateşli bir savunucusu olarak İzmir'e Doğru yayımlandığı günden itibaren umut kaynağı olmuştur. Haftada iki kere basılacağını duyuran gazete Kuvâ-yı Milliye cephelerine ve köylere ücretsiz gönderilmiştir. Gazetenin ana amacı halkın mücadeleye katılmasını sağlamaktır. Miting duyuruları da gazeteden yapılmaktaydı (Coşar, t.y, s. 22-30). Babalık, Milli Mücadele'nin belli başlı üç gazetesinden biri olarak tanımlanmaktadır. Babalık'ta seyahat notları, köy izlenimleri, alternatif tarım modelleri gibi değişik makaleler vardır. Dünyada gelişen herhangi bir olay,

Millî Mücadele'yi etkileyecek durumda ise, bu haberlere öncelik verilmiş, politik haberler ön plâna çıkmıştır. Ayrıca ajans haberlerine de ağırlık verilmiştir (Ayhan, 2005, s. 199).

5. Sonuç

Birinci Dünya Savaşı öncesinde düşman ülkelerin Osmanlı topraklarına yönelik paylaşım planları olduğu görülmüştür. Vatanın kurtarılması için verilecek Bağımsızlık Savaşı'nın önderi olan Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün mücadeleyi öncelikle gazetelerle başlattığı görülmektedir. Atatürk, henüz gençlik yıllarından itibaren fikir savaşımını gazetelerle vermeye başlamış, askeri eğitimini tamamladıktan sonra da gazetecilikle bağını sürdürmüştü ve basının kamuoyu üzerindeki gücünü Milli Mücadele ruhunun yayılmasında ve vatanın kurtarılmasında kullanmıştır. Gazi Paşa, Osmanlıya bağlı işgal altındaki topraklarda da gazeteci kimliği ile Mısır üzerinden Kuzey Afrika'ya arkadaşlarıyla geçmiş Trablus-Tobruk-Derne hattında işgallere karşı yerel halkın direnişini koordine etmiş ve önemli başarılar elde etmişlerdir.

Üst üste mücadeleler yaşamış bir ülkenin, her türlü yoksulluk ve yoksunluğuna karşın, halkın kurtuluş inancı ve umudu, gazetelerde yer verilen haber, makale ve edebi metinlerle yüksek tutulmuştur. Çalışmada, Milli Mücadele döneminde (1918-1922) yayımlandığı belirlenen gazetelerin sayısı daha fazla da olabilir. Diğer taraftan kaynaklarca adı bir şekilde tespit edilmiş bazı gazetelerin hiçbir baskısı da bulunamamıştır. Ancak, oluşturulan Milli Mücadele Dönemi basın listesinin, özellikle mücadele sürecine en başından itibaren katılmış gazetelerden oluşmasına önem verilmiştir ki, zaferlerin kazanımıyla Milli Mücadele'yi desteklemeyen yayınların da saf değiştirmeye başladığı göz önüne

alındığında, çalışma bağlamında basının misyonu bu sınırlamayla üzerinde durulan dönem yapısı için anlamlıdır.

Sözkonusu dönem gazetelerinin ağırlıklı olarak Kurtuluş Savaşı'na destek vermiş olması; vatanın düşman işgalinden kurtarılmasında ve ardından Cumhuriyetin kurulmasında, savaşın cephele dışında halkla ilişkiler boyutunun önemini de bir kanıttır. Gazi Paşa, işgalcilere ve onların işbirlikçilerine karşı Milli Mücadeleyi henüz Kuvâ-yı Milliye kadroları ve askerî güç ile başlatmadan çok önce Cumhuriyet, hürriyet ve bağımsızlık fikirlerini, en yakın arkadaşlarından başlamak üzere tüm toplumun zihninde basın yoluyla yeşerterek başlatmıştır. Nitekim halkı mücadele etrafında toplayan gazetelerin cephelere ve köylere dağıtımının yanında işgal altındaki bölgelere de Milli Mücadeleyi destekleyen gazetelerin gizlice sokulması sağlanmıştır. Halkın mücadele azmini baltalayan, işgal kuvvetlerini dost gösteren gazetelere karşı da Mustafa Kemal net tavır izlemiş, savaşın adeta merkez karargâhı Anadolu'ya sokulmasına izin vermemiştir.

Basına ve halkın doğru haber alma hakkına öğrencilik yıllarından itibaren önem veren Atatürk'ün, "Memlekette Cumhuriyet devrinin kendi zihniyet ve ahlâkını taşıyan basını yine ancak Cumhuriyetin kendisi yetiştirir..." sözü bağımsız bir basının toplumlar için ne denli önemli bir güç olduğunu bugünden yarına değişmez şekilde anlatmaktadır.

Kaynakça

- Anadolu Ajansı (2011, 8 Kasım). Bilinmeyen Türkiye Bu Kitapta. <https://www.aa.com.tr/tr/kultur-sanat/bilinmeyen-turkiye-bu-kitapta/403397>.
- Arı, K. (2006). Atatürk'ün Yazarlığı ve Gazeteciliği. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi 5 (13) 3-23.
- Arı, B. (2008). Atatürk, Basın ve Minber Gazetesi, [Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi SBE, Ankara].
- Aşkun, V. C. (1963). Sivas Kongresi. İnkılâp ve Aka Yayınları.
- Atatürk Ansiklopedisi (2023). Anadolu Ajansı, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/anadolu-ajansi/>
- Atatürk Ansiklopedisi (2023). Milli Mücadele Yayınları. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/milli-mucadele-basini/>
- Atatürk Ansiklopedisi (2023). Trablusgarp Savaşında Atatürk. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/trablusgarp-savasinda-ataturk/>
- Atatürk Ansiklopedisi (2023). Yeni Adana gazetesi. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/yeni-adana-gazetesi/>
- Atatürk Ansiklopedisi (2023). İrade-i Milliye. Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu. [https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/irade-i-milliy-gazetesi/#:~:text=14%20Eyl%C3%BCl%201919%27da%20Sivas,Mazhar%20M%C3%BCfit%20\(Kansu\)%20yapm%C4%B1%C5%9F%C4%B1r](https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/irade-i-milliy-gazetesi/#:~:text=14%20Eyl%C3%BCl%201919%27da%20Sivas,Mazhar%20M%C3%BCfit%20(Kansu)%20yapm%C4%B1%C5%9F%C4%B1r)
- Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığı (2023). ÜzerineAnkara'da eski Halkevi'nde Amerikalı Shaw Moore'a demeç, <https://www.atam.gov.tr/ataturkun-soylev-ve-demecleri/sakarya-savasina-gidisinden-bir-gun-once-amerikan-milletine-bir-mesaj-istenmesi-uzerine>.
- Ayhan, B. (2005). Olağanüstü Durumlarda Toplumsal Dayanışma Ve Bütünleşmeye Basının Katkısı: Milli Mücadele Dönemi Türk Basını [Yayınlanmış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya].
- Bayur, H. (1963). Atatürk Hayatı ve Eserleri I Doğumundan Samsun'a Çıkışına Kadar. Güven Basımevi.
- Bozdağ, İ. (1988). Atatürk'ün Evrensel Boyutları. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Cebesoy, A. F. (2000). Sınıf Arkadaşım Atatürk. Temel Yayınları.
- Coşar, Ö. S. (t.y). Milli Mücadele Basını. Türkiye Gazeteciler Cemiyeti Yayınları.
- Coşar, Ö. S. (1973). Atatürk Ansiklopedisi 1881-1908. İstanbul Reklam.
- Cumhuriyet (2010, 11 Ocak). Atatürk, Cumhuriyet ve Demokrasi. <https://www.cumhuriyet.com.tr/haber/ataturk-cumhuriyet-ve-demokrasi-111812>.
- Cumhuriyet (2023, 1 Ağustos). 105 yıllık 'Yeni Adana Gazetesi' yayın hayatına son verdi. <https://www.cumhuriyet.com.tr/turkiye/105-yillik-yeni-adana-gazetesi-yayin-hayatina-son-verdi-2104501>.
- Çalık, R. (2004). Alman Basınında Milli Mücadele ve Mustafa Kemal Paşa (1919-1923). Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü.
- Çavuş, D. (2008). Mustafa Kemal'in Basınla Ve Minber Gazetesiyle İlişkisi. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, Temmuz, XXIV (71), 543-556.
- Doğramacıoğlu, Hüseyin (2021). Milli Mücadele ve Hâkimiyet-i Milliye Gazetesi. Edebî Eleştiri Dergisi. Takvîm-i Vekâyi'den 1928 Yılına Süreli Yayınlar ve Edebiyat Özel Sayısı, 56-65.
- Erdoğan, M. A. (1999). Mustafa Kemal Atatürk Ve Cumhuriyet Fikri. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, (15) 219-228.
- Eski Eserler Kütüphanesi (2008, 6 Ocak). Babalık. <https://www.eskieserler.com/Eski/Eserler/Dergi/113/www.eskieserler.com/eski/eserler/dergi/113/babalik/?LID=AR>.
- Genel Kurmay Harp Dairesi Başkanlığı (1976). Türk Devrimi Ve Kurtuluş Savaşı. Genel Kurmay Basımevi.

- Gökınar, H. (2020). Mondros'tan San-Remo'ya Avusturya Basını'nda Anadolu Türk Direnişi; Panislamizm ve Bolşevizm'in Rolü. *History Studies*, 12 (3), 1027-1056.
- Gürkan, E. S. (2023). Cumhuriyet'in 100 Gün İnkılabın Ayak Sesleri. Mundi.
- Gürsoy, Y. (2023). Atatürk'ün Kod Adı: Mustafa Şerif. Destek.
- HaberTürk (2011, 27 Ekim). Bilinmeyen Türkler 90 Yıl Sonra Ortaya Çıktı. <https://www.haber-turk.com/kultur-sanat/haber/683166-bilinmeyen-turkler-90-yil-sonra-ortaya-cikti>.
- İğdemir, U. (1988). Atatürk'ün Yaşamı 1. Cilt 1881-1918. 2. Baskı. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İlbay, A. (2014). Çocukluk Arkadaşım Atatürk Mustafa Kemalle 45 Yıl. Kaynak Yayınları.
- İnan, A. (2009). Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler. 8. Baskı. İş Bankası Yayınları.
- İnce, M. (2021). Atatürk'ün Gazeteciliğe İlgisi Üzerine Bir İnceleme. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (UKSAD)*, 7 (1), 249-258.
- İslam Ansiklopedisi (2023). Hakimiyet-i Milliye. <https://islamansiklopedisi.org.tr/hakimiyet-i-milliyeye>.
- İslam, İ. (1995). Milli Mücadele'de Yeni Adana Gazetesi [Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE, Erzurum].
- Kalıpçı, İ. (1998). Atatürk Basın ve Bursa, Bursa. T.C. Bursa Valiliği Cumhuriyetin 75. Yıldönümü Anısına.
- Kansu, M. M. (2022). Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber I. Cilt, 7. Baskı. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kaplan, M., Enginün, İ., Emil, B., Birinci, N., & Uçman, A. (1981). Devrin Yazarlarının Kalemle Milli Mücadele ve Mustafa Kemal II. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Karahan, K. (1988). Milli Mücadele Basını [Yüksek Lisans Tezi Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul].
- Kaya, E. (2007). Mustafa Kemal Atatürk'ün İlk Gazetesi Mımer. Ebabel Yayıncılık.
- Kinross, L. (1994). Atatürk Bir Milletten Yeniden Doğuşu. (Çev.) Necdet Sander. Altın Kitaplar.
- Koloğlu, O. (1994). Havas Reuter'den AA'ya. Çağdaş Gazeteciler Cemiyeti.
- Kutlu, A. (1999). Atatürk, Cumhuriyet ve Millî Kimlik. Erdem, 33. sayı, 833-838. <https://dergi-park.org.tr/pub/erdem/issue/44371/548756>
- Lewis, B. (1993). Modern Türkiye'nin Doğuşu. 5. Baskı, (Çev.) Metin Kıratlı. Türk Tarih Kurumu Yayınevi.
- Nadi, Y. (1955). Ankara'nın İlk Günleri. Sel Yayınları.
- Oral, F. S. (1968). Türk Basın Tarihi Cilt 1. Doğu Matbaacılık.
- Öngider, S. (2003). Kuruluş ve Kurucu. Aykırı Yayıncılık.
- Özalp, K. (1971). Milli Mücadele 1919-1922. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özdemir, H. (2019). Savaşta ve Barışta Kemal Atatürk. Doğan Kitap.
- Özkaya, Y. (1989). Milli Mücadelede Atatürk ve Basın (1919-1921). Ankara: Atatürk Kültür Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi.
- Özkaya, Y. (2001). Milli Mücadelede Atatürk ve Basın I. Cumhuriyet.
- Selek, S. (2000). Anadolu İhtilali 1. Cilt. 9. Baskı. Kastaş Yayınevi.
- Serbestiyet (2023, 3 Ağustos). 105 yıllık Yeni Adana Gazetesi'nden veda: Bir dönem bitiyor. <https://serbestiyet.com/haberler/105-yillik-yeni-adana-gazetesinden-veda-bir-donem-bitiyor-137945/>
- Şimşir, N. B. (1975). İngiliz Belgelerinde Atatürk 1919-1938, Cilt II, Nisan-Aralık 1920. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Şimşir, N. B. (1979). İngiliz Belgelerinde Atatürk 1919-1938, Cilt III, Ocak-Eylül 1921. Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Tekeli, S. (2005). Atatürk ve Anadolu Ajansı. 2. Baskı. Anadolu Ajansı Yayınları.
- Tevetoğlu, F. (1988). Atatürk'le Okyar'ın Çıkardıkları Gazete: Mımer. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, V (13), 183-194.

- Uğurlu, N. (2003). Atatürk ve Türk Devrimi. Örgün Yayınevi.
- Ulusoy, B. (2004). Milli Mücadele, Propaganda. Atatürk ve Basın, İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi, (20), 55-64.
- Yeni Asya (2011, 10 Kasım). Bilinmeyen Türkiye Fotoğrafları Bu Kitapta. https://www.yeniasya.com.tr/kultur-sanat/bilinmeyen-turkiye-fotograflari-bu-kitapta_122909
- Yust, K. (1995). Kemalist Anadolu Basını. (Çev.) N. E, (Yay. Haz.) O. Koloğlu. Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayını.
- Yüksel, Ç. (2020). İrade-i Milliye Gazetesi'nde Çıkan Başyazılar Üzerinden Gazete Hakkında Bir Değerlendirme. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, 7 (3), 1782-1802.

Araştırma Makalesi / Research Article

Tek Parti Dönemi'nde Bağımsız Milletvekilliği Uygulaması ve Türk Siyaseti Üzerindeki Etkisi

The Implementation of Independent Members of Parliament During the Single Party Period and Its Impact on Turkish Politics

Derya BALTACI¹

ÖZ

1930 yılında Serbest Cumhuriyet Fırkası deneyiminin başarısızlıkla sonuçlanmasından sonra aynı amaca hizmet etmek için bağımsız milletvekilliği uygulaması hayata geçirildi. Bu uygulamaya göre Cumhuriyet Halk Partisi bazı seçim bölgelerinden aday çıkartmayacak ve bu seçim bölgelerinden bağımsızların aday olup seçilmelerine imkân sağlayacaktı. Böylece dönemin tek partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi mecliste bağımsız milletvekilleri aracılığı ile bir denetim mekanizması oluşturacaktı. 1931 seçimleri ile birlikte başlayan bu uygulama 1935 seçimlerinde azınlıkların da bağımsız olarak seçilmesine imkân verecek şekilde düzenlendi. 1939 ve 1943 seçimlerinde ise bu uygulama tamamen azınlıkların meclise bağımsız olarak girmesine olanak sağlayan bir uygulama haline dönüştü. 1946 yılında çok partili hayata geçilmesi ile birlikte ise bu uygulamaya son verildi. Her ne kadar bu uygulama ile meclise bağımsız milletvekillerinin girmesi sağlanmış olsa da zamanla bağımsızlara ayrılan kontenjanların azaltılması, bazı bağımsız milletvekillerinin seçildikten sonra Cumhuriyet Halk Partisine geçmesi bağımsızların sayılarını oldukça düşürdü. Sayıları oldukça az olan bağımsız milletvekilleri ise seçildikleri dönemlerde meclis içerisinde ılımlı bir muhalefet sergilediler. Gerek sayılarının az olması gerek sergiledikleri muhalefetin ılımlı olması sebebi ile meclis içerisinde bu uygulama ile gerçek anlamda bir denetim mekanizması oluşturulamadı.

Anahtar Kelimeler: Cumhuriyet, Türkiye Büyük Millet Meclisi, Bağımsız Milletvekilliği, Tek Parti.

1 Doktora Öğrencisi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, derya.bltc@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-1762-7593.

ABSTRACT

In 1930, following the failure of the Free Republican Party experiment, the practice of independent membership of parliament was initiated to serve the same purpose. According to this practice, the Republican People's Party (CHP) would not nominate candidates in certain electoral districts, allowing independents to run and be elected. Thus, the CHP, the sole party of the era, aimed to establish a control mechanism in the parliament through these independent members. This practice, which began with the 1931 elections, was adjusted in the 1935 elections to allow minorities to be elected as independents. In the 1939 and 1943 elections, the practice evolved to exclusively facilitate the entry of minorities into the parliament as independents. However, this practice was discontinued in 1946 with the transition to a multi-party system. Although this initiative initially enabled the entry of independent deputies into the parliament, over time the reduction of allocated quotas for independents and some independents joining the CHP post-election significantly decreased their number. The few independent deputies that were elected typically demonstrated moderate opposition during their terms. Due to their limited numbers and the mild nature of their opposition, this practice did not establish an effective control mechanism within the parliament.

Keywords: Republic, Grand National Assembly of Turkey, Independent Membership of Parliament, Single-Party.

1.Giriş

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'nda aldığı yenilgi sonrasında 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'nın hükümlerine dayanılarak işgal edilmeye başlandı. Osmanlı Devleti'nde başlayan bu işgallere karşı yerel kurtuluş örgütleri tarafından ilk tepkiler ortaya çıktı. Bu tepkiler Mustafa Kemal Atatürk'ün 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkması ve uzun süren kongreler dönemi ile birlikte ulusal kurtuluş hareketine dönüştü. Ulusal kurtuluş hareketi ilk önce Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti bünyesinde, ardından da 16 Mart

1920'de İstanbul'un işgal edilmesi ile son Osmanlı Mebusan Meclisinin kapatılması sonrasında 23 Nisan 1920'de Ankara'da TBMM'nin açılması ile birlikte meclis çatısı altında birleşti (Uyar, 1998: 58).

23 Nisan 1920'de kurulan ve Kurtuluş Savaşı'nı başarıya ulaştıran Birinci Meclis bağımsızlığın kazanılması konusunda tam bir görüş birliği içinde bulunuyordu. Hatta Sivas Kongresinde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti üyeleri herhangi bir siyasi parti içinde çalışmayacaklarına ant içmiş ve cemiyetin bu anlayışı meclise de taşınmıştı. Meclis üyelerinin hepsi dernek temsilcisi sayılmış; ayrıca

meclisin Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti genel kurulu yetkisinde olduğu kabul edilmişti. Dolayısıyla partililik reddedilmiş ve bütün milletvekilleri ulusal bağımsızlığın kazanılması amacı etrafında birleşmişti. Birinci Meclis'te her ne kadar partililik reddedilmiş ve bağımsızlığın kazanılması konusunda birleşilmiş olsa da zaman içerisinde birbirine yakın milletvekilleri bir araya gelerek ortak hareket etmeye başlamış ve mecliste bazı grupların oluşmasına neden olmuştu. (Demirel, 2011: 9, 212-213). Mustafa Kemal Atatürk Nutuk'ta mecliste ortaya çıkan bu ilk grupları; Tesanüt Grubu, İstiklal Grubu, Müdafaa-i Hukuk Zümresi, Halk Zümresi, Islahat Grubu olarak vermektedir. Atatürk, bu gruplardan başka isimli olarak özel maksatlarla kurulmuş başka küçük grupların da mecliste faaliyet içerisinde olduklarını belirtmektedir (Atatürk, 2017: 421). Bu gruplar dışında 1920 yılı sonlarında Türkiye Komünist Fırkası ve Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası isimli iki parti de kurulmuştu. Birinci Meclis içerisinde oluşan gerek bu gruplar gerek bu partiler 1921 yılı başlarına gelindiğinde ciddi bir iz bırakmadan dağıldılar. Bunun tek istisnası Halkçılık Programı'nın Halk Zümresi Siyasi Programı'ndan etkilenmiş olması ve buradan 1921 Anayasası'nın çıkması olmuştu (Demirel, 2017: 115-116). Söz konusu bu gruplar ve partiler ciddi bir etki bırakmadan kısa süre içerisinde dağılmış olsalar da meclis içerisinde etkili bir muhalefet yarattıkları ifade edilebilir (Yurdsever Ateş, 1998: 39). Mustafa Kemal Atatürk sayıları fazla, fakat üyeleri az olan bu grupların birbirleriyle yarışmaya kalktıklarını, birbirlerini dinlemedikleri için mecliste bir kargaşa ortamı doğurmaya başladıklarını ifade etmektedir. Atatürk, özellikle 1921 Anayasası'nın meclisten çıktığı 1921 yılı Ocak ayı sonlarında anayasanın ortaya koyduğu ilkelerde tam bir görüş birliği sağlanamadığı için bu grupları bir araya

toplamanın ve birlikte çalışmanın iyice güçleştiğini, bu grupları birleştirmek veya gruplardan birini destekleyerek çalışmalarını yürütme konusunda dolaylı olarak çaba sarfettiğini, istenilen sonucu alamadığını ve duruma doğrudan doğruya müdahale ettiğini, bunun sonucunda da meclis içerisinde 1921 yılı başında Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Grubu adıyla bir grup kurulmasına karar verdiğini belirtir (Atatürk, 2017: 421-422). Birinci Grup olarak adlandırılan bu grup Kurtuluş Savaşı'nın başarıya ulaşması ve bu çerçevede yapılacak olan devrimlerin gerçekleşmesi için meclis içerisindeki dağınlığı ortadan kaldırmak ve örgütlü bir şekilde hareket etmek için kurulmuştu. Birinci Grubun kurulmasının akabinde grup dışında kalan milletvekilleri ise 1921 yılı sonları 1922 yılı başlarında İkinci Müdafaa-i Hukuk Grubu adıyla Birinci Grup karşısında bir muhalefet grubu olarak örgütlendiler (Güneş, 1985: 142-144).

Birinci Mecliste muhalefet odaklarının İkinci Grup adı altında örgütlenmesinden sonra 1923 yılı Nisan ayında seçimlerin yenilenmesi kararı alındı. Özellikle Lozan görüşmelerine ara verilen dönemde meclisin yenilenmesi gereği duyuldu ve yapılan seçimler sonucunda bağımsız birkaç milletvekili dışında bütün milletvekilleri Birinci Grup üyelerinden seçildi. Dolayısıyla meclis içerisindeki muhalefet, meclisin yenilenmesi ile birlikte meclis dışında kaldı. Böyle olmakla birlikte ikinci mecliste de tam anlamı ile uysal bir meclis oluşturulamadı (Tuncay, 1992: 56-57). 1923 seçimlerinin hemen öncesinde Mustafa Kemal Atatürk yayımladığı bir bildiri ile meclis içerisindeki Müdafaa-i Hukuk Grubunun "*Halk Fırkası*" adını alacak bir siyasi partiye dönüştürüleceğini, ekonomik gelişme ve siyasal yapıyı düzenleyecek olan ikinci meclisin bu amacı bir siyasi partiye gerçekleştireceğini açık-

lamıştı (Çakan Hacııbrahimoğlu, 2021: 52). 9 Eylül 1923 tarihine gelindiğinde de Müdafaa-i Hukuk Grubu'nun devamı olarak Halk Fırkası kuruldu (Kili, 1976: 21). Halk Fırkasının kuruluşunun hemen ertesi yılı, 17 Kasım 1924 tarihinde Millî Mücadele Dönemi'nin önemli isimleri, özellikle Mustafa Kemal Atatürk'ün yakın silah arkadaşları Halk Fırkasından istifa ederek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurdular. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurulması ile birlikte genç Cumhuriyet daha ilk yıllarında çok partili hayata geçişi sağladı ve parti, Halk Fırkası karşısında bir muhalefet partisi olarak ortaya çıktı (Tunaya, 1952: 606-614). Fakat parti 1925 yılı haziran ayında yani yaklaşık 7 ay sonra mahkeme kararı ile kapatıldı. Parti mensupları meclis içerisinde bağımsız olarak faaliyetlerine devam etseler de 1926 yılında Atatürk'e karşı gerçekleştirilmek istenen İzmir suikast girişiminin yargılamalarının sonuçlanması ile aralarında kapatılan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının önderlerinin de bulunduğu muhalif bir kitlenin siyasetten tasfiyeleri gerçekleştirildi (Zürcher, 1992: 8). Gerek Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kapatılması ile gerek 1926 yılı İzmir suikast davası yargılamalarının sonuçlanması ile meclisteki muhalefet etkisini büyük ölçüde kaybetti. Bu süreçte 1927 yılında yapılan ve sadece Cumhuriyet Halk Fırkasının katıldığı seçimlerde de bütün seçim bölgelerinde partinin adayları kazanarak meclise girdi (Demirel, 2018: 86).

1927 seçimleri ile birlikte mecliste Cumhuriyet Halk Fırkasının gücünü iyiden iyiyeye artırması ve muhalefetin yok denecek bir seviyeye gelmesi meclis çalışmalarını büyük ölçüde etkiledi. Meclis içerisinde milletvekilleri hiçbir eleştiride bulunmuyor, yapılan oylamalarda olumsuz veya çekimsiz oy kullanılmıyor, bütün kararlar ve kanunlar oylamaya katılan milletvekil-

lerinin oy birliği ile kabul ediyor, birçok milletvekili oylamalara katılmıyordu. Bu süreçte özellikle 1929 Ekonomik Buhranı'nın da etkisi ile ekonomik bunalım ve iç huzursuzluk da bütün şiddetiyle devam ediyor, dıştan gelen kışkırtmalar ve yardımlarla da Doğu Anadolu sınırlarında bazı başkaldırma olayları da ortaya çıkıyordu (Goloğlu, 1972: 274). Bu gelişmeler süreç içerisinde yığınların muhalefetini kendiliğinden ortaya çıkardı, toplum içerisindeki rahatsızlık değişik şekillerde kendisini gösterdi. Mustafa Kemal Atatürk ise toplum içerisinde beliren bu muhalefetin herhangi bir yerde herhangi bir nedenle patlak vermesinden, merkez denetiminin kaybedilmesinden oldukça tedirgindi. Cumhuriyet'in ve onun ayrılmaz parçası haline gelen devrimlerin korunması gerekiyordu. İçinde bulunulan bu koşulların zorunlu bir sonucu olarak bir muhalefet partisinin oluşturulmasına karar verildi. Bu muhalefet partisi meclis içerisinde Cumhuriyet Halk Fırkasını denetleyecek, toplumda ortaya çıkan hoşnutsuzluğun böylece önüne geçilecekti. Böyle bir muhalefetin oluşturulmaması durumunda toplumsal muhalefetin beklenmeyen bir durumda patlak vermesi söz konusu olabirdi (Çavdar, 2013: 328-329). Bu düşünceler ışığında 1930 yılı ağustos ayı başında Atatürk'ün talebi doğrultusunda Ali Fethi Okyar tarafından Serbest Cumhuriyet Fırkası kuruldu (Yetkin, 1997: 47-48). Serbest Cumhuriyet Fırkası kurulması ile birlikte çok sayıda muhalif grubu çevresinde topladı. Bu muhalif grupların varlığı özellikle İzmir mitinginde hükümete karşı yapılan gösterilerde kendisini belirgin bir şekilde gösterdi. Partinin kısa süre içerisinde geniş bir muhalefet desteğini alması onu kuruluş amacından uzaklaştırdı. Durum Cumhuriyet Halk Fırkası ile Serbest Cumhuriyet Fırkası arasında bir çekişmeye dönüştü ve bu çekişme giderek şiddetlendi. Cumhuriyet Halk Fırkası mensupla-

rına göre Serbest Cumhuriyet Fırkasının toplumdan özellikle muhaliflerden aldığı destek onu seçimlerde iktidara taşıyabilirdi. Ayrıca bu durum rejime karşı da bir tehlike olarak yorumlandı. Çünkü Serbest Cumhuriyet Fırkası bir iktidar alternatifi olması için kurulmamıştı. Serbest Cumhuriyet Fırkasının bir iktidar alternatifi haline dönüşmesi, bu durumda iki partinin karşı karşıya gelmesi; ayrıca Mustafa Kemal Atatürk ile karşı karşıya gelmesi Serbest Cumhuriyet Fırkasının feshedilmesi ile sonuçlandı (Karpat, 2015: 151-153). Partinin feshedilmesi ile toplumda biriken hoşnutsuzluklar ortadan kaldırılamamış ve ayrıca meclis içerisinde hükümeti denetleyecek bir güç oluşturma girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Serbest Cumhuriyet Fırkasının feshedilmesinden sonra aynı amaca hizmet etmek üzere “Bağımsız Milletvekilliği” uygulaması gündeme geldi.

2. Bağımsız Milletvekilliği

Bağımsız milletvekilliği uygulaması başarısız Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesinden sonra 1931 seçimleri ile birlikte hayata geçirildi. Bu uygulama, Cumhuriyet Halk Fırkasının seçim dönemlerinde milletvekili adaylarını belirlerken bazı seçim bölgelerinden eksik aday çıkarmasını, eksik aday çıkartılan yerlere bağımsız adayların başvurularını ön gören bir uygulama olarak ifade edilebilir. Bağımsız milletvekilleri seçilerek meclise girecek ve hükümete karşı meclis içerisinde bir denetleme gücü oluşturacaktı. Bu sefer denetleme gücü olarak düşünülen bir muhalefet partisi değil bağımsız olarak meclise girecek milletvekilleri olacaktı. Böylece bağımsız milletvekillerinin oluşturacağı bir muhalefet toplumda biriken hoşnutsuzlukları ortadan kaldıracaktı.

Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreterliği genel seçimler öncesinde 15 Nisan 1931 tarihinde yayımladığı bir tebliğle bağımsız

milletvekilliği uygulamasını ve esaslarını duyurdu (Cumhuriyet, 16 Nisan 1931).

Nisanın yirmisinden sonra Cumhuriyet Halk Fırkası meb'us namzetleri, Fırka Umumi Reisi Hz. tarafından programımızın esaslarını izah eder bir beyanname ile birlikte ilan edilecektir.

Bundan evvel Fırka riyaset divanınca mukarrer olan bir noktai nazarın efkari umumiyyeye ve müntehiplerin ıttılama arzı münasip görülmüştür.

Bu intihapta, umumi riyaset tarafından aşağıda gösterilen 22 intihap dairesinden 30 kadar meb'usluk yeri için Fırka namına namzet gösterilmeyecektir. Maksat, Cumhuriyet Halk Fırkası programından başka bir programla millet vekili olarak Türkiye Büyük Millet Meclisinde çalışmak isteyen vatandaşların intihaplarına imkân bırakılmaktadır.

Bu suretle C. H. Fırkası takip ettiği esaslara uygun olmamakla beraber noktai nazarında samimi olanların tenkit ve mütalealarına muhatap olmak kararında devam etmekte ve bu mütalealarına kendi izahatının millet karşısında mukayesesinden fayda beklemektedir. Müntehibi sanilerden beklenen siyasi hayatta Cumhuriyetçi, milliyetçi ve samimi mütaleaların müdavelesine memleketi alıştırmak yolunda Umumi riyaset divanının lüzümlü gördüğü bu tedbirin Cumhuriyet Halk Fırkasına mensup müntehibi sani vatandaşlar tarafından takdir ve isabetle tatbik olunacağına emniyet edilebilir.

Haşiye:

Metinde zikredilen intihap daireleri şunlardır:

Adana, Afyon, Aksaray, Antalya, Aydın, Balıkesir, Bolu, Burdur, Bursa, İstanbul, İzmir, Isparta, Kayseri, Kastamonu, Kocaeli, Konya, Kütahya, Manisa, Niğde, Sam-sun, Sinop, Tekirdağ.

Tebliğden de anlaşılacağı üzere Cumhuriyet Halk Fırkası bu uygulamanın kendi

esaslarına uygun olmamakla birlikte partiden başka bir programla meclise girecek olan milletvekillerinin eleştirilerinden fayda sağlanacağı belirtilmekte ve özellikle seçilecek olan kişilerin cumhuriyetçi, milliyetçi olmalarına dikkat edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Ayrıca tebliğde yer alan Cumhuriyet Halk Fırkasından başka kişilerin eleştirilerinin muhatap alınmasına devam edilmek istenmesi ifadesi bu uygulamanın Serbest Cumhuriyet Fırkası denemesi ile aynı amaca hizmet etmek için hayata geçirildiğini göstermektedir.

Bağımsızlar için ayrılan 30 milletvekili adaylığı ise 22 seçim bölgesinde İstanbul'da 4; İzmir, Kayseri, Kocaeli, Kütahya, Samsun'da 2; Adana, Afyonkarahisar, Aydın, Balıkesir, Bolu, Burdur, Bursa, Isparta, Kastamonu, Konya, Manisa, Niğde, Sinop, Tekirdağ, Aksaray ve Antalya'da 1 olarak dağıtıldı (Demirel, 2018: 116).

Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreterliğinin bu tebliğinden sonra 20 Nisan 1931 tarihinde Mustafa Kemal Atatürk bu uygulamaya ilişkin ikinci seçmenlere yönelik bir beyanname yayımladı. Atatürk bu beyannamede (Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri, 2006: 612);

Cumhuriyet Halk Partisi adına bazı seçim bölgelerinde eksik aday göstereceğime dair 15.04.1931 tarihli Başkanlık Divanı kararı bilgileriniz içindedir. Partimiz adına adaylarımızı oylarınıza sunduğum bugün aynı noktaya değinmeyi uygun gördüm.

Partimizin millete sunduğu esas noktalar içindeki çalışmaların bizim düşüncemize ve görüşümüze katılmayan milletvekilleri tarafından çözümlenmesini ve eleştirilmesini gerekli görüyoruz. Bundan özellikle beklediğimiz fayda partimizin candan, vatansever çabalarının yayılmasına, genişlemesine fırsat bulmak, çoğu zaman değiştirilen gerçeklerin iyice anlaşılmasını kolaylaştırmaktır.

Yaptığını bilen ve hizmet yolunda önlemlerine inanan ülkücüler olarak kendimizi eleştiriye tutmayı gerekli görüyoruz. Bu sebeptendir ki sizden, partiye üye arkadaşlarımdan bizim programımıza taraftar olmayan adaylara oy vermeniz gibi ağır bir özveride bulunmanızı istemedim. Bu özverinin memleket idaresi için partimizden milletvekili seçme vazifeniz kadar önemli bir amaca yönelik olduğuna emin olunuz. Başka programdan seçeceğimiz milletvekilleri için partimin ikinci seçmenlerine dikkat noktası olarak gösterdiğim özellikler yalnız laik, Cumhuriyetçi, milliyetçi ve samimi olmaktadır. Açık bıraktığım yerler için hiçbir şahsiyet lehinde veya aleyhinde herhangi bir telkinim yoktur ve olmayacaktır. Açık yerlere adaylarını koyacaklar hakkında vicdani kanaatinize göre oy vermek, özellikle rica ettiğim husustur

ifadelerine yer verdi.

Mustafa Kemal Atatürk'ün bu beyannamayı ikinci seçmenlere yönelik yayımlamasının temel sebebi seçimlerin iki dereceli yapılmasından ileri gelmektedir. Çünkü iki dereceli yapılan seçimlerde seçmenler ikinci seçmenleri seçer, ikinci seçmenler de milletvekillerini seçerler. Sadece Cumhuriyet Halk Fırkasının mevcut olduğu bir siyasi sistemde de ikinci seçmenleri belirleyen de Cumhuriyet Halk Fırkasıdır. Dolayısıyla partiye mensup olan ikinci seçmenlerin kendi partisinden milletvekili adayından başka bir adaya oy vermesi doğal olarak beklenilemez. Bu beyanname ile partiye mensup olan ikinci seçmenlerden bağımsız adaylara oy vermeleri istenmiştir. Ayrıca ikinci seçmenden istenilen bu görevin oldukça ağır bir görev olduğu, fakat her ne kadar ağır bir görev olsa da kendi partilerine oy vermek kadar önemli bir görev olduğu da özellikle belirtilmiştir. Bu durum meclis içerisinde Cumhuriyet Halk Fırkasına karşı bir muhalefet yaratma düşüncesinin gerekliliğini ve gerek Mustafa Kemal Atatürk'ün gerek partinin bu ko-

nudaki kararlılığını göstermesi açısından da önemlidir. Beynamede ikinci seçmenler oy verecekleri bağımsız adaylar konusunda da serbest bırakılmakta, bağımsız adayların kişilikleri üzerinde olumlu veya olumsuz bir yönlendirme yapılmayacağı da ifade edilmektedir. Fakat seçilecek olan kişilerin parti genel sekreterliğinin tebliğinde de belirtildiği üzere cumhuriyetçi, milliyetçi olmalarına özellikle dikkat edilmesi gerektiği de vurgulanmaktadır.

Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Sekreterliği ve Mustafa Kemal Atatürk tarafından uygulamaya ilişkin gerekli açıklamaların yapılmasından sonra gerçekleşen seçimler sonucunda 22 seçim bölgesinde boş bırakılan 30 milletvekilliği için toplamda 20 bağımsız milletvekili seçimleri kazandı (Cumhuriyet, 26 Nisan 1931). Bu isimler ve seçildikleri iller şu şekildedir: Eski Mersin Milletvekili Ali Münif (Yeğena) Bey Adana, Mollazade Cemal (Akçin) Bey Afyonkarahisar, Hisarızade Ali Rıza (Arıbaş) Bey Aksaray, Cumhuriyet Halk Fırkasından Numan (Aksoy) Bey Antalya, Cumhuriyet Halk Fırkası İdare Heyeti üyesi Doktor Fuat (Erlaçin) Bey Aydın, Enver (Adakan) Bey Balıkesir, Kemal (Turan) Bey Isparta, Halil (Menteşe) Bey ve Hüsnü (Kitapçı) Bey İzmir, Doktor Suat (Soyer) Bey Kastamonu, Osman (Coşkun) Bey ve Ahmet Tevfik (Şatır) Bey Kayseri, Eski İktisat Bakanı ve İkinci grup Üyesi Sırrı (Bellioğlu) Bey ve eski milletvekili Ali (Dikmen) Bey Kocaeli, eski milletvekili Ali Haydar (Aksoy) Bey Konya, Uşaklı Bacakzade Mustafa Bey ve Tevfik Bey Kütahya, Serbest Cumhuriyet Fırkası mensuplarından Galip (Yenen) Bey Niğde, Boyabatlı Hulusi (Oruçoğlu) Bey Sinop (Güneş, 2017: 386), İpekçi Mehmet Rüştü (Egel) Bey Bursa (Son Posta, 26 Nisan 1931). Seçilen bu bağımsız milletvekillerinden Doktor Fuat Bey bağımsız adaylar arasında yer almıyordu. Fakat

Aydın ikinci seçmenleri bağımsız adaylar arasında bulunmayan Cumhuriyet Halk Fırkası mensubu Doktor Fuat Bey'e oy vererek onu bağımsız olarak seçtiler (Son Posta, 26 Nisan 1931). Ayrıca Antalya'dan seçilen Numan Bey'in de Cumhuriyet Halk Fırkası mensubu olduğu görülmektedir. Seçilen bu bağımsız milletvekilleri dışında İstanbul'dan aday olmaları ile dikkat çeken Eski Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası mensuplarından Kazım Karabekir, Refet (Bele) Paşa (Vakit, 23 Nisan 1931) ise seçilemediler.

20 bağımsız milletvekilinden Ali Münif Bey, Mollazade Cemal Bey, Doktor Fuat Bey, Kemal Turan Bey, Ali Bey, Boyabatlı Hulusi Bey ve Numan Bey meclisin açılışından kısa bir süre sonra 9 Mayıs 1931 tarihinde; Ali Rıza Bey, Enver Bey, Mehmet Rüştü Bey dönem içerisinde Cumhuriyet Halk Fırkasına katıldılar. Kütahya'dan seçilmiş olan Mustafa Bey ve Tevfik Beylerin seçim mazbataları ise Meclis Genel Kurulu tarafından reddedildi (Çoker, 1996: 43). Böylece seçilen 20 bağımsız milletvekilinin sayısı dönem içerisinde 8'e düştü. Mecliste bağımsız olarak devam eden milletvekilleri ise; Halil Bey, Hüsnü Bey, Suat Bey, Tevfik Bey, Osman Bey, Sırrı Bey, Galip Bey ve Ali Haydar Bey oldu. Konya Bağımsız Milletvekili Ali Haydar Bey'in dönem içerisinde vefat etmesiyle yerine Ali Fuat (Cebesoy) Paşa seçildi. Fakat bu meclis içerisinde bağımsızların sayısında bir değişiklik yaratmadı (Demirel, 2018: 130). Bağımsız milletvekili sayısı 8 olarak kaldı.

Bağımsız milletvekilliği uygulamasına 1935 seçimlerinde de devam edildi. 2 Şubat 1935 tarihinde Cumhuriyet Halk Fırkası Genel Başkanlık Divanı, Genel İdare Heyeti, Fırka Meclis Grubu, Yönetim Kurulu ve Bakanlar Kurulu Dolmabahçe'de Atatürk'ün başkanlığında toplandı. Bu toplantı sonucunda bağımsız milletvekil-

liği uygulamasına devam edileceği ve bu seçim dönemi ile birlikte azınlıkların da bu uygulamayla meclise girmesine imkân sağlanacağı kararlaştırıldı (Cumhuriyet, 3 Şubat 1935). Dolayısıyla bu dönemi bir önceki dönemden ayıran en önemli özellik bu uygulama aracılığı ile Türkiye'deki azınlıklık vatandaşların da meclise girmesine olanak sağlanması oldu. Bağımsızlar için ise seçim bölgelerinden 16 yer Cumhuriyet Halk Fırkası tarafından boş bırakılacaktı (Akşam, 3 Şubat 1935). 1935 seçimleri için Atatürk parti teşkilatlarına ve ikinci seçmenlerine aşağıdaki beyannameyi yayımladı (Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, 2006: 648).

8 Şubat Cuma günü yapılacak milletvekili aday seçimi işleri üzerinde çalışan Parti Genel Başkanlık Divanı yeni mecliste de bağımsız üyelerin bulunmasına imkân vermek için parti aday listesinde 16 yer boş bırakmaya karar vermiştir. Aşağıda adı yazılı vilayetlerin her birinde birer milletvekili için partiden aday gösterilmeyecektir.

Cumhuriyetçi ve milliyetçi olmakla beraber partimiz programından ayrı bir programla partili olmanın doğal şartları dışında serbest çalışacak samimi yurttaşların millet kürsüsünden yapacakları eleştiriler ve söyleyecekleri görüşlerle milli çalışmanın güçleneceği görüşündeyiz. Bu yolda geçirdiğimiz dört yıllık deneyim, parti ilkelerinin ve parti hükümeti çalışmalarının millet önünde yapılan eleştirilerle karşılaştırılmasına fırsat vermiş ve yurttaşların siyasi olgunluğunu arttırmıştır. Her gün her fırsatta düşündüklerini ve yaptıklarını parti içinde ve partiler arasında olduğu kadar iyi ve temiz, bütün yurttaşların da kontrolüne sunmayı görev sayan partimizin bu kararını bildirirken, parti teşkilatımızdan ve partili ikinci seçmenlerden yukarıda yazılı özelliklerdeki bağımsız adaylara oy vermelerini isterim.

Birer milletvekili adaylığı boş bırakılacak olan iller şunlardır:

Ankara, Afyonkarahisar, Antalya, Denizli, Eskişehir, İstanbul, İzmir, Konya, Küta-hya, Sivas, Tokat, Muğla, Niğde, Yozgat, Çankırı ve Kastamonu.

Atatürk bu beyanname ile bir önceki seçim döneminde bağımsız milletvekiliği uygulamasından olumlu sonuçlar elde edildiğini, buna bağlı olarak bu seçim döneminde de bu uygulamaya devam edileceğini belirtmekte ve bir önceki seçim döneminde olduğu gibi Cumhuriyet Halk Fırkasına bağlı ikinci seçmenlerin bağımsızlara oy vermelerini istemektedir.

Bir önceki dönemde bağımsızlar için boş bırakılan 30 kontenjanın bu dönemde 16'ya düşürüldüğü görülmektedir. Söz konusu 16 ilden Kütahya, Yozgat ve Tokat'ta daha sonra Cumhuriyet Halk Fırkası tarafından aday çıkartıldığı için bu sayı 13'e düştü (Güneş, 2017: 425). 8 Şubat 1935'te yapılan seçimler sonucunda da ikinci seçmenlerin verdikleri oylarla 13 bağımsız milletvekili seçilerek meclise girdi. Bu isimler: Ankaradan Nikola Taptas, Afyonkarahisar'dan Berç Türker, Antalya'dan Tayfur Sökmen, Çankırı'dan Mustafa Önsay, Denizli'den Mehmet Şefik Türsan, Eskişehir'den İstamat Özdamar, İstanbul'dan Refet Bele, İzmir'den Halil Menteşe, Konya'dan Ali Fuat Cebesoy, Kastamonu'dan Nuri Tamaç, Muğla'dan Hüsnü Kitapçı, Niğde'den Abravaya Marmaralı, Sivas'tan Mithat Şükrü Bleda'dır (Son Posta, 9 Şubat 1935). Bu 13 bağımsız milletvekilinden Nikola Taptas, Berç Türker, İstamat Özdamar ve Abravaya Marmaralı azınlıkların meclise girmelerine tanınan hak çerçevesinde seçilerek meclise girmeyi başaran azınlık bağımsız milletvekilleri oldular. Bu dört azınlık isim Rum, Ermeni, Ortodoks ve Yahudi azınlık gruplarının adayları olarak seçimlere girmişler ve seçim bildirilerinde kendilerinin azınlıkları değil, Türkleri temsil edeceklerini ifade etmişlerdi (Hirsch, 2005: 300). Bu isimler

dışında bir önceki dönemde bu uygulama ile meclise bağımsız olarak giren milletvekilleri Halil Mentеше ve Hüsnü Kitapçı bu dönemde de seçilip meclise girdiler. Bir önceki dönemde Konya Milletvekili Ali Haydar Bey'in vefatı üzerine yapılan ara seçimde meclise bağımsız olarak giren Ali Fuat Cebesoy, bu dönemde de aynı şekilde seçilerek bağımsız olarak meclise girdi. Bu dönem ilk kez seçilen Refet Bele ise özellikle Cumhuriyet Halk Fırkasının desteği ile seçimleri kazanarak meclise girmeyi başardı. Çünkü seçimler öncesinde Cumhuriyet Halk Fırkası İstanbul ikinci seçmenlerinden Refet Bele'ye oy verilmesi ve seçilmesi yönünde çağrıda bulunmuştu (Son Posta, 7 Şubat 1935). Her ne kadar Mustafa Kemal Atatürk seçimler öncesinde yayımladığı beyanname ile ikinci seçmenlerin bağımsızlara oy vermesi yönünde bir talepte bulunmuş olsa da parti tarafından İstanbul ikinci seçmeninden özellikle Refet Bele'ye oy istendiği görülmektedir.

Meclise giren bu 13 bağımsız milletvekilinden Mustafa Önsay, Mehmet Şefik Türsan, Refet Bele ve Ali Fuat Cebesoy dönem içerisinde Cumhuriyet Halk Partisine katıldılar. Böylece meclis içerisindeki bağımsız milletvekili sayısı 9'a düştü (Demirel, 2018: 180).

Bağımsız milletvekilliği uygulaması 1939 seçimlerinde de devam ettirildi. Fakat bu seçim döneminde bağımsızlara ayrılan kontenjan 4'e düşürüldü. Bağımsızlar için boş bırakılan 4 kontenjan Cumhuriyet Halk Partisinin aday listesi ile birlikte ilan edildi. Boş bırakılan 4 kontenjanın bir önceki seçim döneminde azınlık milletvekillerinin seçilip meclise girdikleri Afyonkarahisar, Ankara, Eskişehir ve Niğde oldukları görülmektedir (Cumhuriyet, 25 Mart 1939). Söz konusu bu 4 ilde bir önceki dönemde meclise giren 4 azınlık bağımsız milletvekili olan Berç Türker, Ni-

kola Taptas, İstamat Özdamar ve Abravaya Marmaralı tekrar aday oldu ve seçilerek meclise girdiler (Vakit, 27 Mart 1939). Bağımsızlar için sadece 4 kontenjanın boş bırakılması ve boş bırakılan bu kontenjanlara bir önceki dönemde seçilip meclise giren azınlık milletvekillerinin adaylıklarını koyarak seçilmeleri, uygulamanın 1939 seçimleri ile birlikte azınlıkların meclise girmesini sağlayan bir uygulama haline dönüştüğünü göstermektedir. Bunun yanı sıra bağımsızlar için ayrılan kontenjan sayısının bu dönemde bir hayli düşürüldüğü görülmektedir. Bunun sebebinin ise 1939 yılında hayata geçirilen Müstakil Grup uygulaması olduğu söylenebilir. Müstakil Grup uygulamasının hayata geçirilmesi de bağımsız milletvekilliği uygulamasından istenilen sonucun elde edilemediğini göstermektedir. Cumhuriyet Halk Partisi bağımsızlarla sağlayamadığı muhalefet odağını, daha doğrusu hükümeti denetleyecek bir güç oluşturma düşüncesini bu sefer kendi partisi içinden seçilen bir grup üzerinden oluşturma yoluna gidiyordu.

1939 seçimlerinde azınlıkların meclise girmesine olanak sağlayan bağımsız milletvekilliği uygulaması 1943 seçimlerinde de uygulanmaya devam etti ve aynı şekilde Ankara, Eskişehir, Niğde ve Afyonkarahisar'dan toplamda 4 kontenjan boş bırakıldı. Boş bırakılan bu yerlere azınlıklar adaylıklarını koydular. Bu isimler ve aday oldukları yerler şu şekildedir: Mihal Kayaoğlu Ankara, Berç Türker Afyonkarahisar, İstamat Özdamar Eskişehir, Avram Galanti Bodrumlu Niğde. Ayrıca bu bağımsız isimler Cumhuriyet Halk Partisi aday listesi ile birlikte ilan edildiler (Ulus, 24 Şubat 1943). Dolayısıyla bağımsız milletvekilliği uygulamasının 1943 seçimlerinde de azınlıkların meclise girmesini sağlayan bir uygulama olarak varlığını devam ettirdiği görülmektedir. 28 Şubat'ta gerçekleşen seçimler sonucunda adaylığını koyan

4 azınlık bağımsız aday seçilerek meclise girmeyi başardılar (Vakit, 1 Mart 1943). Bu isimlerden Berç Türker ve İstamat Özdamar 1935 ve 1939 dönemlerinde olduğu gibi bu dönemde de meclise girdiler. Ankara'dan seçilen Mihal Kayaoğlu Nikola Taptas'ın, Niğde'den seçilen Avram Galanti Bodrumlu ise Abravaya Marmaralı'nın yerine seçildiler. 1943 seçimlerinden sonra 1946 yılında çok partili hayata geçilmesi ile birlikte de bu uygulamaya son verildi.

1931 seçimleri ile birlikte başlayan ve 1946'da çok partili hayata geçilinceye kadar toplam dört dönem boyunca uygulamaya devam eden bağımsız milletvekilliği uygulaması ile her ne kadar meclisin bir denetim mekanizması görevi görmesi amaçlansa da söz konusu dört dönem değerlendirildiğinde meclisin gerçek anlamda bir denetim mekanizması olarak görev yaptığını söylemek pek mümkün değildir. Bu dönemlerde meclis bağımsız milletvekilliği uygulamasının olmadığı dönemlerde olduğu gibi Bakanlar Kurulunun kararlarını oy birliği ile onaylama makamı olmaktan öteye geçemedi. Yapılan oylamaların çoğunluğunda kararlar oy birliği ile alındı (Demirel, 2018: 167, 220, 272, 313-314). Meclise seçilen bağımsız milletvekilleri dönemin tek partisi olan Cumhuriyet Halk Partisi karşısında bir grup oluşturarak muhalefet yapma yoluna gitmedi. Bunun yerine bireysel olarak meclis içerisindeki siyasi faaliyetlerini devam ettirdiler. Bağımsızların bireysel bu siyasi faaliyetleri ise Cumhuriyet Halk Partisine karşı ılımlı bir muhalefetten öteye gidemedi. Bu ılımlı muhalefet ise meclisin gerçek anlamda bir denetim mekanizması işlevi görmesini sağlamadı.

3.Sonuç

Başarısız Serbest Cumhuriyet Fırkası dememesinin hemen sonrasında aynı amaca hizmet etmek için bağımsız milletvekilliği uygulamasının hayata geçirilmesine karar verildi. Parti ile gerçekleştirilemeyen muhalefet veya denetleme gücü bu sefer bağımsız milletvekilleri ile gerçekleştirilecekti. Bu çerçevede 1931 seçimleri ile birlikte bağımsız milletvekilliği uygulaması yürürlüğe konuldu. Bu uygulama ile Cumhuriyet Halk Partisi uygun gördüğü seçim bölgelerinden uygun gördüğü kadar milletvekili adayı çıkartmayarak, boş bıraktığı bu yerlerden bağımsızların aday olup meclise girmesini sağlayacaktı. 1931 seçimleri ile başlayan ve 1946 yılında çok partili hayata geçiş sürecine kadar uygulanan bu uygulama ile seçim dönemlerinde birçok bağımsız milletvekilinin meclise girmesi sağlandı. Fakat meclise giren bağımsız milletvekili sayısı bağımsızlar için ayrılan kontenjanın her seçim döneminde oldukça altında oldu. Ayrıca seçilen bağımsız milletvekillerinin birçoğu seçildikleri dönem içerisinde Cumhuriyet Halk Partisine geçti ve bu geçişler de bağımsızların sayılarını oldukça düşürdü. Dolayısıyla bu uygulama yolu ile meclise giren bağımsızlar meclis içerisinde çok küçük bir azınlığı oluşturdular. Bu bağımsız milletvekilleri seçtikleri dönemlerde Cumhuriyet Halk Partisi karşısında oldukça ılımlı bir muhalefet sergilediler. Bağımsızların gerek sayılarının az olması gerek sergiledikleri muhalefetin ılımlı olması mecliste gerçek anlamda bir denetim mekanizması oluşturamadı. Bağımsızların muhalefeti oldukça ılımlı olsa da yine de Cumhuriyet Halk Partisinin milletvekillerinden başka milletvekillerinin fikir ve görüşleri meclis içerisinde az da olsa kendine yer edindi. Fakat bu mecliste bir denetim mekanizması oluşturacak yetkinlikte olmadı. Ayrıca bağımsızlar, sayılarının az olması ya-

nında bir gruplaşma hareketi ile ortak bir muhalefet yaratma yoluna da gitmediler. Bu durumun bağımsızların muhalefetinin daha cılız bir yapıda kalmasına sebebiyet verdiği söylenebilir. Burada ayrıca şu da belirtilmelidir ki, seçimlerin iki dereceli yapıldığı bir siyasal sistemde dönemin tek partisi olan Cumhuriyet Halk Partisinin kendi mensubu olan ikinci seçmenlerin partinin ilke ve değerlerine ve hatta programına tamamen aykırı olacak adaylara oy vermesi zaten beklenemez. Dolayısıyla bu durum mecliste bağımsızlar aracılığı ile oluşturulmak istenen muhalefetin yapısını da belirlemiştir.

1935 seçimlerinde bu uygulamayla azınlıkların meclise girmesine olanak sağlanması ile birlikte de Rum, Ermeni, Yahudi ve Ortodoks azınlıkların birer temsilcisi meclise girdi. 1935 ile birlikte 1939 ve 1943 seçim dönemlerinde de azınlıklar için dört kontenjan ayrıldı, hatta 1939 ve 1943 seçimleri ile birlikte bu uygulama ile sadece azınlıkların meclise girmesi sağlandı. Dolayısıyla 1935 sonrasında bu uygulamanın azınlıkların bağımsız olarak meclise girmesine olanak sağlayan bir uygulamaya dönüştüğünü söylemek mümkündür.

Bütün bu etkenler dikkate alındığında bağımsız milletvekilliği uygulaması ile birlikte meclisin gerçek anlamda bir denetim mekanizması görevi üstlendiğini söylemek pek mümkün olmaz. Bu amaç bir ölçüde gerçekleştirilebilmiştir. Buna bağlı olarak da bağımsız milletvekilliği uygulamasının Türk siyasetine yön verecek bir etkisinin olduğu söylenemez.

Kaynakça

- (1931, Nisan 16). Fırkanın Tebliği. *Cumhuriyet*. 1,3.
- (1931, Nisan 23). İntihap Yarın. *Vakit*. 1.
- (1931, Nisan 26). 20 Müstakil Mebus. *Cumhuriyet*. 1.
- (1931, Nisan 26). Aydın'da Müstakile Bırakılan Mebusluğa Halk Fırkası Azası Seçildi. *Son Posta*. 1.
- (1931, Nisan 26). Müstakillerden Kimler Rey Aldılar?. *Son Posta*. 3.
- (1935, Şubat 3). Atatürk'ün Beyannamesi. *Akşam*. 1.
- (1935, Şubat 3). Dün Saray'da Atatürk'ün Başkanlığında Yapılan Toplantı. *Cumhuriyet*. 1.
- (1935, Şubat 7). Müstakil Namzed General Refet. *Son Posta*. 3.
- (1935, Şubat 9). Müstakil Sayıların Seçildikleri Yerler. *Son Posta*. 3.
- (1939, Mart 25). Mabus Namzed Listesi. *Cumhuriyet*. 8,9.
- (1939, Mart 27). Berç Türker, Doktor Taptas, İstamat Özdamar, Abravaya Müstakil Mebus Seçildiler. *Vakit*. 1.
- (1943, Mart 1). Seçim Dün Neticeledi. *Vakit*. 1,2.
- (1943, Şubat 24). Cumhuriyet Halk Partisi Mebus Namzetleri Listesi. *Ulus*. 1,4.
- Atatürk Araştırma Merkezi (2006). *Atatürk'ün Tammim, Telgraf ve Beyannameleri*.
- Atatürk, M. K. (2017). *Nutuk* (45. Baskı). İstanbul: Alfa Yayınları.
- Çakan, Hacıibrahimoğlu, I. (2021). *Devrimci Meclis II. TBMM (1923-1927)*. İstanbul: Kırmızı Kedi Yayınevi.
- Çavdar T. (2013). *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi* (5. Baskı). Ankara: İmge Kitabevi.
- Çoker, F. (1996). *Türk Parlamento Tarihi TBMM IV. Dönem 1931-1935*. C. 1. Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları No: 11.
- Demirel, A. (2011). *Birinci Mecliste Muhalefet: İkinci Grup* (6. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel, A. (2017). *İlk Meclis'in Vekilleri: Milli Mücadele Döneminde Seçimler* (3. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Demirel, A. (2018). *Tek Partinin İktidarı Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)* (3. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Goloğlu, M. (1972). *Devrimler ve Tepkiler (1924-1930)*. Ankara: Başnur Matbaası.
- Güneş, İ. (1985). *Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Güneş, İ. (2017). *Atatürk Dönemi Türkiye'sinde Milletvekili Genel Seçimleri (1919-1935)* (1. Baskı). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Hirsch, E.E. (2005). *Anılarım: Kayzer Dönemi Wimar Cumhuriyeti, Atatürk Ülkesi* (10. Baskı). (Çev.: Fatma Suphi), Ankara: TÜBİTAK Yayınları.
- Karpat, K. H. (2015). *Türk Demokrasi Tarihi Sosyal, Kültürel, Ekonomik Temeller* (6. Baskı). İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kili, S. (1976). *1960-1975 Döneminde Cumhuriyet Halk Partisinde Gelişmeler*. İstanbul: Bogaziçi Üniversitesi Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1952). *Türkiyede Siyasi Partiler 1859-1952*. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları.
- Tuncay, M. (1992). *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923-1931)* (3. Baskı). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Uyar, H. (1998). *Tek Parti Dönemi ve Cumhuriyet Halk Partisi*. İstanbul: Boyut Yayınları.
- Yerkin, Ç. (1997). *Serbest Cumhuriyet Fırkası* (2. Baskı). İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.
- Yurdsever, Ateş, N. (1998). *Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*. İstanbul: Der Yayınları.
- Zürcher, E. J. (1992). *Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası*. İstanbul: Bağlam Yayınları.

Araştırma Makalesi / Research Article

Cumhuriyet'in İlanından Günümüze Tiyatromuz

Our Theatre from the Declaration of the Republic to Present

Nurhan TEKEREK ¹

ÖZ

Osmanlı'nın yenileşme hareketi sayılan Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde, özellikle İstanbul merkezli başlayan, Batı'ya öykünmeye dayanan tiyatro hareketi ve süregelen, ancak konvansiyonel Batı Tiyatrosu'na uyum sağlamaya çabalayan geleneksel tiyatro; 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanı, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu, Atatürk ve devrimleri ve yeni anayasa oluşturma çabalarıyla yeni bir yola girmiştir. Bu yol, başta Atatürk olmak üzere cumhuriyetçi kadroların öncülüğünde kurulan Cumhuriyet Halk Partisi'nin altı ilkesi doğrultusunda sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel açıdan yeni bir düzenin de kuruluşudur. Kuşkusuz tüm sanat alanlarına olduğu gibi tiyatroya da bu yeni çabalar yansımıştır. 1932-51 yılları arasında kültür ve sanat dünyamızı şekillendiren Halk Evleri Temsil Şubeleri cumhuriyet ilkeleri ve devrimler doğrultusunda kendi politikasını oluşturmuştur. Anadolu'nun her yanına dağılan Halkevleri Temsil Şubeleri hem tiyatro insanı birikimini sağlamış, hem de ürettiği oyunlarla devrim ve cumhuriyet ilkelerini halka benimsetmek adına çaba göstermiştir. Köy Enstitüleri de (1940-1946), birer eğitim kurumu olarak bu çabalara katkıda bulunmuştur. Yine aynı süreçte, aynı yapı içinde gelişen tiyatrodaki özgünleşme çabaları ve tiyatro eğitimi kurumlarının yavaş yavaş hayata geçirilmesi, oyuncu yetiştiren konservatuvarların açılması ve cumhuriyet ilkeleri doğrultusunda, yeni bir toplum oluşturma yolunda gelişen oyun yazarlığı Altmışlı yıllara dek tiyatro birikimimizi zenginleştirmiştir. Altmış ve Seksen yıllarında özellikle tiyatro toplulukları, oyun yazarlığı, kuramsal araştırmalar açısından parlak bir dönem yaşamıştır. Özellikle toplumsal dinamiklerin de etkisiyle tiyatro alanında halk tiyatrosu, sokak tiyatrosu, köylü tiyatrosu, işçi tiyatrosu, devrimci tiyatro gibi kavramlar da tartışmaya açılmış ve bu alanda yeni oluşumlar tiyatro yaşamımıza katkıda bulunmuştur. Bu parlak dönemin etkisi ödeneksiz, özel, amatör tiyatrolar üzerinde görülmüş, toplulukların artmasıyla oyun yazarlarımız da yeni arayışlara yönelmiştir. Seksenli yıllar tiyatromuzun durgunluk dönemidir. Elbette ödenekli tiyatrolar yine görevlerini sürdürmüş ve yerli-yabancı oyunları seyirciyle buluşturmuştur. Ancak, özellikle seyirci-oyuncu-tiyatro toplulukları buluşmasında seksen öncesini aratan bir durgunluk söz konusu olmuştur. Siyasi ve ekonomik canlanmaya paralel olarak doksanlı yıllardan itibaren tiyatrodaki yeniden bir hareketlenme görülmeye başlamıştır. Tiyatro eğitim kurumları önce üniversitelere bağlanmış, ardından da giderek sayıları artmış ve Anadolu'ya yayılmıştır. Bütün bu gelişim sürecinin kaynağı hiç kuşkusuz cumhuriyet ilkelerini ve cumhuriyet kültürünü yerleştirmeye ve yaygınlaştırma çabalarının bir sonucudur. Yeni Toplum, Yeni Sanat, Yeni Tiyatro çabalarından günümüze uzanan süreçte, Cumhuriyetimizin 100. Yılı kutladığımız bu yılda da tiyatromuz yenileşme ve özgünleşme çabalarını sürdürmektedir.

Anahtar Kelimeler: cumhuriyet, tiyatro, yenileşme, kurumlar

¹ Prof. Dr., İstanbul Topkapı Üniversitesi, Tiyatro Bölümü, nurhantekerek@topkapi.edu.tr, ORCID: 0009-0001-2634-5301

ABSTRACT

The theatre movement based on imitation of the West, which started in Istanbul during the Tanzimat Reform and Constitutional Monarchy periods which are considered as the Ottoman renewal movement, and the ongoing but traditional theatre struggling to adapt to the conventional Western Theatre have embarked on a new path through the proclamation of the Republic of Turkey in 1923, the establishment of the Republic, Atatürk and his revolutions, and also its efforts to create a new constitution. This path, through six principles of the Republican People's Party established under the leadership of Atatürk and republican cadres, is also the establishment of a new order in terms of socio-economic and socio-cultural aspects. Undoubtedly, these new efforts were reflected in theater as well as in all fields of art. Representation Branches of People's Houses that shaped our world of culture and art between the years of 1932 and 1951 created their own policy in line with republican principles and revolutions. Representation Branches of People's Houses spread all over the country have not only provided the rise of the number of theater people but also tried to make the people adopt the principles of revolution and republic through the plays they produced. Village Institutes (1940-1946) also contributed to these efforts as educational institutions. Again, in the same period, efforts to become original in the theater developing within the same structure, openings of theater education institutions and conservatories that train actors, and playwriting developed towards creating a new society in line with the principles of the republic, all these enriched our theater accumulation until the sixties. The sixties and eighties are a brilliant period, especially in terms of theater groups, playwriting, and theoretical research. Especially with the influence of social dynamics, public interest in the field of theater concepts such as popular theatre, street theatre, peasant theatre, workers' theatre, revolutionary theatre has been opened to discussion and new formations in this field have contributed to our theater life. The impact of this brilliant period was seen on unfunded, private, amateur theaters; through this increase, our playwrights have also turned to new pursuits. The eighties are the period of stagnation of our theatre. Of course, state-funded theaters continued their duties, and local and foreign brought the plays to the audience. However, there was a stagnation in the meeting of especially audience-actor-theater communities compared to the period before the Coup d'Etat of 1980. Parallel to the political and economic revival, a movement in theater since the nineties started to be seen. Theater education institutions were first affiliated with universities and then their numbers gradually increased and spread to Anatolia. Undoubtedly, the source of this developing process is a result of the efforts of establishing and popularizing republican principles and republican culture. During the period from New Society, New Art, New Theater efforts to the present, in this year as we are celebrating the 100th anniversary of our Republic, our theater continues its efforts to become innovative and original.

Keywords: republic, theatre, innovation, establishments

1. Giriş

Cumhuriyet Dönemi Tiyatromuzu besleyen kaynaklardan biri konvansiyonel-klasik Batı Tarzı Tiyatro ise, diğeri de kır ve kentlerde gelişen ritüel kökenli köy seyirlik oyunlarımız ve meddah, karagöz, ortaoyunu gibi popüler türlerimizdir. Anadolu'da ve Osmanlı döneminde biçimlenen geleneksel tiyatromuz metinsiz-doğaçlama,

sözden söze aktarılan bir halk kültürünün uzantısıdır ve daha çok ortada oynanır, oyuncu-seyirci organik bağı vardır, parçalı yapıya, tiyatrosallık-oyunsuluk özelliklerine sahip, müzikli-danslı bir atmosferde, gönüllü katılımı gerçekleştiren oyunlardır. Konvansiyonel Batı Tiyatrosu Tarzı ise, ülkemize Osmanlı Dönemi'nin yenileşme dönemlerinde (Tanzimat ve Meşrutiyet) kültür-sanat yaşamımıza girmiş, öykünmecî biçimde şekillenmiş ve kentlerde,

özellikle İstanbul'daki tiyatro yaşamını etkilemiş bir tiyatro anlayışıdır. Bu tür klasik Batı Tarzı Tiyatro geleneği, çoğunlukla yazılı bir metne dayanır ve mutlaka çerçeve-kutu sahne gerektirir. Amacı seyircinin oyunla özdeşleşmesi ve bütünleşmesini sağlamaktır. Bu tür tiyatro, özellikle Tanzimat Dönemi'nde yurt dışına gönderilen devlet adamları, azınlıkların öncülüğünde kurulan tercüme büroları, yabancı elçilerin karşılıklı ziyaretleri ve Osmanlı Dönemi'nde İstanbul'da yaşayan ekalliyat-azınlık aracılığıyla sanat yaşamımıza girmiştir. Nitekim merkezden on yıllık tekel hakkını alan, dönemin bir tür devlet tiyatrosu olarak nitelendirilebileceğimiz Osmanlı Tiyatrosu ve yöneticisi Agopyan Efendi de(Güllü Agop) bu azınlıklardandır. Kadroların hemen tamamı İstanbul'da yaşayan Ermeni ve Rumlardan oluşan bu tür toplulukların kuşkusuz tiyatromuzun gelişmesinde yadsınamaz katkıları vardır. Bir yandan da Anadolu kırsalında gelişen ritüel-törenselleşmiş köy seyirlik oyunlarımız, Bursa, Edirne ve İstanbul gibi başkentlerde gelişen meddah, karagöz, ortaoyunu, kukla gibi geleneksel türlerimizde yaşamını sürdürmeye çalışmıştır. Ancak köy seyirlik oyunlarının dışında, genelde bu oyunlar ya eril oyunlardır, yani kadın oyuncu yoktur, ya da kadın rollerini gayrimüslim azınlıkların kadınları oynar.

1914'de İstanbul'da, Belediye Başkanı Operatör Cemil Paşa'nın girişimiyle Darülbeydi ve konservatuarı kurmakla görevlendirilen ve Fransa'dan getirilen Andre Antoine bir okul açma çabasına girişir. Müzik ve Tiyatro Bölümleri olan okulun adı "güzellikler evi" anlamına gelen Darül Bedayi-i Osmanî olacaktır. Sınavlar açılır, öğretmenler kabul edilir, müfredat belirlenir. Antoine yönetiminde konservatuarın Tiyatro bölümünün öğretmenleri Mınakyan, Burhanettin, Ahmet Fehim, Rıza Tevfik, Şahap Rıza, Salih Fuat, Riotti

Efendi, Sadık, Arif Hikmet, Kemal Emin, Muhsin Ertuğrul, Halit Fahri Ozansoy, Celal Tahsin, Hakkı Tahsin gibi isimlerdir.

Ancak 1. Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Antoine ülkesine dönmek zorunda kalır. Okul da hem eğitim veren bir kurum, hem de bir uygulama sahnesi olarak, ta ki, İstanbul Şehir Tiyatroları 1934 yılına kurulana dek, tüm sorunlarıyla birlikte varlığını sürdürmeye çalışır. (Şener, 1998: 36-37, And, 1971: 75-100) Darülbeydi Tiyatrosu perdesini, 20 Ocak 1916'da, Hüseyin Suat'ın Emile Fabre'den uyarladığı "Çürük Temel" adlı oyunla açar. Ardından İbnürrefik Ahmet Nuri'nin Daniel Riche'den uyarladığı "Hisse-i Şayia" adlı komedyayı oynar ve takiben ilk yerli oyun Halit Fahri Ozansoy'un "Baykuş" adlı manzum oyunu gelir. Adı 1934'de İstanbul Şehir Tiyatrosu'na dönüşen ve hukuksal açıdan belediyeye bağlanan Dar-ül Bedayi'nin o yılları konusunda şunları söylüyor Hakan Altınler: "Soğuk bir Ocak günü, yaklaşan savaşın gerginliğindeki İstanbul. Şehzadebaşı'nda, Direklerarası'nın Letafet Apartmanı'nda tatlı bir telaş var. Biraz sonra perde açılacak ve Darül Bedayi'nin Tatbikat Sahnesi ilk gösterisini sunacak. Duvardaki takvim yaprağında 13 Ocak 1915 yazmaktadır. (...) Darülbeydi önce kurucusu Andre Antoine ile; onun dünya savaşı nedeniyle yurduna dönüşünden sonra Reşad Rıdvan Beyle ilk adımlarını atar. İlk oyuncular, Kınar, Adriyen, Beatris, Eliza Binemeciyan hanımlar, Muhsin Ertuğrul, Şadi, Muvahhit, Raşit Rıza, Nurettin Şefkati, İ. Galip, Onnik Binemeciyan, Ziya ve Kenan beylerdir. Bu topluluğun ilk 'profesyonel' çalışması olan 'Çürük Temel', 20 Ocak 1916, Perşembe günü sahnelenir ve adının aksine Şehir Tiyatrosu en 'sağlam temel'lerinden birini oluşturur. Yirmili yıllara yaklaşırken Behzat (Butak) bey kadroya katılmış, Muhsin Ertuğrul ise tiyatro bilgi ve deneyimini arttırmak için Berlin'e gitmiştir"

(Altiner, 1985:12). Ancak Darülbedayi'de sorunlar bitmez. Gerek yönetim anlayışından, gerek binasızlıktan, gerekse tiyatroya tek yönlü ve öykünmecî bakış açısından kaynaklanan sorunlar olarak özetlenebilir bu çatışmalar. Temel sorunlardan biri de Müslüman Türk kadın oyuncu sorunudur. Her ne kadar ilk Müslüman Türk oyuncu Afife Jale sahneye çıkma cesareti gösterse de, elbette bedeli ödetilecektir. Şener bu sorunun ancak Cumhuriyet'le birlikte çözüme ulaşacağını şu sözlerle ifade eder: "Fakat Müslüman Türk kadınının sahnede hak ettiği yeri alacağı günlerin gelmesi için kurulan düşler, ancak, Mustafa Kemal'in yüreklendirmesi ve desteğiyle Cumhuriyet döneminde gerçekleşecektir" (Şener, 1998: 39).

2. Yeni Bir Dönem: Cumhuriyet ve Tiyatroda Kazanımlar

Kurtuluş Savaşı sonuçlanıp, Mudanya Mütarekesi'nin ardından bağımsızlık ve cumhuriyetin ilanıyla birlikte, Mustafa Kemal Atatürk ve savaşın öncü kadroları asker-sivil bürokratlar tarafından ekonomi politikanın yönü de çizilmiştir. Sınıf uzlaşmacılığına dayanan ve topyekûn halkı kucaklayan, milli iktisat, milli burjuvazi, milli sanayi oluşturma yolunda bir kalkınma seferberliği. Model olarak kapitalist yoldan kalkınma modeli seçilecek, ancak devlet de müdahaleci olacaktır. Bunu yaparken de devlet bütün kaynaklarını seferber etmeye çalışacaktır. Devlet ekonomik yaşamda aktif rol oynayacak, elindeki birikimin bir bölümünü de kendi kullanacaktır. Savaşa katılan Anadolu tüccar ve eşrafın da onayını alır bu politika. Sanayileşmeye dayanan böyle bir ekonomik kalkınmanın ön koşulu da prekapitalist ilişkilerin tasfiyesidir. Bu dönüşümü gerçekleştirmek için de başta "halkçılık" ve köylücülük" ideolojileriyle beslenen özgün bir yol bulunur. Mustafa Kemal Atatürk, 12 Mart 1923'de Adana Türk Ocağı'nda halka yönelik yap-

tığı konuşmada bu yolu şöyle vurgular: "Ulusumuz çok büyük acılar, yenilgiler, facialar görmüştür. Bütün olanlardan yine bu topraklarda bulunuyorsa bunun salt hikmeti şundadır: Türk çiftçisi bir eliyle kılıcını kullanırken, öbür elindeki sabunla topraktan ayrılmadı. Eğer ulusumuzun çoğunluğu çiftçi olmasaydı biz, bugün yeryüzünde bulunmayacaktık. Sayın Çiftçiler siz hepimizin babasıdır, hepimizin efendisidir" (Atatürk, 1989: 121).

Üst yapıda da, ulusal birlik ve beraberlik içinde, sürekli devrim ve ilerleme düşüncesi çerçevesinde kültür ve eğitim seferberliğiyle bu ekonomi politika hızla uygulamaya konulacak, ardı ardına yeni ve özgün atılımlar gerçekleştirilecektir. Cumhuriyetçilik, laiklik, devletçilik, halkçılık, milliyetçilik, devrimcilik ilkeleriyle Mustafa Kemal Atatürk'ün öncülüğünde kurulan Cumhuriyet Halk Fırkası ve programı da üst yapıda bu toplu kalkınmanın siyasi ayağını oluşturacaktır. Özetle Osmanlı'nın yenileşme hareketlerinden çok daha farklı ve özgün, yeni bir yola girilmiştir artık. Berkes de bu özgün ve yeni yolu şu sözlerle yorumlar: "Batı uygarlığı dışında kalan ve bu geriliklerde direnen toplumlar üstün ekonomi ve teknoloji güçleri tarafından sömürülmeye mahkûmdurlar. Bu toplumlar onların karşısında güç, hak ve eşit muamele görmek istiyorlarsa, ilk önce kendilerini çağdaş uygarlığın dışında bırakan bağlantılardan koparmak zorundadırlar. Bu açıdan bakılınca bu görüş Batı toplumcu devrim görüşünden ayrıldığı gibi, Doğu tutucu direnciliğine de aykırı düşer; Çünkü bu devrim görüşünün asıl kapsadığı şey onların kutsal saydığı ve maneviyat olarak nitelediği alanlardır. Atatürk'çü Devrim görüşünün bu açıdan anlam sonucu, toplumsal olabileceği kanısındır" (Berkes, 1973: 464- 465).

3. Kültür- Sanat Seferberliğinin Yansımaları Halkevleri, Tiyatro ve Eğitim Kurumları

Atatürk tüm sanatları, kültür seferberliğinin itici gücü olarak görmüştür. Özellikle tiyatronun halk arasında yaygınlık kazanmasından, devrim ve cumhuriyet ilkelerinin benimsetilmesinde önemli roller üstlenmesinden yanadır. Nitekim fırsat buldukça tiyatroya gider ve sanatçılarla oyunlardan sonra konuşur. (And, 1983: 7) 10 Haziran 1926 günü içlerinde Raşit Rıza ile Bedi Muvahhit'in de bulunduğu bir tiyatro topluluğuna şöyle seslenmiştir:

Sizleri çok takdir ederim. İnkılabımızda sizin de mühim hizmetleriniz vardır. Şimdiye kadar gördüğüm temsiller içinde sizin temsilleriniz gibi muntazam ve sanatkâranesini seyretmemiştim; sanatınızı meslek ittihaaz ederek azmetmenizi, arkadaşlarınızla samimi olarak geçinmenizi bilhassa tavsiye ederim. Sizin vatana en büyük hizmetiniz Anadolumuzun baştan başa dolaşıp halkımıza sanatın ne olduğunu anlatmanız olacaktır. Turnelerinize muntazam devam ediniz. (Atatürk, 1972: 44)

Cumhuriyet ilkelerinin benimsetilmesi ve yaşamın her alanda modernleşmesi ve gelişmesi için Anadolu çapında seferberlik girişiminin en önemli adımlarından biri Halkevleri ve Köy Enstitüleri'dir. İttihat ve Terakki'nin kültürel bir uzantısı olan Türk Ocakları 1931'de kapatılır ve yeniden yepyeni amaçlarla 1932 yılında Halk Evleri ve Halk Odaları açılır. Cumhuriyet Halk Partisi'nin görüşüne göre ulusumuzun özel niteliklerine uyacak yollardan yürüyerek her derecedeki resmi öğrenimin dışında onu bir halk terbiyesi ile yükseltmek zorunludur. Bu nedenle toplum ve kültür yaşamının yeni anlayışlarla ve toplumuzun Cumhuriyetçi-Kemalist unsurlarından kurulacak yeni ve ulusal kuruluşun çalışmasıyla beslenmesi şarttır. Bu düşünceyle Cumhuriyet Halk Partisi'nin 3. Par-

ti kurultayında hazırlanan tüzüğe Halk Evleri'nin kuruluşu da eklenir. (Karadağ, 1988: 58-59) Sonunda 19 Şubat 1932'de Ankara, Afyon, Aydın, Bolu, Bursa, Çanakkale, İzmir, Konya, Samsun, Malatya, Denizli, Diyarbakır, Eskişehir, İstanbul ve bir yıl içinde diğer illerde de hayata geçirilen Halkevleri kurulur. 1932'de kurulan ve 1951'de Demokrat Parti döneminde kapatılan Halk Evleri'nin sayısı, bütün bu süreçte 472'ye, Halk Odaları'nın sayısı 4322'ye ulaşır (Tekerek, 1997: 75).

Halk Evleri'nin en işlevsel ve verimli şubelerinden biri Halk Evleri Temsil Şubeleri'dir. Halk Evleri Temsil Şubeleri İdare Heyeti'nin görevleri ve çalışma biçimleri Genel İdare ve Mesai Talimatnamesine göre yürütülür. Tiyatroyu ilgilendiren görevler ve ilkeler şöyle belirlenmiştir:

Halkevleri Temsil Şubeleri, temsil sanatına heves ve istidadı olan kadın ve erkek âzâdan mürekkep bir temsil grubu teşkil ederler. – Müsamerelerinde umumi idare heyetince mevcutlar arasında tercih edilecek veya yeniden telif ettirilecek piyesler Halkevi umumi müsamerelerinde temsil ettirilir. Bunlardan ayrı olarak temsil ettirilecek piyeslerin merkezce görülüp tensip edilmiş olması gerekir. (Türksözü, 1931, 31 Aralık)

Ayrıca Temsil Şubesi, Köycülük Şubesi'yle de ortak çalışmalar yapacak ve müsait mevsimlerde, köylerde tertip edilecek kır bayramlarına katılarak, halkla 'Sevişme ve Anlaşma' vesile ve vasıtaları hazırlayacaktır (Türksözü, 1931).

1932-51 yılları arasında belli günlerde ve düzenli olarak yüzlerce oyun sahnelenir ve seyirciyle paylaşılır. Genç Osman, İstibdatan Cumhuriyete, Akın, Köyün Namusu, Şer'iyeye Mahkemesi, İstiklal, Soyulan Hırsız, Has Bahçe, Çürük Merdiven, Erge- nekon, Kör, Mete, Ödenen Borç, Mavi Yıldırım, Yabancı, Hülleci, İtaat İlâmı,

Kanun Adamı, Yaşayan Ölü, Has Bahçe, Yarım Osman, Çapanoğlu, Kozanoğlu, Fermanlı Deli Hazretleri, Kafa Tamircisi, Akıl Taciri, Mağcuplar, Sancağın Şerefi, Uzun Mehmet, Tavsiye Mektupları, Ateş, Yedekçi, Yanık Ömer, Himmet'in Oğlu, Fedakârlık, Zehirli Kucak, Kavga Sonu, Bir Doktorun Evi, Kumar, Mağcuplar, İnsan Sarrafı, Züğürtler, Para Delisi, Çakır Ali, Hastalık Hastası, Antigone, Jül Sezar, Ceza Kanunu, Hanımlar Terzihanesi, Paydos, Kaplıca Dönüşü, Küçük Şehir, Ateşle Oynanmaz, Bir İpte Altı Cambaz gibi pek çok oyun.

Yine bu temsil şubelerinden pek çok oyun yazarı ve tiyatro insanı da yetişir. İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu, Musahipzade Celal, Abidin Dino, Yaşar Nabi Nayır, Vedat Urfi Bengü, Mahmut Yesari, Cevat Fehmi Başkut, Ferid Celal Güven, Vedat Nedim Tör, İbnürrefik Ahmet Nuri, Reşat Nuri Güntekin, Reşit Baran, Aka Gündüz, Faruk Nafiz Çamlıbel, Behçet Kemal Çağlar, S. Behzat Butak, Celat Esat Arseven, Baha Hulusi Dürder, İlhan Tarus, Münir Hayri Egeci, İsmail Hakkı Sunat, Nihal Emre, H. Tahsin Kalafatoğlu, Muhlis Sabahattin, I. Galip Arcan, Yunus Nüzhet Unat, Mustafa Nihat Özön, Bedri Yıldırım, Nahit Sırrı Örik, Cemil Miroğlu, Nurettin Sevin, Dr. Şükrü Şenozan, Muhsin Ertuğrul, Ziya Borali, Yusuf Sururi Eruluç, Hülya Gözalan, Mehmet Faruk Gürtunca gibi (Kara- dağ, 1988: 217- 246).

Bu temsillerde ve metinlerde genellikle erdemlilik, ahlâk, vatanperverlik, çalışkanlık, tembellik, iyilik, kötülük, hovardalık, disiplin-düzen, gelenek, modernite, gibi çatışmalardan yararlanılmış, böylece vatanperver- laik- çalışkan- iyi yurttaş yetiştirilmesine hizmet eden cumhuriyet ideolojisi benimsetilmeye çalışılmıştır.

Tam da bu dönemde Halk Evi Temsil Şubeleri'nde gerçekleştirilen, tiyatromuzun kimlik kazanmasında önemli rol oynayacak gelenek kaynaklı yeni ve özgün atılımlardan söz etmek gerekir. Özellikle İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun, karagöz, ortaoyunu, bazı dinsel uygulamalar, köy seyirlik oyunları ve diğer kaynakları inceleyerek geliştirdiği "Öz Tiyatro Kuramı" geleneksel kaynaklarımızdaki yeni kalan unsurlardan yola çıkarak özgün bir Türk Tiyatrosu'nun nasıl oluşturulabileceği konusunda önemli bir yol aralar (Ongurlar, 1982: 48- 59). Tıpkı Adana Halkevi Temsil Şubesi'nde çalışan Abidin Dino'nun bize özgü deyiş arama yolculuğunda, köylerde yapılan uygulamalardan yola çıkarak oluşturduğu köy oyunları nazariyesi ve uygulamaları örneklerinde dile getirdiği gibi (Dino, 1943: 14). Her iki girişim ve uygulama da, konvansiyonel-klasik Batı Tarzı Tiyatro geleneği etkisinde gelişmeye çalışan tiyatromuzun kendine özgü bir dil, deyiş, tavır, biçem bulmasında geleneği asla yok var saymayan önemli yönelişlerdendir.

Ayrıca Batı ile ilişkiler vesilesiyle eğitim düzeyi yükselen ve yabancı dil bilen gençler ve aydınlar yetiştikçe, özellikle Hasan Ali Yücel'in Milli Eğitim Bakanlığı yaptığı dönemde (1938-1946) onun desteği ve İsmail Hakkı Tonguç'un öncülüğünde 1940'ta kurulan Köy Enstitüleri sürecinde pek çok tiyatro hareketi yine bu okullarda başlamıştır. Tiyatromuz ve seyircimiz Batı kaynaklı klasikleri de tanımaya başlamış, özellikle Antik Yunan, Shakespeare, Moliere vb., diğer Avrupalı ve Amerikalı yazarların çeviri metinleriyle buluşmuştur. Köy Enstitüleri'nin gerek tiyatro, gerek eğitim ve sanat tarihimiz açısından önemine vurgu yapan Şener (Şener, 1998: 98-99), Konur'un araştırmasından şöyle aktarıyor bu yılları:

Köy Enstitüleri, ülkemiz eğitim tarihi bakımından olduğu kadar, yeşerttiği ve

geliştirdiği, hatta profesyonel bir düzey kazandırdığı sanat etkinlikleri açısından da önemli kuruluşlardır. Canlı ve özgün birçok sanat etkinliğine sahne olan Köy Enstitüleri'nin yerli ve yabancı konuklar, devlet adamları, eğitimciler, sanatçılar ve halk tarafından ilgiyle izlenen bu çalışmaları Hasanoğlu Köy Enstitüsü ile Hasanoğlu Yüksek Köy Enstitüsü'nde yoğunluk kazanmıştır. Köy Enstitüsü'nde bir Güzel Sanatlar Kolu açılmış, burada 'temsil' dersleri verilmişti. Bu derslerde incelenen oyunlar, öğrenciler tarafından başarıyla sahnelenmişti. Ancak yine deney döneminden başlamak üzere, tüm enstitülerde tiyatroya önem veriliyor, sürdürülen etkinliklerle insanlığın ortak duygu, düşünce ve sorunlarıyla yakınlık kurmak, uygar bir tartışma ortamı yaratmak, bir çeşit halkoyu oluşturmak, insancıl değerleri yerleştirmek gibi amaçlar güdülmüyordu. 'Öğrencilerin sahne yoluyla eserler tanınması, düşünce edinmesi, türlü insan tipleriyle yakınlık kurması, konuşmaya ve dinlemeye alışması da amaçlar arasında yer almıştı. (Konur, 1990: Şener, 1998: 99)

Yine aynı köy enstitüsünde Mahir Canova, Cüneyt Gökçer, Ulvi Uraz, Saim Alpa gibi Ankara Devlet Konservatuvarı'ndan öğretmenlerin temsil dersine gittikleri ve pek çok klasik oyunu çalıştırdıklarından söz edilir. (Şener, 1998: 99) Köy Enstitüleri'nde tiyatro alanındaki yoğun, yaygın ve verimli çalışmalar, önce CHP döneminde 1946'dan başlayarak enstitülerin sıradan okullara dönüştürülmesiyle, ardından Demokrat parti döneminde 1954'de kapatılmasıyla sekteye uğratılmıştır. Kuşkusuz Halk Evleri'nin 1952'de kapatılması da bir başka olumsuz gelişmedir.

Bu arada tiyatro okullarının ve tiyatro kurumlarının açılışı da hız kazanır, tiyatroya yaygınlaşması ve kurumlaşmasının ön koşulunun tiyatro eğitimi veren okullardan geçtiğinin bilincine hem okullar, hem de ödenekli tiyatrolar da tiyatro hayatımız-

da var olmaya başlar. Ankara Devlet Konservatuvarı'nın kuruluşu bu gelişmelerden biridir. Atatürk TBMM'nin 1936 açılış konuşmasında şu sözlerle bir tiyatro okulunun açılacağı müjdesini verir: "Güzel Sanatlara da alâkanızı yeniden canlandırmak isterim. Ankara'da bir konservatuvar ve bir temsil akademisi kurulmakta olmasını zikretmek benim için bir hazdır" (Tartan, 1998: 24). Ankara Devlet Konservatuvarı için ilk adım, ünlü Alman besteci Paul Hindemith ile Berlin'de bir sözleşme imzalanmasıyla atılır. Tiyatro Bölümü'nü kurması için de Alman tiyatro yönetmeni Carl Ebert'le 22 Şubat 1936'da sözleşme yapılır. Konservatuvar Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı olarak hayata geçirilir. Öğrenci kabul sınavları 6 Mayıs 1936'da, dersler de 1 Kasım 1936'da başlar. Tiyatro Bölümü'nün birinci sınıfında üç kız, sekiz erkek öğrenci vardır. Eğitimcileri de; Muhsin Ertuğrul, Teori (Fonetik ve Mimik)- Retorik, Kuhnbuch (Fonetik), Carl Ebert (Mimik, Rol Etüdü), Halil Bedii Yönetken (Entonasyon), Hasan Ferit Alnar (Teori), Zuckmayer (Madrigal Koro), Adler (Ritmik Jimnastik), Vildan Aşır Savaşır (Eskrim), Bedrettin Tuncel (Tiyatro Tarihi), Cevat Memduh Altar (Sanat ve Müzik Tarihi), Ercüment Ekrem Talu (Kıraat), Nihat Adil Erkman (Almanca), Abdüsselam Buseyri (İtalyanca) dir. 1941- 42 yılında Devlet Konservatuvarı beş mezun verir: Meliha Yetilmedikler, Saim Istaracıoğlu, Cüneyt Gökçer, Ahmet Evintan, Ağâh Ün. (And, 1998, s: 124) Şener'in Cumhuriyet'in 75 yılında Türk Tiyatrosu kitabında da Ebert'in ilk öğrencilerinden söz edilirken, bu isimlere ek olarak Melek Satıkalp (Gün- Ökte), Mahir Canova, Muazzez Yücesoy, (İlgin- Lutas), Salih Canar, Ragıp Haykır, Şahap Akalın, Ulvi Uraz, Nermin Elgül (Güneş- Akagündüz- Sarova), Mediha Gökçer, Ertuğrul İlgin, Nihat Aybars, Nuri Altınok, Esat Tolga, Refika Gökmen, Refia Şenbay (Res), Şeref Gürsoy, Suat

Taşer, Macide Birmeç (Tanır), Muzaffer Gökmen, Nüzhet Şenbay, Süreyya Gezi (Taşer), Ziya Demirel, Coşkun Orhon, Nur Bartu, Faize Özilhan gibi oyuncular sıralanır. (Şener, 1998: 100) Mezun olan öğrencilerin seyircilerle sürekli buluşabilmesi için bir Tatbikat Sahnesi oluşturulur ve düzenli oyunlarla Ankara seyircisiyle buluşmaya başlanır. 1947'de Küçük Tiyatro açılır ve ilk oyun olarak, özgün Türk Tiyatrosu'nun oluşumunda bir köşe taşı olan Ahmet Kutsi Tecer'in Köşebaşı adlı oyunu oynanır. Atila Sav Devlet Tiyatroları'nın yasasına kavuşması sürecine şöyle değinir:

Henüz yasa olmadığı için bizim hukuk sistemimize göre, özellikle kamu alanında herhangi bir kuruluşu belirleyebilmek, bir kuruluşu etkin hale getirmek, işletilebilmek için mutlaka bir hukuk normuna, bir yasaya ihtiyaç vardır. Beklenen yasa 1949'da çıkarılan Devlet Tiyatroları Kuruluşu Hakkında Kanun'dur. 5441 sayılı bu kanun 16 Haziran 1949'da çıktı. Devlet Tiyatrosu bu kanunla çalışmaya başladığı zaman iki sahnesi vardı. Sanatçı ve rejisör kadrosu kırkı geçmiyordu. Bu kuruluş çeşitli dönemlerde kanun değişiklikleriyle, bazı ciddi yapısal dönüşümlerden geçerek bugüne geldi. Ama hâlâ 5441 sayılı kanun yürürlüktedir. Bu kanunun getirmiş olduğu bu kurum, zamanla büyüyerek belli bir noktaya gelmiştir. (Sav, 1999: 15)

Bugün neredeyse otuza yakın bölgede yaygınlaşmasına rağmen, Devlet Tiyatroları halen aynı yasa ve merkezden yönetimle varlığını sürdürmektedir.

4. Ellili Yıllar ve Ekonomik-Siyasal Değişim ve Tiyatronun Birikim Dönemi

Ülkemizde çok partili döneme geçiş süreci Ellili yıllara karşılık gelir. Gerek 2. Dünya Savaşı koşulları, gerekse ardından gelen savaş yorgunu ülkelere ABD desteği ve beraberinde gelen soğuk savaş dönemi tüm

dünyayı etkilediği gibi Türkiye'yi de etkiler. Dolayısıyla çok partili döneme geçiş, özellikle ekonomi politik anlamında bir kırılma noktası olarak da değerlendirilebilir. Bu arada toprak ağalığı ve toprak paylaşımı bir türlü düzenlenememiş ve toprak reformu da gerektiği gibi gerçekleştirilememiştir. Ancak yine de, özellikle sermaye birikimi süreci hızlanmış, tarımda makineleşme başlamış ve şehirlere göçler de, sosyal yapıyı bir ölçüde değiştirmiştir. Bir bakıma CHP'nin savaş etkisiyle ve içe kapanmasıyla, parti giderek otoriter bir siyasi yapıya dönüşmüş, bu durum da savaş sonrası tepkileri artırmıştır. ABD hükümeti savaşın yaralarını sarmak bahanesiyle yeni bir Avrupa Kalkınma Programı geliştirmiş ve Türkiye'ye de bu programda yer vermiştir. Böylece "hür dünya"nın içine alınan Türkiye'ye, askeri bağımlılık ve liberalizm adı altında yeniden yapılanma karşılığında yardım edilir. Bu bedelli yardım politikası, yıllardır süren savaş ekonomisinin de etkisiyle, çöküşünü yitiren halk üzerinde iyimser bir hava yaratır. Sonuçta CHP'den kopan bir grup ve siyasi destekçileriyle birlikte, 1946'da Demokrat Parti kurulur, 1950 seçimlerini kazanır Demokrat Parti ve çoğunluğun onayını alarak tek başına iktidar olur. O yıllarda, gerek Demokrat Parti, gerekse devletçi CHP, her ikisi de Amerikan tipi demokrasinin de etkisinden olsa gerek, sanayinin gelişmesi için yabancı sermayeyle iş birliğini savunur olmuşlardır. (Avcıoğlu, 1976: 525-526) Özel sermaye ile devlet işletmeleri artık eşit şartlarda çalışacak, devlet ekonominin içinde değil, üstünde yer alacaktır. Nitekim böylesi bir sürecin üstesinden gelme yolu da Thornburg'un "Türkiye Nasıl Yükselir?" (*Turkey: An Economic Appraisal*) adlı kitapçığında da anlatılır. Böylece Türkiye Marshall yardımıyla Avrupa'nın tarım ülkesi olurken, devletçilik de tasfiye edilecek, özel girişimcilğe her alan açılacak ve kalkınma hızı yüksek tutulacaktır.

“Her mahallede bir milyoner yaratmak” söylemlerinin popüler olduğu ve yüceltildiği yıllar başlamıştır artık.

Altmışlı yıllara kadar süren bu ilginç dönem aslında halkevlerinde, köy enstitülerinde oluşturulan kültürel- sanatsal birikimin ve cumhuriyetin ilk yıllarının coşkusunun beklemeye alındığı bir zaman dilimidir. Aynı zamanda yeni umutların doğacağı parlak bir dönemin hazırlık süreci olarak da değerlendirilebilir. Bu dönemde Milli Eğitim Bakanlığı'nın özel davetiyle İstanbul'a gelen Ninette de Valois öncülüğünde bale eğitiminin temelleri atılır. 1948'de Yeşilköy'de kurulan bale okulunda Valois ilk bale öğrencilerini yetiştirmeye başlar. 1950 yılında da bu okulun Ankara'ya taşınarak konservatuvar bünyesinde bale eğitimine devam etmesine karar verilir. Ancak Kültür Bakanlığı'na ve Devlet Tiyatrosu'na bağlı ayrı bir opera-bale biriminin kurulması için yetmişli yılları beklemek gerekecektir.

Devlet Tiyatrosu yine kendi politikası doğrultusunda, klasikleri oynamaya devam eder. Yerli yazarları desteklemek için yazarlarımızın oyunlarına da öncelik tanır. İstanbul Şehir Tiyatrosu da, Harbiye'deki tiyatro salonun yanında yeni sahneler de açarak oyunlarını sergilemeyi sürdürür. 1949 yılında Muhsin Ertuğrul'un Devlet Tiyatrosu'nun başına getirilmesinin ardından İstanbul Şehir Tiyatrosu'nda sular bir türlü durulmaz. Dönemin belediye başkanı Fahrettin Kerim Gökay Alman asıllı yönetmen ve tasarımcı Max Meinecke'yi tiyatronun başına sanat yönetmeni olarak getirir. Altı yıl kadar tiyatronun başında kalır. İstanbul'da Şehir Tiyatrolarının yanında yavaş yavaş özel tiyatrolar da artmaya başlar.

Ankara'da 1956 yılında Tiyatro Sevenler Gençlik Cemiyeti adıyla amatör bir tiyatro

topluluğu kurulur. Gönüllü-hevesli genç tiyatrocuların yeni ve deneysel nitelikteki oyunları seyirciyle paylaştığı bu cemiyet Altmışlı yıllarda Ankara Deneme Sahnesi adını alır ve ülkemizin en uzun soluklu amatör tiyatro topluluğu olarak tarihimizdeki yerini alır (Tekmen, 1998: 11-21). Bu oluşum günümüzde, zor şartlarda da olsa, halen varlığını sürdürmektedir.

Bu arada İzmir'de ve Adana'da Şehir Tiyatrosu denemeleri hayata geçirilir. İzmir'de, 1946'da, Avni Dilligil'in öncülüğünde ve Halkevi Temsil Şubesi oyuncularının da desteğiyle, dönemin belediye başkanı ve meclis üyelerinin oluruyla Kültür Park Sergi Salonu'nda bir Şehir Tiyatrosu kurulur. Ellili yıllara kadar da varlığını sürdürür (Sevinçli, 1998: 71). Adana'da 1956-57 sezonunda Vedii Cezayirli'nin yönetiminde bir Şehir Tiyatrosu girişimi başlatılır ve Altmışlı yılların ikinci yarısına dek etkinlikleri ve oyunları, düzenli olarak Adana seyircisiyle buluşur (Tekerek, 1997: 176-207).

Ankara'da, Ellili yılların ortalarında çok anlamlı ve çok boyutlu bir tiyatro okulu girişimi daha başlatılır. Başka bir deyişle bir Tiyatro Araştırmaları Enstitüsü. Tiyatronun sanat olmasının yanında aynı zamanda bir bilim de olduğu düşüncesinden hareketle Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi'ne bağlı bağımsız bir Tiyatro Araştırmaları Enstitüsü girişimi Prof. İrfan Şahinbaş ve Prof. Bedrettin Tuncel tarafından dekanlığa sunulan bir proje ile başlatılır. (Tuncay, 1998: 3-7) Bu rapor Profesörler Kurulu'na sunulur. Raporun nasıl karşılandığını Prof. Melahat Özgü'nün şu makalesinden ironik bir biçimde öğrenmekteyiz. “Tiyatro Sanattır, dediler, ‘bilim alanına hiç girer mi?’ diye yerdiler; temel ögesinin ‘Dram olduğunu söylediler, bunun için de onu, edebiyat

alanında incelemekte devam edilmesini istediler” (Özgül, 1970: 1).

Yapılan tartışmaların sonucunda DTCF dekanı Prof. Dr. Ekrem Akurgal’ın da ağırlığını koyması sonucunda enstitünün kuruluşu 1958’de gerçekleşir. Enstitü müdürü de Prof. Dr. Bedrettin Tuncel olur. Zaman zaman Amerikalı profesörlerin de eğitmen olarak ders verdiği enstitünün ilk öğrencileri de Çetin Altan, Orhan Asena, Refik Erduran, Nazım Kurşunlu, Aziz Nesin, Turgut Özakman, Sevgi Sanlı, Cahit Atay, Hidayet Sayın gibi tiyatromuza yüzlerce oyun ve eser kazandıran yazarları olur. Ayrıca tiyatromuzun en önemli tiyatro insanlarından Metin And, Sevda Şener ve Özdemir Nutku da bu derslere katılır. Süreç içinde, 1964’de DTCF’ye bağlı akademik eğitim veren bir Tiyatro Kürsüsü’ne, 1981’de Tiyatro Birimi’ne, 1987’de de, iki anasanat ve bir anabilim dalından oluşan Tiyatro Bölümü’ne dönüşen enstitünün ilk bölüm başkanı da Prof. Dr. Melahat Özgül olur. Prof. Dr. Sevda Şener, Prof. Dr. Metin And, Prof. Dr. Özdemir Nutku, Prof. Dr. Sevinç Sokollu, Prof. Dr. Nurhan Karadağ, Prof. Dr. Mahmut Tali Öngören, Prof. Dr. Ayşegül Yüksel, Doç. Dr. Tahsin Konur, Max Meinecke, Ergin Orbey, Yücel Erten, Turgut Özakman, Prof. Dr. Emre Kongar, Prof. Dr. Sedat Veyis Örnek, Prof. Dr. Neriman Samurçay, Prof. Dr. Gürbüz Erginer ve Devlet Tiyatroları başta olmak üzere, farklı zamanlarda, farklı kurumlardan gelen pek çok eğitmeniyle ülkemizde geleneği olan önemli tiyatro okullarından biri olarak tiyatromuzun hem uygulama alanına, hem de kuramsal alanına katkıda bulunur. Metin And’ın ve onunla birlikte ve ardından Nurhan Karadağ’ın öncülüğünde başlatılan ve zamanla gelişen araştırmaya dayalı özgün-yeni-deneysel bize özgü tiyatro uygulamalarıyla, tiyatro okulları içinde uzun yıllar kendine özgü bir yer edinen DTCF-

Tiyatro günümüzde de tiyatro eğitimine katkı vermeyi sürdürmektedir.

5. 1960 ve 1980 Yılları Tiyatromuzun Arayış ve Coşku Dönemi- Parlak Yıllar

27 Mayıs 1960’da ordu yönetime el koymuş ve Demokrat Parti dönemi kapatılmıştır. Ordunun bu sert tutumu İstanbul, Ankara ve diğer büyük şehirlerdeki aydınlar ve öğrenciler tarafından genellikle olumlu karşılanmasına karşın, kırsaldaki halk yine tüm sessizliğiyle yaşamını sürdürmektedir. Üniversite öğretim üyelerinden oluşan bir kurul tarafından kısa sürede bir yeni anayasa hazırlanır ve Kurucu Meclis tarafından 1961’de onaylandıktan sonra, dünya konjonktürünün de etkisiyle daha özgürlükçü bir düzen oluşturmaya çalışılır, böylece siyaset yelpazesi sola doğru daha çok açılır. Mehmet Ali Aybar yönetiminde Türkiye İşçi Partisi ilk kez meclise dört milletvekili sokar böylece. Ayrıca toplumsal muhalefet, aydın, öğrenci ve işçi-emekçi sınıf da yavaş yavaş örgütlenmeye başlar. Bu arada Türkiye Radyo Televizyon-TRT Kurumu kurulur ve ülkenin sosyal hayatında yepyeni bir dönem başlar.

1961 seçimlerinde salt çoğunluğu elde edemeyen siyasal partiler, İsmet İnönü’nün başbakanlığında bir koalisyonla ikinci seçime hazırlar Türkiye’yi. Ancak 1965’de, siyasal olarak Demokrat Parti’nin mirasına sahip çıkan Adalet Partisi ve Süleyman Demirel tekrar iktidara gelir. Siyasi ve ekonomik açıdan oldukça hareketli yıllar yaşanmaktadır. Elbette bu dinamizm kültür- sanat yaşamına da yansır. Ancak siyasilerin kendi içlerindeki çatışmalar keskinleştikçe, toplumsal muhalefet de yükselmeye başlar. Bu arada dünyada 68 Hareketi başlamış ve bu muhalif gücün etkisi ülkemizde de görülmeye başlamıştır. Ekonomik ve toplumsal baskı ve huzursuzluk yeni bir ordu müdahalesine neden olur. Böylece toplumsal muhalefet de

1971 darbesiyle kısa sürede olsa bastırılır. Ardından gelen yıllar zor yılları da beraberinde getirir. Öğrenci liderlerinin idamı, TİP'in, Nizam Partisi'nin kapatılması, işçi ve demokratik kitle örgütlerine uygulanan baskı ülkedeki hayatı zorlaştırır. Pek çok siyasi tutuklamalar, bilim insanı, aydın, öğrenci, öğretmen, emekçi yargılamaları ve şiddetin ardından 1973 genel seçimlerine gelinir. Bu kez CHP- MSP koalisyonu dönemi başlar. Ardından Kıbrıs Savaşı, Batı'nın uyguladığı ekonomik ambargo, yokluk yılları derken MC (Milliyetçi Cephe) hükümeti iktidar olur. Ancak ülkede toz dumandan göz gözü görmemektedir. Sağ-Sol öğrenci çatışmaları, işçi-emekçi grevleri, ekonomik dar boğaz, süren ekonomik ambargo, yoksullaşan kitleler, sokak çatışmaları, Kahraman Maraş'ta yaşanan Alevi katliamı gibi ülkeyi çıkmaza sürükleyen olaylara ne 1977'de iktidara gelen CHP ve Ecevit hükümeti, ne de ardından gelen 2. MC koalisyonu engel olabilir. Beklenen gerçekleşir. Ülkedeki milli politikaları adeta sona erdiren 24 Ocak Ekonomik Kararları'nın uygulanabilmesi için, ülkedeki kaos da gerekçe gösterilerek 12 Eylül 1980 Askeri Darbesi'yle olaylar bir anda bastırılır. Ve yeni Cumhurbaşkanı, darbeyi bizzat yürüten Kenan Evren'dir artık.

Altmışlı yıllardan başlayarak Yetmişli yılların ikinci yarısına dek süren bütün bu siyasi, sosyal ve ekonomik dinamikleri de harekete geçiren süreçte, özellikle kültür-sanat ve tiyatro alanında, hem büyük şehirlerde, hem de Anadolu'da yeniden bir Rönesans yaşanır adeta. Plânlı kalkınma dönemine girilir. Ellili yıllarda, tiyatrodaki kökeni ve geleneğin çağdaş kalan özelliklerini savunan pek çok tiyatro insanına rağmen, tiyatromuzun kimlik kazanma sürecinde bir boşluk oluşmuştur, İşte bu süreçte, bu büyük boşluk tiyatrocular tarafından fark edilmiş ve bu boşluğu doldurmak adına "Halk Tiyatrosu", "Devrimci

Tiyatro", "Epik Tiyatro", "İşçi Tiyatrosu", Köylü Tiyatrosu", "Ulusal Tiyatro" gibi tiyatrodaki sosyal ve sınıfsal kavramlar da tartışılmaya başlanır. Özellikle İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun öz tiyatro kuramı yeniden ele alınır ve bu doğrultuda gelenekselden moderne uzanan yolda, oyun yazarlığı ve oyun uygulama alanlarında pek çok deneme yapılır. Ayrıca hızlanan köyden kente göç, gecekondulaşma, şehirlerde tutunma çabası ve işçi sınıfı mücadelesi de yavaş yavaş hem tiyatrolar, hem de oyun yazarları açısından popüler konular olur. Böylece tiyatro ile seyirci arasında, güncel ve toplumsal sorunları ortaklaşa paylaşma anlamında ilk kez ciddi köprüler kurulur. Oktay Rifat'ın Çil Horoz, Haldun Taner'in Keşanlı Ali Destanı, Orhan Asena'nın Fadik Kız, Turgut Özakman'ın "Ocak", Aziz Nesin'in "Toros canavarı", Ülker Köksal'ın "Yollar Tükendi", Dinçer Sümer'in "Katip Çıkmazı", Cahit Atay'ın "Gültepe Çıkmazı", Güner Sümer'in "Bozuk Düzen" vb. gibi pek çok oyunda, köyden kente göç olgusu konu olarak işlenir. Osmanlı Tarihi ve genel tarihe çağdaş ve toplumcu bakış açısıyla yaklaşan oyunlar ve mitolojiyi konu alan oyunlar da yine bu dönemde yazılır. Güngör Dilmen'in Midas Üçlemesi, Turan Ofazoğlu'nun "IV Murat" ve "Deli İbrahim", Nazım Hikmet'in "Yusuf ile Menofis", "Ferhat ile Şirin", Orhan Asena'nın "Tohum ve Toprak", "Atçalı Kel Mehmet", Erol Toy'un "Pir Sultan Abdal", Recep Bilginer'in "Yunus Emre" gibi oyunları bunlardan yalnızca bir kaçıdır.

Ayşegül Yüksel, Cumhuriyet'in 75. Yılında yapılan bir panelde yaptığı konuşmada bu döneme şöyle değinir:

Oyun yazarlığı ve Sahnelemede kültürel kimlik arayışı 60'lı yılların tiyatrosunun en belirgin özelliğidir. Türk Toplumunu epik tiyatro, absürt tiyatro gibi çağdaş akımlarla tanışmıştır. Her iki türde de denemeler yapılır. Ancak her iki türde denemede de,

yazarlarımızın geleneksel tiyatromuzun anlatım biçimlerinden yararlandığı görülür. Batı'dan aktarılmış olsa da, her iki türde de kültürel kimliğin korunmasına özen gösterilmektedir. Epik tiyatrodan en çarpıcı örnek, aynı zamanda ülkemizdeki politik tiyatronun "öncü" yapıtlarından biri olarak özel önem taşıyan, Sermet Çağan'ın 'Ayak Bacak Fabrikası'dır. Absürd tiyatronun Türk Seyirlik biçimindeki en hoş uygulaması da Sabahattin Kudret Aksal'ın 'Kahvede Şenlik Var' oyunudur. (Yüksel, 1998: 55)

Bu arada İstanbul'da üniversiteli ve lise- li gençlerden Arif Erkin, Ergun Köknar, Aram Gümüryan, Atila Alpöge, Genco Erkal, Mehmet Akan, Şevket Altuğ gibi isimlerin 1957 yılında kurduğu "Genç Oyuncular" gönüllü çalışmalarıyla birlikte oluşturdukları ve Atila Alpöge'nin kaleme aldığı absürt ile gelenekselin bireştiği "Tavatikütüpatı" ve "Vatandaş Oyunu" gibi oyunları yazar ve oynarlar. Melih Cevdet Anday'ın "Mikado'nun Çöpleri", "Müfettişler", "Ölümler Konuşmak İsterler", "Dikkat Köpek Var! ve Güngör Dilmen'in "Küp Hamit", "Ayak Parmakları", "Avcı Karkap", "Misyoner", Aziz Nesin'in "Tut Elimden Rovni", "Çiçü", Kısa Oyunlar" gibi bazı absürt ve soyut oyunlarını da anmak gerekir.

Altmışlı yılların ikinci yarısından itibaren, tiyatromuzda gelenekselin yeni kalan özellikleriyle göstermecî ve epik tiyatronun unsurlarının harmanlanarak yazılan ve oynanan özgünleşme arayışlarının sonuçları da alınmaya başlanır. Tiyatro seyircisi tarafından sevilen bu oyunlara birkaç örnek verecek olursak; Haldun Taner'in "Ay Işığında Şamata", "Lütfen Dokunmayın", "Eşeğin Gölgesi", Gözlerimi Kapatırım Vazifemi Yaparım, Turgut Özakman'ın "Sarıpınar 1914", "Fehim Paşa Konağı", Oktay Arayıcı'nın "Seferi Ramazan Bey'in Nafile Dünyası", "Bir Ölümün Toplum-

sal Anatomisi", Vasıf Öngören'in "Asiye Nasıl Kurtulur", "Zengin Mutfağı", Aziz Nesin'in "Yaşar Ne Yaşar Ne Yaşamaz", "Karagöz Üçlemesi", Haşmet Zeybek'in "Düğün ya da Davul", Refik Erduran'ın "Ayı Masalı" gibi.

İşçi sınıfını ve grevleri konu alan oyunlar da yazılır ve seyircilerle paylaşılır bu dönemde. İsmet Küntay'ın "403. Kilometre", Ömer Polat'ın "804 İşçi", Haşmet Zeybek'in, Dostlar Tiyatrosu'nun işçi birimiyle kotardığı "Alpagut Olayı", Nihat Asyalı-Yusuf Dağüstün'ün "Grev" adlı oyunları gibi.

Önemli ve yenilikçi bir tiyatro girişimi de, işçi sınıfının acil sorunlarını konu alarak dünyayı değiştirmeyi hedefleyen ve bir tür sokak tiyatrosu olan Devrim İçin Hareket Tiyatrosu'ndan (DİHT) gelir. TÖS (Türkiye Öğretmenler Sendikası) Tiyatrosu'nda beraber çalışan Mehmet Ulu-soy, Ali Özgentürk, Işıl Özgentürk, Sadık Karamustafa, Doğan Soyumer, Sabahattin Şenyüz, Veli Gürcan'ın öncülüğünde, sonrasında Kuzgun Acar, Can Yücel, Bige Berker, Nejat Feruz gibi isimlerin yanında, pek çok emekçinin de katkıda bulunduğu DİHT 68'de kurulur. DİHT oyuncularını ve emekçilerini bizzat sorunlu bölgelere, gecekondulara, grev mücadelesi yapan işçilerin arasına giderek araştırmalar yapar ve tiyatro kanavaları oluştururlar. Kendi oluşturdukları Köprü, Grev, Amerika gibi oyunlarla gecekondular bölgesinde ve işçi sınıfı içinde, grevlerde oyunlarını oynarlar (Üzümkesici, 2016). Uğradığı hain bir suikast sonucu 1994'de aramızdan ayrılan araştırmacı-gazeteci Uğur Mumcu'nun 12 Mart askeri darbesiyle hesaplaştığı ve uzun süre Ankara Sanat Tiyatrosu'nda sahnede kalan yergisel güldürüsü "Sakıncalı Piyade" yi de unutmamak gerekir bu dönemde.

Devlet Tiyatrolarına bağlı Bursa ve İzmir Devlet Tiyatrosu yerleşik kadrosuyla 1971'de, Adana Devlet Tiyatrosu da, önce turnelerle beslenerek, ardından 1982'de seyircisiyle buluşmaya başlar. Bu dönemdeki önemli bir değişim de Devlet Tiyatroları'ndaki genel müdür değişimidir. Yaklaşık yirmi yıldır genel müdür olarak Devlet Tiyatrolarını yöneten Cüneyt Gökçer'in görevine son verilerek Ergin Orbey, 1977'de, yeni genel müdür olarak atanır. Özellikle Orbey'in döneminde tiyatro daha yenilikçi bir döneme girmiş, artan sahne sayıları ve Anadolu turneleriyle daha çok seyirciye ulaşılmaya çalışılmıştır.

1959 yılında sorunlarıyla baş etmeye çalışan İstanbul Şehir Tiyatrosu'nun da, Muhsin Ertuğrul'un sanat yönetmenliğinde 1966 yılına dek iyi bir dönem geçirdiği tarihe not düşülür. Özdemir Nutku ikinci kümeye düştüğü söylenen İstanbul Şehir Tiyatrosu'nun bu dönemde tekrar seyircisine kavuştuğunu ve altın çağını yaşadığını ifade etmektedir. (Nutku, 1969: 1977) Her tiyatro mevsimini bir Shakespeare oyunuyla açmayı geleneksel hale getiren Ertuğrul, yerli yazarlarımızın oyunlarının oynanmasına da destek olmuştur. Yine aynı dönemde semt tiyatroları projesi hayata geçirilmiş, Kadıköy Tiyatrosu, Üsküdar Tiyatrosu, Fatih Tiyatrosu, Rumelihisarı Yazlık Tiyatrosu ve Zeytinburnu Tiyatrosu gibi sahneler açılmıştır. Ancak 1966'da politik ve idari gerekçelerle Muhsin Ertuğrul'un görevine Milli Eğitim Bakanlığı'nca son verilir. 1967-74 yılları arasında Vasfi Rıza Zobu Şehir Tiyatrosu'nun başına getirilir ve demode vodvillerle, bulvar oyunları ile geçen bir dönem yaşanır. (Nutku, 1981: 379) 1974'de yeniden Muhsin Ertuğrul sorumlu yönetici olarak atanır. Ancak bu arada yerinden yönetimle birlikte her bir sahnenin başındaki sanat yönetmenlerinden oluşan bir yönetim kurulu da, Ertuğrul kadar yönetimde söz sa-

hibi olunca, Muhsin Ertuğrul görevinden ayrılmak zorunda kalır. 1978'de Hayati Asilyazıcı'nın yönetiminde tekrar yerinden yönetime geçilir. Parlak bir dönem geçiren İstanbul Şehir Tiyatroları, 12 Eylül 1980 darbesiyle birlikte yeni bir kaosun içine girer. Şener bu süreci şöyle anlatır:

1980 Eylül'ünde yeni belediye başkanı Hayati Asilyazıcı'yı görevinden alacak, yerine yeniden Vasfi Rıza Zobu'yu atayacak, bu değişim, yönetmenlerin yetkilerinin kısıtlanması, semt tiyatrolarının kapatılması, sanatçıların bir bölümünün görevlerinden uzaklaştırılmasıyla sona erecektir. (Şener, 1998:166)

Altmışlı yıllardan Seksenli yıllara dek toplumsal hareketlilik tiyatro topluluklarına da doğal olarak yansır. Tiyatronun eğitici ve düşündürücü işlevinden yola çıkılarak pek çok tiyatro topluluğu kurulur bu dönemde. Hem Ankara ve İstanbul gibi büyük şehirlerde, hem de Anadolu'da. Bunların büyük bir kısmı profesyonel, bir kısmı da amatör, dernek ve üniversite tiyatrolarıdır.

Ankara'da Birleşmiş Oyuncular Meydan Sahnesi (1960), Ankara Sanat Tiyatrosu (1963), Halk Oyuncuları (AST'tan ayrılan bir grup tarafından kurulur, 1967), Ankara Birliği Sahnesi (1969), Ankara Sahnesi (1971), Mithatpaşa Tiyatrosu (1967), Başkent Tiyatrosu (1967), Ankara Küçük Komedi Tiyatrosu (1967), Yenişehir Tiyatrosu (1968), Büyük Ankara Tiyatrosu (1969), Kavaklıdere Tiyatrosu, Çağ Tiyatrosu, Petek Oyuncuları Topluluğu, Devrimci Ankara Sanat Tiyatrosu ve sonrasında Ankara Halk Tiyatrosu, Çağdaş Sahne, Öncü Sahne, Ankara Birlik Tiyatrosu gibi bir kısmı ideolojik ayrılıklar nedeniyle, bir kısmı da Devlet Tiyatroları'nda çalışan oyuncular tarafından kurulan birçok topluluk Ankara'nın tiyatro ihtiyacını karşılar. Ayrıca İşçi Kültür Derneği ve Ankara Deneme Sahnesi gibi tiyatro organizasyonla-

rı da yenilikçi ve emekçiden yana tiyatro politikalarıyla tiyatro yaşamımıza katkıda bulunur.

İstanbul'da da bu yıllarda tıpkı Ankara'da olduğu gibi özel-profesyonel toplulukların sayıları artar. Muammer karaca Tiyatrosu, Şen Ses Opereti, İstanbul Tiyatrosu, Tévhit Bilge Tiyatrosu, Saat 6 Tiyatrosu gibi topluluklar Ellili yılların ikinci yarısından itibaren var olan topluluklardır. Münir Özkul ve Arkadaşları Topluluğu (1960), Bizim Tiyatro, Nejat Uygur Tiyatrosu (1965), Vahi Öz Topluluğu, Haldun Dormen Tiyatrosu (1960- 61), Ayfer Feray-Nisa Serezli Tiyatrosu, Nisa Serezli- Tolga Aşkiner Tiyatrosu (1969), Altan Karındaş Tiyatrosu, Mücap Ofluoğlu Tiyatrosu (1966), Gazanfer Özcan- Gönül Ülkü Tiyatrosu (1960), Kenterler Tiyatrosu- Kent Oyuncuları (1961), Gülriz Sururi- Engin Cezzar Tiyatrosu (1968), Ulvi Uraz Tiyatrosu (1965), Oraloğlu Tiyatrosu (1961), Avni Dilligil Halk Tiyatrosu (1962), ülkemize kabareyi tanıtan Haldun Taner, Zeki Alasya, Metin Akpınar, Ahmet Gülhan'ın kurduğu Devekuşu Kabare Tiyatrosu, Arena Tiyatrosu (1962), Dostlar Tiyatrosu (1969) altmışlı yılların İstanbul topluluklarıdır. Yetmişli yıllarda, Dormen'den ayrılan Altan Erbulak ve Metin Serezli'nin kurduğu Kocamustafapaşa Çevre Tiyatrosu (1972), Gülriz Sururi-Engin Cezzar'dan ayrılan Ali Poyrazoğlu'nun kurduğu Ali Poyrazoğlu Topluluğu, Lale Belkıs-Pekcan Koşar'ın kurduğu Gong Tiyatrosu, Azak Tiyatrosu, Kadıköy Özel Tiyatrosu, Kadıköy İl Tiyatrosu, Kadıköy Opera Tiyatrosu,, İstanbul Başkent Tiyatrosu, Alpago Tiyatro, Bulvar Tiyatrosu, Cahide Sonku ve Cahit İrgat'ın beraber kurduğu Cahitler Tiyatrosu, Neşe Yulaç ve Arkadaşları Topluluğu, Bakırköy Tiyatrosu, Pendik Tiyatrosu, Erden Ener Topluluğu, Ortaoyuncular, Hulusi Kentmen- Şahin Tek Tiyatrosu, Ferih Egemen'in Yarasa Korku Tiyatrosu,

Tevfik Gelenbe Tiyatrosu ve Türkiye Öğretmenler Sendikası'nın 1966'da kurduğu Tiyatro TÖS gibi topluluklar pek çok oyunla seyirciyi buluşturur.

Adana Belediyesi Şehir Tiyatrosu, Adana Ziyapaşa Tiyatrosu, Ordu Belediyesi Karadeniz Tiyatrosu, Eskişehir'de 1959'da Akademi Tiyatrosu'ndan dönüştürülen Eskişehir Belediye Şehir Tiyatrosu gibi kuruluşlar da bu tiyatro kervanına katılır. Orta Doğu Teknik Üniversitesi'nin Tiyatro Topluluğu, Boğaziçi Üniversitesi Oyuncuları yaptıkları yeni ve deneysel çalışmalarla, düzenledikleri şenliklerle, özellikle yetmişli yılların ikinci yarısında tiyatro yaşamımıza ciddi katkıları olan gönüllü tiyatro topluluklarındandır.

Bu arada çocuk tiyatrolarından da kısaca söz etmek gerekir. İstanbul Şehir Tiyatrosu'nda bu alanda çalışmalar Ferih Egemen'in öncülüğünde 1935'de, Devlet Tiyatrolarında 1947'de Tatbikat Sahnesi Çocuk Tiyatrosu çalışmalarına başlanır, İstanbul'da Anadolu Çocuk Oyunları Topluluğu, Ankara'da Ankara Çocuk Tiyatrosu, Çağdaş Sahne Çocuk Tiyatrosu, bu alanda yeni ve ilginç çalışmalara imza atarlar yine bu dönemde. Günümüze yaklaştıkça çocuk tiyatrolarına, karagöz ve kukla tiyatrolarına, gerek düzenlenen uluslararası festivallerle, gerekse yurt içinde düzenlenen şenliklerle bu ilginin arttığını gözlemliyoruz. Ancak çocukları, uyduruk, değersiz gösterilerle oyalayan, sadece ticari amaçlarla bir araya gelen çocuk tiyatrosu topluluklarının var olduklarını ne yazık ki kabul etmek gerekiyor bir yandan da...

6. Akademik Tiyatro Eğitimi'nde Altmışlılardan Günümüze Yeni Atılımlar

1936'da kurulan Ankara Devlet Konservatuvarı-Tiyatro Bölümü bu dönemde de lise ve yüksek eğitimini, projesi Avusturya asıllı İsviçreli mimar Ernst Arnold Egli'ye

yaptırılan, dersliklerin yanı sıra bir konser salonu, fuaye, yurt, çalışma odalarından oluşan Cebeci'deki konservatuvar binasında sürdürmektedir (Kahramankaptan, 2018).

1974-75 eğitim-öğretim yılında Ankara Üniversitesi/DTCF-Tiyatro'dan ayrılan Prof. Dr. Özdemir Nutku ve Hülya Nutku İzmir'e gider ve orada akademik eğitim veren bir tiyatro bölümünün kuruluşu için çaba harcarlar. 1976'da bu çabalar bir sonuca ulaşır ve Prof. Dr. Özdemir Nutku'nun başkanlığında, önce Oyunculuk Anasanat Dalı'yla Ege üniversitesi- Alsancak Yerleşkesi'nde bir tiyatro bölümü eğitim-öğretim hayatına başlar. Aynı okul süreç içinde Dokuz Eylül Üniversitesi'ne bağlanır, önce Narlıdere'ye, ardından binanın depreme dayanıksızlığı gerekçe gösterilerek, akademisyenlerin karşı çıkımlarına karşın, binasından çıkartılarak, Dokuz Eylül Üniversitesi Yerleşkesi'ne taşınır. Güzel Sanatlar Fakültesi, Sahne Sanatları Bölümü'ne bağlı üç ana sanat dalıyla eğitim-öğretimi halen sürdürmektedir.

12 Eylül 1980'de gerçekleştirilen askeri darbe, kaosun bir nedeninin de üniversitelerden kaynaklandığı gerekçesiyle, okulların yönetiminin tek bir merkezden yapılmasını ister. 6 Kasım 1981'de, 2547 sayılı yasayla Yüksek Öğretim Kanunu çıkartılır ve tüm üniversiteler devlet kontrolü altındaki Yüksek Öğretim Kurulu'na bağlanır. Süreç içinde tüm üniversiteler benzeri modellerle şekillenir. Bu arada akademik tiyatro eğitimi veren yeni okullar da benzeri modellerle kurulur. Ya bir yüksek okul niteliğinde, doğrudan rektörlüğe bağlanan ve dört yıllık oyunculuk lisans programı veren konservatuvarlarda, sahne sanatları bölümüne bağlı programlar şeklinde, ya da farklı bölümlerden oluşan güzel sanatlar fakültelerine bağlı, alt sanat dalları da

olan sahne sanatları veya tiyatro bölümleri şeklinde.

Bu çerçevede ilk olarak Ankara Devlet Konservatuvarı özgün bir meslek okulu yapılanmasını yitirerek 1982'de, Hacettepe Üniversitesi Rektörlüğü'ne bağlı bir konservatuvara dönüşür, önce Beşevler'deki binasına, sonra da Beytepe Yerleşkesi'ne taşınır. Şu anda Beytepe Yerleşkesi'nde diğer fakültelerle birlikte tiyatro bölümü de çalışmalarını sürdürmektedir.

Benzeri bir yapılanma İstanbul Belediyesi Konservatuvarı'nda da gerçekleştirilir. Dört yıllık oyunculuk eğitimi veren bir tiyatro programına dönüştürülerek İstanbul Üniversitesi'ne bağlanır. Önce Kadıköy Haldun Taner Sahnesi'nin üst katında, oldukça sıkışık durumda eğitim-öğretimi sürdürülen tiyatro bölümü, Haldun Taner Sahnesi'nin restorasyona girmesiyle Maltepe Yerleşkesi'ne taşınır. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'ne bağlı Devlet Konservatuvarı'nın yapılanması da benzeri biçimde gerçekleşir. Mimar Sinan Üniversitesi, Sanayi-i Nefise'den başlayarak (1883), Devlet Güzel Sanatlar Akademisi'ne (1928), 1982'de, YÖK'le birlikte Mimar Sinan Üniversitesi'ne, 2004'de de Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'ne dönüşür. Mimar Sinan Üniversitesi'nin çatısı altında kurulan Devlet Konservatuvarı- Sahne Sanatları Bölümü'nün dört yıllık oyunculuk lisans programı 1982'de düzenli olarak başlar.

Seksenli yılların ikinci yarısında, Anadolu Üniversitesi rektörü Prof. Dr. Yılmaz Büyükerşen'in çabası ve desteğiyle üniversiteye bağlı bir Devlet Konservatuvarı kurulur. Tiyatro bölümü de 1987'de eğitim öğretime başlar. Ayrıca okul kendi bünyesinden, üniversiteye bağlı bir de profesyonel tiyatro topluluğu çıkartır: Tiyatro Ana-

dolu. Bugün de tiyatro eğitim-öğretimine katkılarını sürdürmektedir.

Bu arada Ankara ve İstanbul'da iki farklı tiyatro okulu yapılanmasından söz etmek gerekir. Biri Ankara'da, İhsan Doğramacı'nın vakıf üniversitesi şeklinde 1984'de kurduğu Bilkent Üniversitesi. Bu üniversiteye bağlı Müzik ve Sahne Sanatları Fakültesi, Cüneyt Gökçer'in yönetiminde 1996'da Oyunculuk ve Rejisorluk lisans programlarına ilk öğrencilerini kabul eder. Diğeri de tiyatronun bilimsel alanlarındaki boşluklarını doldurmak, eleştirilen ve dramaturg yetiştirmek amacıyla Prof. Dr. Zehra İpşiroğlu'nun öncülüğünde kurulan programdır. Bu program Tiyatro Eleştirilenliği ve Dramaturgi Bölümü adıyla, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı olarak hayata geçirilir ve eğitim-öğretime 1992'de önce yüksek lisans programlarıyla başlar. Ardından dört yıllık lisans eğitimi veren bir bölüme dönüşür.

Erzurum Atatürk Üniversitesi- Güzel Sanatlar Fakültesi'ne bağlı Sahne Sanatları Bölümü, başlangıçta İzmir'deki Güzel Sanatlar Fakültesi'nin akademisyen desteğiyle, 1994-95 Eğitim-Öğretim yılında kurulmuş, sonra kendi akademisyenlerini de yetiştiren, Oyunculuk- Dramatik Yazarlık- Sahne Tasarımı anasanat dallarından oluşan üç programıyla akademik yaşamdaki yerini almıştır. Anadolu'da giderek artan nüfus, büyüyen şehirler, geçmişten gelen tiyatro birikiminin somut üretime dönüştürülmesi niyetiyle, üniversitelerin sayısının artmasına bağlı olarak tiyatro bölümlerinin sayısı da artmaya başlar. Bu okullardan biri, 1985'de Çukurova Üniversitesi'nde tiyatro okutmanı olarak göreve başlayan ve süreç içinde akademik sürecini tamamlayan Prof. Dr. Nurhan Tekerek'in, Çukurova Üniversitesi Rektörlüğü çatısı altında eğitim-öğretime başlayan Konservatuvar'a bağlı olarak 1994 yılında

kurduğu Sahne Sanatları Bölümü- Oyunculuk anasanat dalı programıdır. Bu arada Kocaeli Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi'ne bağlı, İzmir GSF- Tiyatro modelinde bir Sahne Sanatları Bölümü de Kocaeli'de eğitim-öğretime başlar. 2005 yılında, Prof. Dr. Nurhan Tekerek, bu kez Bursa Uludağ Üniversitesi- Güzel Sanatlar Fakültesi'ne bağlı, Oyunculuk ve Dramatik Yazarlık Anasanat Dallarından oluşan bir Tiyatro bölümünü hayata geçirir. Aynı süreçte Isparta Süleyman Demirel Üniversitesi- Güzel Sanatlar Fakültesi'ne bağlı Sahne Sanatları Bölümü, Antalya Akdeniz Üniversitesi Rektörlüğü Konservatuvarı'na bağlı bir Oyunculuk Anasanat Dalı, Ordu Üniversitesi ve Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi Konservatuvarları'na bağlı Oyunculuk Bölümleri, Konya Selçuk Üniversitesi Konservatuvarı'na bağlı Oyunculuk Bölümü, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi'ne bağlı Tiyatro Bölümü, Düzce Üniversitesi- Sanat Tasarım Fakültesi'ne bağlı bir Sahne Sanatları Bölümü, Malatya Turgut Özal Üniversitesi- Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Sahne Sanatları Bölümü, İstanbul Medeniyet Üniversitesi- Sanat Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Sahne Sanatları Bölümü, henüz öğrenci alımı yapmayan Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi- Müzik ve Sahne Sanatları Fakültesi tiyatro lisans programlarıyla akademik yaşamda yerlerini almıştır ve almaya da devam etmektedir.

Ayrıca İstanbul'da özel ve vakıf üniversitelerine bağlı, özellikle son yirmi yılda kurulmuş fakülte ya da konservatuvarlara bağlı pek çok tiyatro ya da oyunculuk bölümlerinden de söz etmek gerekir. Haliç Üniversitesi Konservatuvarı- Oyunculuk Bölümü, Doğu Üniversitesi- Güzel Sanatlar Fakültesi- Tiyatro Bölümü, Maltepe Üniversitesi- Güzel Sanatlar Fakültesi- Tiyatro Bölümü, Kadir Has Üniversitesi- Sanat ve Tasarım Fakültesi- Tiyatro Bölümü,

Yeni Yüzyıl Üniversitesi- Güzel Sanatlar Fakültesi- Sahne Sanatları Bölümü, Okan Üniversitesi- Konservatuvarı- Tiyatro Bölümü, Nişantaşı Üniversitesi Konservatuvarı- Tiyatro Bölümü, Bahçeşehir Üniversitesi Konservatuvarı- Sahne Sanatları Bölümü ve İstanbul Topkapı Üniversitesi- Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi- Tiyatro Bölümü bu türden okullardandır.

Kıbrıs Türk Cumhuriyeti'ndeki yine birer özel üniversiteye bağlı olan iki tiyatro bölümünü de sayarsak, ülkemizdeki tiyatro bölümü sayısı bir hayli kabarık görünmektedir. Tiyatrocular cephesinde her ne kadar, nitelik sorunundan ötürü bu kadar çok tiyatro eğitimi veren okula karşı çıkılsa da, ülkede, şehirde yaşayan nüfus ile tiyatroların ve tiyatro okullarının adil dağılım oranı göz önüne alındığında o kadar da eleştirmek doğru mudur, kuşkusuz tartışılır. Kuşkusuz son yıllarda açılan bu tiyatro okullarının nitelik ve nicelik sorunları vardır. Ancak salt karşı çıkmak ve yıkıcı eleştiri yapmak yerine birlikte çözüm yollarını arayıp bulmak gerekir. Türkiye Cumhuriyeti İstanbul ve Ankara'dan ibaret değildir. Mustafa Kemal Atatürk'ün çizdiği yolda ve onun ilkeleri doğrultusunda, alnımızda ışığı ilk hisseden tiyatro insanları olarak Türkiye'nin her bölgesine ve kentine tiyatro götürmek öncelikli görevlerimizden olsa gerekir. Her bölgenin kendi potansiyeli kullanılarak, gerek Yerel Yönetimler, gerek Kültür ve Milli Eğitim Bakanlıklarının destekleriyle, halka yönelik, eğitilmiş tiyatro neferleriyle bambaşka-yeni-özgün bir tiyatro hareketine girişmek gerekir. Çünkü tiyatro insanı uygarlaştırır, laikleştirir, yurttaş olma yolunda iyileştirir. Aynı zamanda da özgürleştirir. Özgür yurttaş, birey olmasını becerebilen, kendini, çevresini, ülkesini, dünyasını sorgulayan sorumlu yurttaş demektir. Tiyatronun ve sanatın önüne cehalet ve eğitimsizlik, si-

yasi ve ekonomik engeller koyulduğunda toplum kötürümleşir. Tıpkı İspanyol ozan Lorca'nın benzeri bir özdeyişle bu toplum ve tiyatro ilişkisine vurgu yaptığı gibi: "Tiyatro bir toplumun barometresidir. Bu barometrenin düşmeye başlaması toplum içinde de bir düşüş olduğunun kesin kanıtıdır" (Nutku, 1979: 58).

Nitekim siyasi ve toplumsal demokrasi tarihimiz Mustafa Kemal Atatürk'ün vedaşının ardından dönem dönem kesintilerle ilerlemiştir bugüne kadar. Özellikle topluma dayatılan baskı dönemleri, önce demokrasimizi olumsuz etkilemiş, sonra da bu olumsuz etki kültür ve sanat alanlarına da yansımış, konumuz tiyatro olduğu için, en çok zararı da tiyatro sanatı ve tüm seyirci, yani toplum görmüştür. Başka bir deyişle toplum ve yurttaşlar birbirine yabancılaşmış ve değerler erozyonu ahlaki çöküntüyü de beraberinde getirmiş, toplum yoksullaşmış ve yoksunlaşmıştır. Özellikle seksen darbesi sonrasında tiyatro sanatı, her alanında bir duraklama dönemine girilmiştir. Murathan Mungan, Yeşim Dorman, Yıldırım Keskin, Memet Baydur, Bilgesu Erenus, Behiç Ak, Tuncer Cücenoglu, Faruk Erem, Dinçer Sümer, Ferdi Merter, Erhan Gökgücü, Yılmaz Onay, Eşber Yağmurdereli, Cuma Boyunukara, Hasan Erkek gibi tek tek yazarlar, yergiyi, ironiyi, mizahı kullanarak döneme ve insanımıza yönelik eleştiriler yapsalar da, bu eleştiriler ciddi bir hareket-eylem oluşturabilecek, sessiz yığınlara ulaşabilecek ölçüde bir potansiyel yaratamamıştır ne yazık ki. Nitekim Ayşegül Yüksel de bu dönemi, biraz da ironik bir üslupla şöyle yorumlamaktadır:

1990'lar tiyatrosunda işçi ve köylü, tüm sorunları çözümlendiğinden olacak, neredeyse tümüyle terk edilmiş, genç ve orta yaşlı yazarlarımız, yaratıcılıklarını genellikle, orta sınıf duyarlılığının sıfır noktasında biçimlenen yabancılaşma, yalnız-

zlaşma olgularıyla yüzleşme aşamasında dondurmuş gibidirler. Biçim arayışları da bireyseldir ve tiyatromuz yeni bir yöneliş getirmekten uzaktır. Son sözü söylemek gerekirse, 1990'larda üretilen sahne yapıtları ne sanatçılarımızı, ne de seyircimizi heyecanlandırmaktadır. Umudumuz iki binli yıllara kalmıştır. (Yüksel, 1999: 61)

7. Sonuç

Cumhuriyet'in ilk yıllarından günümüze uzanan süreçte tiyatromuzun tarihine bakıldığında, özellikle iki dönemde tiyatromuzun coşkulu-parlak dönemine tanık oluruz. Bu dönemlerden biri 1923 Cumhuriyet'in ilanından, çok partili düzene geçtiğimiz 1950'li yıllara dek uzanır. Diğeri de 1960-1980 yılları arasını kapsar. Her iki dönemde de, tiyatro adına yeni girişimler, atılımlar gerçekleştirilmiş, oluşturulan kurum ve kuruluşlar aracılığıyla cumhuriyet ilkeleri yaygınlaştırılarak benimsetildiği gibi, yapılan araştırma ve uygulamalarla tiyatromuzun ulusal anlamda kimlik kazanma yolculuğu başlamıştır. Halk evleri, halk odaları, köy enstitüleri, konservatuarların kuruluşu, tiyatroların kurumlaşmaya başlaması hep bu süreçte olmuştur. Ellili yıllar ekonomik açıdan makas değiştirilen, devletçilik ilkesinin ötelendiği bir dönemdir. Bu dönemde halkevleri ve köy enstitüleri kapatılır, ancak tiyatro kurumları varlığını sürdürür. Oyun yazarlığı alanı da geçmişin birikiminin toplandığı bir çeşit bekleme sürecini yaşar. Ellili yılların ikinci yarısında tiyatronun bilimle de ilişkisinden yola çıkılarak, üniversite-fakülteye bağlı bir tiyatro araştırmaları enstitüsü kurulur. 1960-80 yılları arası, özgürlükçü yeni anayasanın ve dünyadaki 68 rüzgârlarının da etkisiyle toplumsal, kültürel ve sanatsal hareketliliğin en yoğun ve parlak yaşandığı bir dönem olur. Özellikle tiyatro alanında epik tiyatro, halkçı tiyatro, devrimci tiyatro, köylü tiyatrosu, işçi tiyatrosu, sokak tiyatrosu gibi kavramlar

tartışılırken, bir yandan da tiyatromuzun özgünleşmesi yolunda yaratılan boşluk oyun yazarları ve uygulayıcılar tarafından doldurulmaya çalışılır.

1980-2000 yılları arasında ise tiyatromuzda bir duraklama ve duraksama dönemi yaşandığı tüm tiyatro insanlarının ortak görüşüdür. Özellikle doksanlı yıllara dek adeta akvaryumda balık gibi yaşar tiyatro. Toplumun eğitimli-aydın-entelektüel kesimi de yalnızlaşma ve bunalım dönemine girer. Artık hepimizin umudu milenyumdadır, yani iki binlerde. Ancak tiyatro hayatımız pek de umut ettiğimiz şekilde gelişmez. Tüm okullaşma çabalarına ve kurulan yeni topluluklara rağmen. Çünkü toplum bir yandan yoksullaşma, bir yandan da yoksunlaşma sorunuyla yüz yüzedir. Üstelik bu sorunun ayırıcılığı da söylenemez. Dijital çağ ve tüketim çılgınlığı, cep telefonu ve bilgisayarlar, kredi kartları, bilgiye kolay ulaşım ve bilgi bolluğuna rağmen, hem ülkemizde, hem de dünyada gelişmeler umduğumuz gibi olmamıştır. Kötümserlik ve tüketim çılgınlığı doruğa ulaşmış, bu da insanı merkeze alan sanata, tiyatroya, sinemaya ve de kültüre ciddi darbeler vurmuştur. Uzun süredir yaşadığımız ekonomik ve sosyal kriz, kültür- sanatı, eğitimin niteliğini etkilediği gibi, insani değerleri ve duyarlılığı-farkındalığı da ortadan kaldırmıştır.

Kuşkusuz tiyatro da bu topyekûn bunalım ve distopyadan etkilenmiştir. Ülkemizde tiyatrolar genellikle, ekonomik nedenlerden ötürü ya az kişili oyunları tercih etmiş ya da telif ödemelerinden kaçınmak için, dramaturgi açısından pek de doyurucu olmayan kendi yazdıkları ve uyarladıkları oyunları oynamayı yeğlemiştir. Kültür Bakanlığı'nın verdiği destekler yeterince katkı sağlayamamış, vergiler ve giderler yüzünden tiyatrolar adeta bunalıma girmiştir. Ayrıca tiyatro hayatımızda, dünya-

da da popüler olan postmodern, sorunlara uzak, bireysel olanı ağırlık veren performanslar, yurtdışıyla iletişimin artmasıyla birlikte bir takım öykünmecî yönelişler ve üretimler, seçkinci tutumlar da görülmektedir. İki elin on parmağını geçemeyecek biçimde, tüm direnciyle oyun yazmayı sürdüren bir kısım genç kuşak oyun yazarı vardır ancak oyunları yeterince dikkat çekmediği için onlar da verimlilik konusunda pek çok sorgulamayla birlikte, düşük motivasyonla oyunlarını yazmaya çabalamaktadırlar. Toplumla, halkla tiyatro sanatı arasındaki bağlantı, yerini insanı tüketen, düşüncüyü tembelleştiren dizilere ve içi boş televizyon programlarına bırakmıştır. Cep telefonlarındaki ve günlük yaşamdaki görüntü ve ses kakofonisi ve hızı dikkat süremizi azaltmakta ve odaklanma problemi yaşamamıza neden olmaktadır artık.

Oyunculuk ve tiyatro sanatındaki zorlu disiplin ve ahlâk, yerini kolaycılığa bırakmakta ve oyunculuk, yalnızca yapay, botoslu, saç- kaş- kirpik ilaveli ve kaslı bedenlere dönüşmektedir. Bir yandan hayat pahalılığı ve yoksullaşma, bir yandan adil olmayan gelir dağılımı ve yoksunlaşma, iklim ve çevre krizi, pandemi, enflasyon, dijitalleşme ve istediği zaman paraya sahip olma düşüncesine hizmet eden kredi kartları ve beraberinde gelen görgüsüzlük, en önemlisi de aldatıcı sanal âlem, insanımızın öznenen nesneye doğru dönüşmesine hizmet etmektedir artık. Üstüne üstlük iki yıl insanları evlere hapseden pandemi-covid-19, ardından gelen savaşlar, binlerce insanımızı yitirmemize neden olan deprem ve deprem riski ve elbette her geçen gün bizleri daha da yoksullaştıran ekonomik kriz hem tiyatromuzu, hem de tiyatro seyircimizi zor durumda bırakmıştır. Dijital tiyatro, pandeminin güç koşullarında sıklıkla başvurulan bir çözüm yolu gibi sunulmasına rağmen, tiyatro, canlı ve seyircisinin soluğuyla var olan bir sanat dalı

olduğu için pek de çözüm olamamıştır. Yalnızca tiyatrodaki değil sanatın tüm dallarında sanat insanlarına yönelik sansür, tehditler, yoksulluk ve intihar gibi olgular insan-tiyatro-toplum-ekonomi-sistem ilişkilerini tekrar tekrar sorgulamamıza neden olmuştur. Kültür Bakanlığı'na ve Milli Eğitim Bakanlığı'na genel bütçeden ayrılan giderek azalan pay göz önüne alındığında durumumuz üzerinde tekrar tekrar düşünmemiz gerekiyor galiba.

Mustafa Kemal Atatürk, nasıl cumhuriyetimizi ve bağımsızlığımızı gençliğe emanet ettiyse, kültür-sanat alanında da umudumuz gençlerde. Dolayısıyla tiyatro eğitimi alan gençlerimizi, tıpkı cumhuriyetin ilk yıllarındaki gibi, yüreklendirmeli, motive etmeli ve onları her açıdan desteklemeliyiz. Özellikle tiyatro ve sanat eğitimine gereken önemi vermeli ve tüm Anadolu'ya yaymanın yollarını yılmadan aramayı sürdürmeliyiz. Kuşaklar arasındaki yabancılaşmayı en aza indireyecek hoş görüyü ve sabrı elimizden geldiğince edinmeliyiz. Mustafa Kemal Atatürk'ün tam bağımsızlık ve sürekli devrim ilkesini hep aklımızda tutarak aydınlık bir Türkiye'yi yaratmada elimizden gelen çabayı göstermeliyiz.

Kaynakça

- Alpöge, A. (2007). *Hayat ağacında tavus kuşları*. Mitos Boyut Yayınları.
- Altiner, H. (1985). *Yedi tane on*, Şehir Tiyatrosu-Tiyatromuz Yetmiş Yaşında.
- And, M. (1971). *Tanzimat ve meşrutiyet dönemi türk tiyatrosu*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- And, M. (1983). *Cumhuriyet'in 60. yılında Türk tiyatrosu*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*. (1972). (V) Atatürk'ün Tamim ve Telgrafları.
- Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*. (1989). Cilt: 2, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları.
- Avcıoğlu, D. (1976). *Türkiye'nin düzeni*, C: 1, Tekin Yayınevi.
- Berkes, N. (1973). *Türkiye'de çağdaşlaşma*, 1. B.
- Dino, A. (1943). Halkevi'nde köy tiyatrosu, *Görüşler Dergisi*, Sayı: 52.
- Kahramankaptan, Ş. (2018, 17 Aralık). Ankara devlet konservatuarı 2019'da yeni binasında. *Sanattan Yanısimalar*. Erişim Tarihi: 11.11.2023: <https://www.sanattanyansimalar.com/ankara-devlet-konservatuarı-2019-da-yeni-binasında/4126/>
- Karadağ, N. (1988). *Halkevleri tiyatro çalışmaları*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Konur, T. (1990). *Köy enstitülerinde tiyatro eğitimi*, Eğit-Der Yayınları.
- Nutku, Ö. (1969), *Darülbeyazın'ın elli yılı*, AÜ, DTCF Yayınları.
- Nutku, Ö. (1976). *Yaşayan tiyatro*, Çağdaş Yayınları.
- Nutku, Ö. (1981). Kuruluşundan bu yana istanbul şehir tiyatrosu. *Milliyet Sanat Dergisi*, 1981, s. 379.
- Ongurlar, S. (1982). İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun tiyatro görüşleri, *Devlet Tiyatroları İç Eğitim Dizisi*, No: A- 12.
- Özgü, M. (1970). Tiyatro bilimi, *Tiyatro Araştırmaları Dergisi*, Yıl:1, Sayı: 1.
- Sav, A. (1999). Yasal düzenlemelerle Türk tiyatrosu, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türk Tiyatrosu*, Mitos Boyut Yayınları.
- Sevinçli, E. (1994). *İzmir'de tiyatro*, Ege Yayıncılık.
- Şener, S. (1998). *Cumhuriyet'in 75 yılında Türk tiyatrosu*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tartan, F. (1997). *Altmışında bir taze*, Cilt 1, (Atatürk, 1936 Yılı TBMM'ni Açış Nutku) Devlet Tiyatroları Vakfı Yayınları.
- Tekerek, N. (1997). *Cumhuriyet döneminde Adana'da batı tarzı tiyatro yaşamı*, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Tekmen, S. S. (1998). Ankara deneme sahnesi 1956- 1997- 41 Yılın Tarihi, ADS Yayınları.
- Türksözü Gazetesi, (31 Aralık 1931).
- Türksözü Gazetesi, (27 Aralık 1931).
- Üzümkesici, B. (2016, 3 Mayıs). Köksüz bir estetiğe karşı devrim için hareket tiyatrosu, *SKOP*. Erişim Tarihi: 10.11.2023: <https://www.e-skop.com/skopbulten/koksuz-bir-estetige-karsi-devrim-icin-hareket-tiyatrosu/2931>.
- Yüksel, A. (1999). Cumhuriyet dönemi Türk oyun yazarlığı, *Cumhuriyet'in 75. Yılında Türk Tiyatrosu*, Mitos Boyut Yayınları.

Araştırma Makalesi / Research Article

1960'lı Yıllarda Türk Sinemasında Oyuncu Yargılama Merkezi Olarak Türk Film Prodüktörleri Cemiyeti Pratiği

The practice of Turkish Film Producers Society as a center for prosecuting actors in Turkish Cinema Industry during the 1960s

Deniz YEŞİL ¹

ÖZ

1960'lı yıllara doğru Türk sinemasında film yapım sayısı ve salon sayısının artışıyla birlikte sinema emekçilerinin çalışma yaşamı zorlukları da artmış ve işçi işveren arasındaki çelişkiler derinleşmiştir. Türkiye'de sinemanın endüstrileşme yolunda hızlı adımlar attığı bu yıllarda sektör devlet desteğinden yoksun ve düzensiz bir yapıdadır. Sinema sermayedarları sektördeki ticari kaygılarını önceleyerek yeni bir düzen kurma çabası içindedir. Yapımcılar tarafından 1962 yılında kurulan Türk Film Prodüktörleri Cemiyeti, bu düzene aykırı söz ve eylemde bulunanlara karşı yargılama ve cezalandırma politikası izlemiştir. Cemiyetin 1963 ve 1964 yılında bu çerçevede yaptığı yargılamalar özellikle sinema emekçilerinin sektörde tutunmasını zorlaştırdığı gibi bazı kişilerde ağır psikolojik sorunları tetiklemiştir. Yargılama olaylarının detaylarına ulaşabilmek için gazete, dergi, anı kitabı ve biyografik çalışmaların incelendiği geniş bir kaynak araştırması yapılmış ve elde edilen veriler tarihsel bağlamı içinde ele alınarak eleştirel bir yöntemle tartışılmıştır. Bu çalışmanın amacı cemiyetin hukuksal bir zemine dayanmayan uygulamalarının Türk sinemasındaki hangi boşluktan cesaret aldığıнын irdelenmesi, sinema emekçilerinin üzerindeki etkisinin açığa çıkarılması ve hem Yeşilçam'da hem de basında ne düzeyde yankı yarattığının belirlenmesidir. Makalenin yaşanan bu olaylar üzerinden görünür kılmayı amaçladığı konulardan birisi de oyuncuların o yıllarda güçlü bir dernek veya sendika çatısı altında bir arada olamayışları nedeniyle sektörde yaşadıkları sorunlar karşısında yaşadıkları güçsüzlük ve çaresizlik durumudur.

Anahtar Kelimeler: cemiyet, sendika, demek, sinema emekçisi, oyuncu intiharı, Yeşilçam

1 Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Radyo Televizyon ve Sinema Anabilim Dalı, denizyesili@gmail.com, ORCID: 0009-0003-7739-9398

ABSTRACT

During the 1960s, the burgeoning Turkish Cinema Industry witnessed a surge in film productions and the expansion of movie theaters, which brought forth escalating challenges in the labor conditions of industry workers, alongside mounting contradictions between employers and employees. As the industry rapidly transitioned into a commercial enterprise, it operated without substantial state support or regulatory frameworks. Capital investors in film production endeavored to instill a new order that aligned with their commercial interests. The Turkish Film Producers Society, an association formed in 1962 by producers, assumed a policy of prosecutions and punitive measures against those who defied their order with their rhetoric or behavior. Their actions included prosecutions and punitive measures in 1963 and 1964, which made it difficult for cinema laborers to sustain their careers while there were also instances of triggered psychological issues. In the quest to unravel these acts of prosecution, an exhaustive exploration of newspapers, magazines, memoirs, and biographical studies was conducted. The resulting data underwent a discerning analysis, contextualized within their historical milieu. This study aims to spotlight a void in the regulation of Turkish cinema industry, where non-legally grounded societal practices impacted cinema laborers. It seeks to ascertain the resonance of these effects in both Yeşilçam and the media. Through these incidents, the article sheds light on the actors powerlessness, stemming from their inability to unite under a robust association or union during those years.

Keywords: society, trade union, association, cinema laborer, actor suicide, Yeşilçam

1. Giriş

Kolektif bir yaratıcılık faaliyeti gerektiren ve bir sanat dalı olan sinemanın Yeşilçam'da yaşanan pratiğinde, yapılacak filmlerin içerik-biçim tercihi ve sektörün ticari yapılanması sermayedarların ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. Sanatsal kaygılarla yapılmayan ve bir meta olarak değer atfedilen filmlerin yapım süreci ve sektördeki

üretim ilişkileri de sinema sermayedarları tarafından bu anlayışa uygun olarak tasarlanmıştır. Türkiye'de 1960'lı yıllarda sinema sektöründeki sermaye grupları; yapımçı firmalar, sinema salon işletmecileri, film ithalatçıları, film dağıtımçıları ve bu yıllarda varlık göstermeye başlayıp hızla en büyük sermayedar olma özelliği kazanan bölge işletmecilerinden oluşur. Yapımcılar, yarattıkları yıldız sistemi ve

salonlarda gösterime soktukları filmler ile halkın beğenisini şekillendirmekte etkili olmuştur. Bununla birlikte seyirciden ilgi gördüğü için gişelerde yüksek ticari gelir elde etmiş olan filmlerin de sinema sermayedarlarının yeni yapım tercihleri üzerinde etkisi vardır. Oyuncu ve senaryo tercihleri için en önemli kriter dağıtımına girebilecek ve ticari dönüşü iyi olacak yapımlara imza atmaktır. 1960'lar ve öncesinde uluslararası önemli festivallerin seçmesine girebilecek veya toplumun sanat düzeyini yükseltebilecek yapımlara yönelik herhangi bir devlet politikası ve desteği olmadığı için sinema sektörü büyük oranda sadece para kazanma amacıyla Yeşilçam'a girmiş sermayedarların inisiyatifindedir. Her ne kadar 1961 Anayasası'nın belli oranda sağladığı özgürlük ortamında toplumsal gerçekçi film yapımları 1960'ların ilk yarısına kadar ortaya çıkmışsa da ve her dönem toplum ya da sanat kaygısı taşıyan sayılı yönetmen ve yapımcı filmleriyle varlık göstermişse de sektöre egemen olan yapımların çoğu bu niteliğin dışında kalmıştır. Yeşilçam'da sinema sektörüne hâkim olan sermaye grupları, sanatla kurdukları ilişki düzeyleri, sinema emeğine bakışları ve kâr hırslarına göre -kendi örgütleri aracılığıyla- sektörün kurallarını belirlemek istemiştir. Kurmak istedikleri düzeni bozan öğelerden birisi filmlerinin sansüre uğramasıdır. Sansür nedeniyle ticari kayıplar yaşamalarına rağmen bu uygulamayı sistematikleştiren özne olan resmî kurumlara karşı etkin bir mücadele pratiği gösterdiklerine dair bir veriye bu çalışma kapsamında ulaşılamamıştır. Fakat sektöre zarar verdiği iddia edilen özneler, sinema emekçileri veya diğer sinema bileşenleri olduğunda, işveren olmaktan aldıkları öz güvenle onlara karşı 1963 yılında yargılayıcı ve cezalandırıcı bir irade ortaya koyduklarına dair pek çok örneğe rastlanmıştır. Bu yapı, düzensizliğin korsan düzenini, sanatsal niteliği olmayan yapımların artışı ve sinema emekçileri-

nin hatta bazı yapımcıların sosyal ve ekonomik tükenişine de etki etmiştir.

Sektörün düzensizliği, devletin ilgisizliği, oyuncuların örgütlü olmayışı, işverenlerin otoriterliği, kadın sinema emekçilerinin istismarla mücadele edişi gibi önemli başlıklar bu makalenin anahtar öğeleridir. Bu öğelerin bir arada değerlendirilebileceği örneklem olarak Türk Film Prodüksörleri Cemiyeti ve onun uygulamaları seçilmiştir. Yapımcılar tarafından kurulan bir işveren örgütü olan bu cemiyetin 1963 yılında oyuncularını sorgulaması ve haklarında boykota varan kararlar alması, dönemin sinema sektörünü ve sinema emekçilerinin sorunlarını anlamak için pek çok veri sunar.

Bu çalışmada, 1963 yılında Yeşilçam'da yapımcıların örgütsel pratiğinin neden olduğu tartışmaları tarihsel bir perspektifle değerlendirebilmek ve Türk sinema sektörünün sistemini anlamak için öncelikle 1940'ların ikinci yarısında ve 1950'lerde hem dünyada hem de Türkiye'de yaşanan büyük hareketlenmelerin etkisiyle Türk sinemasının endüstriyelleşme süreci özetlenmiştir. Ardından Türk Film Prodüksörleri Cemiyeti'nin kuruluşu ve yapısı anlatılmış, cemiyetin aldığı ağır kararların ardından oyuncu Suphi Kaner'in intiharına giden süreç ve yapımcılara yönelik eleştirel ifadeler kullanan diğer oyuncuların sorgulanma girişimi işlenmiştir. Yeşilçam'da ciddi bir sarsıntıya neden olan ve Türk sinema tarihi kitaplarında yer bulan Suphi Kaner'in intiharı olayına diğer oyuncu yargılamalarına göre makale içinde daha geniş yer verilmiştir. Bu çalışmanın sağladığı önemli imkânlardan biri, 1963-1964 aralığındaki altı aylık zaman diliminde yaşanan deneyimler üzerinden sektördeki sermaye sahiplerinin ve basının yapay parlatmaları yoluyla oyuncuların yaşamı ve filmler üzerinden yaratmaya çalıştıkları renkli dünya algısının ardındaki

çarpıcı gerçeklerin görünür kılınması ve bunların sorgulamaya açılmasıdır. Türk sinemasındaki sansür uygulamaları ve sinema emekçilerinin çalışma yaşamı sorunlarına makale içinde değinilmiştir. Makalenin araştırma aşamasında süreli yayın, anılar, biyografik çalışmalar ve döneme dair yazılmış kitaplar incelenmiştir.

2. 1960'lara Doğru Türk Sinemasında Endüstriyel Durum ve Kamu İdaresinin İlgisizliği

Türk sineması için özellikle 1950'li yıllar, dünyada ve Türkiye'de yaşanan değişimlerle bağlantılı olarak endüstriyelleşme adımlarının belirgin bir ivme kazandığı ilk dönemlerden biridir. Bu dönem ekonomik ve politik olarak ülkedeki pek çok alanda önemli değişimlerin başlangıcına tanıktır. Bütün devletler için her anlamda büyük bir yıkıma sebebiyet vermiş olan İkinci Dünya Savaşı'nın bitişinin ardından küresel çapta yaşanan toparlanmanın etkileri 1950'ler itibarıyla görünür olmaya başlar. Dünyanın siyasal ve ekonomik yapısı bu savaştan sonra 1991'e kadar ABD ve SSCB olarak iki kutba bölünmüş ve Türkiye'de 1946 seçimleri sonrası iktidara gelen Demokrat Parti (DP) kapitalist kutup içinde yer almayı tercih etmiştir. Türkiye, Truman Doktrini ve Marshall yardım planına dahil olarak (Alkan, 2015, s. 594; Öymen, 2004, s. 180-181) ABD ile başlattığı ekonomik ve kültürel iş birliğini, 1952'de NATO'ya (Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü) girmekle askeri alana da taşımış ve silahlı kuvvetlerini kapitalist blokun yürüttüğü Kore Savaşı'na göndermiştir (Toprak, 2003, s. 167). Türkiye'nin girdiği bu yeni tarihsel hattın ekonomik büyüme ve günümüzde de etkileri devam eden kültürel, ideolojik değişim (6-7 Eylül olayları, Köy Enstitüleri'nin kapatılması vb.) gibi sonuçları olmuştur.

Türkiye'de kentlere yönelen göç hareketinin hızlanması ve elektriğin köylere kadar gitmesinin ülke sosyolojisinde önemli değişimler yaratmasıyla birlikte, ülke sineması da yeni bir döneme girmiştir. Halit Refiğ, kenar mahallelere ve kırsal bölgelere elektriğin ulaşmaya başlamasını *elektrifikasyon hareketi* olarak adlandırır (Refiğ, 2007, s. 105-106). Bu hareket ile sinema izleme deneyimi, şehir merkezlerinde sıkışmış olmaktan çıkmaya başlamış, yazlık ve kışlık sinemalar şeklinde ülkenin pek çok küçük yerleşim alanlarına yayılmıştır. Sinema gösterim salonlarının çoğalması hem film talebini artırarak bu alandaki endüstriyel pazarı genişletmiş hem de seyirci profilini çeşitlendirmiştir. Yeni profilin dahil olduğu izleme pratikleri ve seyircinin gişeye yansıyan ilgisi yeni yapımların içeriğini de şekillendirmiştir. Özön'e göre filmlerin daha çok salona girerek daha çok seyirciye ulaşmaya başlaması Türk sinemasının bir endüstriye dönüştüğünü önemli bir göstergesidir (Özön, 1962, s. 275). 1950'ler tiyatrocuların Türk sinemasındaki egemenliğini kaybetmeye başladığı ve sanatsal arayışların görüldüğü, sinemacılar döneminin ortaya çıktığı çok önemli yıllar olsa da salonların film talebini karşılamak için yapılan filmlerin çoğu sanatsal nitelikten uzak olmuştur. Özön, bu dönemde sinema endüstrisine rağbet gösteren sermaye sahiplerinin "mantar biter gibi" ortaya çıktıklarını ve onların birer "altın arayıcısı gibi" olduklarını ifade etmiştir (Özön, 1962, s. 240). Dönemin bazı süreli yayınlarında da sektördeki yapımcı ve işletmecilere yönelik, sanata ilgi duymadıkları ve film işine girme gayelerinin ayakta sektöre giren bir girişimcinin yüksek kâr elde etme arzusundan farklı olmadığı biçiminde çokça eleştiriye yer verilmiştir (Rado, 1947, s. 2).

Sinema sektöründeki gelişmeler ve değişimler devletin nitelikli desteğinden yok-

sun, yasadız, sistemsize ve el yordamıyla olmuştur. Film yapımcıları ve sinema salonu işletmecileri, sektörü düzenleyen resmi bir düzenleyici ve destekleyici iradenin olmadığı bu boşlukta kurdukları örgütler aracılığıyla sektörü kendi ticari çıkarlarına göre şekillendirme ve fiili yasalar koyarak yönetme çabası içine girmiştir. Kamu idari güçlerin sinemaya ilgisi çoğun zaman, filmleri denetlemeye alarak sansür mekanizmasını çalıştırmak ve belediyeler aracılığıyla sinema biletlerinden vergi toplamak biçiminde gerçekleşmiştir.

Türk sinemasındaki sermaye gruplarının (film ithalatçıları, dağıtımıcılar, sinema salonu işletmecileri ve yapımcılar), yüksek vergi oranlarından olduğu gibi sansür uygulamalarından da ticari olarak olumsuz etkilenmiştir. Bu grubun sanatsal ifade özgürlüğüne zarar veren sansür sorununun çözümü için etkili bir çaba gösterdiğine araştırma kapsamında rastlanmamıştır. Filmlerin sansüre takılan kısımlarını makaslayarak sorunu 'uyum içinde' çözmeye eğilimleri daha yaygın olmuş ve ticari kayba uğramadan ilerlemenin kolay yolu bulunmuştur. Ticari sonuçları sansüre göre daha belirgin olan vergi oranlarının düşürülmesi ve bilet fiyatlarının yükseltilmesi konusunu daha çok mesele edinmiş hatta sinema salonlarını kapatma tehditlerine varana dek seslerini yükseltebilmişlerdir ("Sinemacıların," 1949, s. 1, 4). Özön, Türk sinemasının gelişmesinin önemli başlangıçlarından biri olarak yerli filmlerin gösterimindeki vergi oranlarının düşürülmesini gösterir (Özön, 1962, s. 242). Yerli film yapan ve gösterenler ile sadece ithal film ticareti yapan ve gösterenler arasında kendi birlik, dernek gibi örgütleri aracılığıyla vergi oranları ve salon bulma sorunları üzerinden yıllarca süren bir çıkar savaşını söz konusudur. 1948 yılında yerli filmlerdeki vergi oranları yabancı filmlerdekine göre daha yüksek oranda düşürülmüştür

ancak 1949 yılına ve sonraki yıllara bakıldığında bu sorunun tümüyle çözülmediği anlaşılmaktadır ("Sinema," 1949, s. 8). 1948 yılında %20'ye indirilen sinema biletlerindeki vergi oranlarının 1966'da çıkarılan bir Belediye Gelirleri Kanun Tasarısı ile %40'lara çıkarılmak istenmesine karşı yapımcıların örgütü (Türkiye Film Prodükörleri İşverenler Sendikası) ve sinema emekçilerinin örgütü (Türkiye Sinema İşçileri Sendikası) ortak tepki göstermiştir ("Yerli," 1967, s. 5). Bu ortak tepki, yerli sinemanın gelişmesine katkı sunacak olan vergi indirimi ve ham film sorununun çözülmesi gibi konularda normalde sınıfsal olarak karşı karşıya duran sinema emekçileri sendikaları ile işveren sendikalarının birlikte tutum alabildiği örneklerden biridir. Fakat sinema emekçileri, çalışma koşullarının ağırlığı, düşük ücret ve sosyal güvencesizlik gibi sorunlarının çözümüne yönelik verdikleri mücadelede işveren örgütlerinden etkin destek görmemiştir. Emekçilerin yaşadığı sorunların kaynağında önemli oranda bu örgütlerin kurucuları ve üyeleri yer aldığı için bu ilgisizliğin çok doğal bir sonuç olduğu düşünülebilir. Sinema emekçilerinin kurduğu örgütler, sinema tarihi boyunca vergi oranlarının düşürülmesinde olduğu gibi sansür meselesinde de işveren örgütlerine göre daha etkin mücadele pratiği göstermiştir.

Türkiye'de 19 Temmuz 1939'da çıkarılan Filmlerin ve Film Senaryolarının Kontrolüne Dair Nizamname ile sansür yasal bir dayanak ve sistematik bir işlev kazanmadan önce de Türk sinemasında hep var olmuş, *Mürebbiye* (Ahmet Fehim, 1919) filmine ve sonraki pek çok filme uygulanmıştır. Filmlerin, Emniyet Genel Müdürlüğü, Genelkurmay Başkanlığı, Basın Yayın ve Turizm Bakanlığı, Millî Eğitim Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığı'nca görevlendirilen komisyon başkanından oluşan beş kişilik Merkez Kontrol Komisyonu tarafından

izlenerek sansüre tabi kılınması yerli sinemanın niteliksel gelişmesinin önündeki en büyük engellerden biri olmuştur. Buna rağmen sinema işveren örgütleri, sansüre karşı güçlü ses çıkarma, kınama veya boykot gibi eylemlere yönelmemekle birlikte bir sinema yasasının çıkarılması, sinemaya kamusal destek verilmesi, sektördeki düzensizliğin ve istismarların giderilmesi, setlerde ve işletmelerdeki çalışma yaşamının emekçilere yansıyan yıkıcı etkilerinin giderilmesi gibi sıralanabilecek pek çok sorunda cesur ve ısrarlı bir mücadele pratiği göstermemiştir. Birincil muhatabı devlet olan bütün bu yıkıcı problemler ortada dururken bir yapımçı örgütün, 1963 ve 1964 yıllarında, sektörle ilgili sorunları çözmek adına sert ve kararlı şekilde mücadele etmek için odağına sinema emekçilerini aldığı görülmüştür. 1950'lerin son yarısı ve 1960'ların ilk yarısındaki dönemde yaşanan sektörel hareketlenmeyle birlikte artan film talebine yetişme çabası ve sinemadaki işverenlerin sektörde kurmaya çalıştığı otorite, sinema emekçilerinin yıllardır sorunlarla dolu olan çalışma ve yaşam koşullarını iyice olumsuz yönde arttırmıştır.

3. Sinema Emekçilerinin Yaşadığı Sorunlar ve Türk Film Prodüktörleri Cemiyeti'nin Yargılamaları

İşveren örgütlerinin otoriter tutumlarını açmadan önce *sinema emekçisi* ifadesinin kapsamı, sınıfsal özellikleri ve ortak bir çatı altında örgütlenme meselesine dair bir çerçeve çizmek metindeki tartışmalar açısından yararlı olacaktır. Bir ücret karşılığında emeğini işverene satan her çalışana işçi ya da emekçi denir. Film yapımında yönetmen, senarist, kamera operatörü, ışık teknisyeni vb. olarak çalışan herkes bu çerçevede birer sinema emekçisidir. Sınıfsal olarak bu şekilde tanımlamak hepsinin sorunlarının bütünüyle aynı olduğu anlamına gelmez. Set öncesi, set aşaması,

set sonrası, stüdyolar ve makinist daireleri gibi alanlarda görev alan her sinema emekçisi eşit bir üretim ilişkisi içinde değildir. Örneğin bir yönetmen ile ses operatörü, ya da bir başrol oyuncusuyla bir dekor tasarımcısı aynı ücrete tabi olmadığı gibi hem işveren hem de basın tarafından eşit derecede ilgiye sahip değildir. Bütün bu farklara rağmen emeğini bir işverene satma boyutuyla hepsi sinema emekçisi olarak değerlendirilir ve her bir grubun özgün sorunları olmakla birlikte pek çok ortak sorunları da vardır. Yaratıcılıklarını sunma ve geliştirme imkânı elde edememeleri, uzun çalışma saatleriyle psikolojik ve bedensel olarak hızlı yıpranmaları, iş güvenliğinin gözetilmediği setlerde iş kazalarının sıradanlaşması, sigortasız çalıştırılma, bir iş bitiminden sonra bir sonraki işin belirsizliği, geleceksizlik kaygısı, ücretlerin düşüklüğü nedeniyle ek iş yapmak zorunda kalınması, kadın sinema emekçilerinin cinsel istismar ve fiziksel saldırı gibi sorunlarla yüze kalması gibi pek çok ortak problemleri vardır. Sinema emekçileri bütün bu sorunları çözmek için örgütlenme ihtiyacı duymuş ve çeşitli dönemler dernek ya da sendika gibi örgütler kurmuştur. Bir star oyuncuyla bir karakter oyuncusunun ya da bir kurgucunun eşit olmayan üretim ilişkileri ve sosyal konumlarındaki farklılıklar gibi nedenler, onların bir çatı örgütte bir araya gelmelerini çoğu zaman zorlaştırmıştır. Türk sinema tarihi boyunca sinema emekçilerinin ayrı ayrı ve bir arada örgütlendikleri çeşitli deneyimleri olmuştur.

Türk sinemasında bilinen ilk örgütlenmeyi 7 Ekim 1932'de Türkiye Sinema ve Filmciler Birliği adıyla işverenler kurmuştur (Gökmen, 1989, s. 133). Bu ad içindeki *sinemacılar* ifadesi sinema salon işletmecilerini, *filmci* ifadesi de yabancı film ithalatçıları ve film dağıtımçıları tanımlar. Bu birliğin öne çıkan amaçları arasında üyelerinin maddi kazançlarını korumak

ve üyeler arasındaki problemleri çözmek vardır (“Türkiye,” 1932, s. 8). Sinemadaki sermaye gruplarının birlik, cemiyet, dernek ve sendika adı altında kurduğu çoğu örgütün belirgin faaliyetleri arasında, kuruluş amaçlarına hizmet edecek şekilde sektörü şekillendirmek ve işleyişi bozduklarına kanaat getirdikleri unsurları kontrol altında tutmak yer almıştır. Bu yazının ana konusu işveren örgütlerinin sinema emekçilerinin çalışma biçimleri ve sektöre yönelik eleştirilerini dillendirme özgürlüklerine yönelik yaptıkları müdahaleleridir. Bu çerçevede incelenebilecek önemli örnek Türk Film Prodüktörleri Cemiyeti’dir (TFPC).¹

Cemiyet, 1962’de 12 film yapımcısı tarafından kurulmuştur (“Filmciliğimizin,” 1962, s. 5). Basına yansıdığı kadarıyla cemiyetin rutin faaliyetleri, balo, festival ve artist yarışması organizasyonları ile sınırlı olmuştur. Kuruluş amaçları arasında “Türk filmciliğini çağdaş seviyelere taşımak” ifadesine yer verilmişse de dönemin *Ses* dergisinde bu durum şöyle ele alınmıştır:

Mesela, (a) fıkrasında, “Türk filmciliğinin çağdaş seviyeye ulaşması, gelişmesi yolunda çalışmak” deniliyordu. Bunu diyenlerden, Murat Köseoğlu hâlâ “Fosforlu” / *Fosforlu Oyuna Gelmez* (Aydın Arakon, 1962) film çeviriyor, Hürrem Erman ise “Gol Kralı Cafer” / *Gol Kralı Cafer* (Hulki Sancer, 1962) ölçüsünü aşamıyordu... (“Filmciliğimizin”, 1962, s. 5)

Ses dergisi, Murat Köseoğlu ve Hürrem Erman gibi cemiyetin kurucu yapımcılarını Türk sinemasının iyi filmler yapmayışının faileri arasında göstererek örgütün içinde bulunduğu çelişkiye dikkat çekmiştir. TFPC’nin, kuruluş amaçları arasında yer alan (f) maddesini sistemli şekilde uygula-

dığı görülmüştür. Bu madde, yapımcıları zarara sokan kişi ya da kuruluşlara yönelik tedbirler almayı ve bunları uygulamayı içerir (“Kaner’in ölümünden,” 1963, s. 29). Cemiyetin Türk sinemasına ne bir yasal düzenlemeyle ne de maddi olarak bir katkı sunmayan devletin ilgisizliğine ve sansür uygulamasına karşı aktif bir tutum geliştirdiği bilinmezken, nizamnamesindeki (f) maddesine dayanarak sinema emekçilerini kontrol altında tutmak, eleştiri haklarını ellerinden almak, yargılamak ve cezalandırmak konusunda oldukça sert tavırlar gösterdiğine dair önemli veriler vardır.

Türk Film Prodüktörleri Cemiyeti, pek çok oyuncuya soruşturma ve cezalandırma işlemi uygulamıştır. Bunlardan en çarpıcı olanı Türk sinemasının başarılı komedyen oyuncusu olarak bilinen Suphi Kaner’e yönelik aldıkları boykot kararıdır. Kaner’in bu kararın hemen ardından intihar etmiş olması cemiyetin bu politikalarının hafızalara kazınmasına sebep olmuş ve o yıllarda Türk sinemasındaki güçlü olanın ‘düzen’i belirlediği bir kara düzeninin sektöre hâkim oluşunu deşifre etmiştir. Göksel Arsoy, Leyla Sayar, Nuray Uslu, Tanju Gürsu ve Türkan Şoray gibi isimler de cemiyetin benzer soruşturma ve uyarılarına maruz kalmıştır. TFPC, bu oyuncuları çalışma kurallarına uymamak ve yapımcılar aleyhinde demeçler vermek gibi nedenlerle cemiyet merkezine ‘görüşmeye’ çağırmıştır. Bu görüşmelerde kişilerin ifadelerini almak ve bu tür davranışları tekrar etmemeleri konusunda uyararak istemiştir. Uyarılar dikkate alınmadığı durumda ise sektörde çalışmalarını engellemek gibi hukuksal bir dayanağı olmayan çeşitli yaptırım politikaları uygulamıştır. Suphi Kaner olayı cemiyetin bu politikalarındaki en sarsıcı ve en çok tartışma yaratan örnek olduğu için makalenin odağı olarak seçilmiştir.

1 TFPC kısaltması yazara aittir. Kaynaklarda böyle bir kısaltmaya rastlanmamıştır.

3.1. Suphi Kaner'in Yargılanması Olayı

Suphi Kaner, 1933 yılında İstanbul'da yoksul bir ailenin çocuğu olarak doğmuş, çocuk yaşta çalışmaya başlamış ve babasını çok erken yıllarda kaybettikten sonra hasta annesinin bakımını da üstlenerek hayata zor bir başlangıç yapmış bir sinema emekçisi olarak tanımlanabilir ("Kaner'in," 1963, s. 5). Kaner kendi anlatımıyla 10 yaşındayken sinema salonlarında fındık, fıstık satmaya başlamış, boş film kutuları taşımaktan set işçiliğine kadar sektörün bütün işlerini yapmış, 30 yıllık hayatına 110 film sığdırmıştır ("İ." 1963, s. 5). Beyaz perdeden önce 13 yaşındayken Eyüp Halkevi'nde sahneye çıkmış olması sanata ve oyunculuğa olan ilgisinin çocuk yaşlarda başladığını gösterir ("Kaner'in," 1963, s. 5). Yaşamının son yıllarında star oyunculuğa kadar yükselerek "Yeşilçam'ın en çok aranan oyuncularını arasına girmeyi başarmıştır" (Saner, 1996, s. 66). 1959'dan itibaren senaristliğini ve yönetmenliğini yaptığı işleriyle de sektörde varlık göstermiştir. Scognamillo, *Türk Sinema Tarihi* adlı kitabında Kaner'in 1960'dan sonra yazıp yönettiği üç filme yer vermiştir (Scognamillo, 2010, s. 290).

Kaner, 1961 yılında *Sinema* dergisine verdiği bir demeçte, bir önceki sezonda 28 filmde rol aldığını, bu filmlerin bir kısmında gece gündüz çalışmaya mecbur bırakıldığını, perdede başkalarının hayatını yaşarken kendi hayatını ihmal ettiğini ve bu yaşamın ona ruhsal olarak zarar verdiğini belirtir ("Akşamcı," 1961, s. 21). Yeşilçam'ın her kademesinde emek harcamış olan Suphi Kaner, Türk sinemasının içindeki aksaklıkları bütün yönleriyle yaşayarak gözlemlemiştir. *Sinema* dergisindeki aynı demecinde, yapımcıların bir film için 15 kutu negatifin yeterli olduğunu düşünen bir anlayışa sahip olduklarına ve oyuncularını istismar ettiklerine dair eleştiri-

lerini de dile getirmiş olması, yapımcılarla olan meselesinin yeni olmadığı ve Yeşilçam'da yaşanan sorunlara karşı kayıtsız kalmadığını bir göstergesidir ("Akşamcı," 1961, s. 21).

Evli ve iki çocuklu olan oyuncu, zorlu yaşamının sonuçları olarak içinde bulunduğu yıpranmışlığı ve meslekte istismar edildiğine dair taşıdığı hissiyatı ile ruhsal olarak kırılan bir dönemdeyken hakkında verilen cezayla baş etmek zorunda kalmıştır. TFPC, 13 Ağustos 1963'te üyesi olan film şirketlerine bir yazı göndererek Kaner'in Pesen Film şirketi için oynadığı filmi yarıda bırakarak şirketi zarara uğratması ve görüşme çağrılarında da cevap vermemesi nedeniyle sorun çözülene kadar ona iş verilmemesini istemiştir ("İntiharından," 1963, s. 6). Cemiyet bu yazıdan sekiz gün sonra (21.8.1963'te) üyelerine bir yazı daha göndererek Melek Film ve İnci Sinema sahiplerinin Kaner'e filmlerinde rol vermeme ve 1 Eylül itibarıyla Kaner'in rol aldığı hiçbir filmi sinemalarında göstermeme yönündeki kararlarını bildirmiştir ("Artistler," 1963, s. 1, 7). Bu ikinci yazıyla TFPC, sektördeki diğer sermaye gruplarına benzer yönde kararlar almaları ve bu kararlarını açıklamaları için teşvik ve ısrarda bulunmuştur.

Kaner, Pesen Film ile ilgili iddialara yönelik; bu yapımcı şirketine ait *Erkek Fatma Evleniyor* (Palay, 1963) adlı filmde kendisini *röntgenci* olarak gösteren bir sahneyi oynamaya karşı çıktığı için bu uygulamalara maruz kaldığını açıklamıştır ("Suphi," 1963a, s. 4). Ölümünden bir hafta önce görüştüğü Agah Özgüç'e "Ben seyircinin karşısına yıllardır fedakâr, iyi arkadaş, iyi insan olarak çıktım. Benim oynadığım tipler bunlardı. Bana onun bunun karısını dikiz ettirip röntgenci rolü verdikleri için işi bıraktım" açıklamasında bulunmuştur (Özgüç, 1995, s. 52). Suphi Kaner'in le-

hine yapılan bir başka açıklamada da yönetmen Abdurrahman Palay'ın geciktirdiği bir sahneyi Kaner'e haber vermeden çektiği için Kaner'in hem yönetmeni hem de Pesen Film'i dava etmesini ve doğacak tazminat hakkını önlemek için asılsız iddialarla oyuncunun cemiyete şikâyet edildiği öne sürülmüştür ("Film-İş'in," 1963, s. 5).

TFPC yönetiminin Pesen Film Şirketi ile Suphi Kaner arasında çıkan anlaşmazlık çözümleninceye kadar Kaner'e yönelik aldığı karar sektörde ve basında oyuncuyu boykot, cezalandırma ve sindirme olarak değerlendirilmiştir.² Kaner bu bildiriye bir tehdit mektubu olarak algılamış ve kararın haksızlığını açıklayarak cemiyete karşı bir mücadele vermek istemiştir ("İntiharından," 1963, s. 6). Kendisi hakkında verilen cezaya karşı Kaner'in bu kısa alıntıya sığdırdığı tepkisi, onun işverenlere bakışına ve sinema emekçisi olmanın zorluklarına dair pek çok ipucu taşımakla birlikte, intihara eğilimli bir insana dönüşmesinde katkısı olan sinema yaşamındaki çileli, dağınık ve derin varoluşunun da özeti gibidir:

Ben o film prodüktörleri için hayatımı, canımı, kanımı verdim. Onlar benim iş hürriyetimi tehdit etmek cesaretini nere-

2 Türk Film Prodüktörleri Cemiyeti Başkanı Murat Köseoğlu Akşam gazetesine yaptığı açıklamada, Kaner'e üç kez haber gönderip "müdafaasını almak için" cemiyete davet ettiklerini ancak Kaner'in bu davetlere icap etmediğini ve bunun üzerine sorun halledilene kadar şirketlerden filmlerinde Kaner'e rol vermemelerini istediğini söylemiştir ("İntiharından," 1963, s. 6). Filmin yönetmeni Abdurrahman Palay, sete getirmek için Suphi Kaner'i beş gün aradıklarını ancak bulamadıkları için cemiyete şikâyet ettiklerini açıklamıştır (Güney, 1963, s. 5). Kaner'in ölümünün ardından konuşan eşi Ender Kaner, bu iddiaları yalanlayarak kimsenin Kaner'i aramak için eve gelmediğini ve Suphi'yi çok istismar ederek, türlü sebeplerle parasını kestiklerini, bu nedenlerle kendisini kaybettiğini söyler (Güney, 1963, s. 5). Kaner de cemiyet tarafından kendisine üç defa gönderildiği iddia edilen davetiyeden hiç haberi olmadığını açıklamıştır (Özgül, 1995, s. 52).

den buluyor? Bari, fırınlara da o "tamim"i yollasınlar da bana ekme vermesinler! Bu, "insan hakları"na aykırıdır, insan haklarını çiğnemektir. Fakat onlara göre ben "insan" değilim ki. Yirmi lira haftalıkla sinema kapılarında bilet toplardım, beni "Her gün en az otuz müşteriye biletsiz içeri sokacaksınız. Yoksa haftalık alamazsın" diye tehdit ederlerdi. Prodüktörler Cemiyeti beni halktan ayırmak istiyor. Otuz milyon seyircinin tebessümlerini çalmaya kimsenin hakkı yok! Beni öldürmek istiyorlar, ama ben bile öldüremiyorum. İki defa intihar ettim, ölmedim. [...] İfademi, savunmamı almadan beni mahkûm ediyorlar, itibarımı kaybettim, tazminat isteyeceğim. Türkiye'deki bütün kameraları sırtımda taşıdım. 18 yılda bu hale geldim. Hamalı aktör diye karşılarında görmek ağır geliyor. Aktörün cemiyeti, sendikası yok. ("Suphi," 1963a, s. 4)

Kaner'in bu açıklamasında yer alan "Onlar benim iş hürriyetimi tehdit etmek cesaretini nereden buluyor?" sorusu bu konunun en kilit cümlesidir. Derneklerin bir kişinin çalışma özgürlüğünü engellemek gibi bir yasal hakkı var mıdır? Böyle bir yaptırım yapma hakları hukuken yoksa Suphi Kaner'in dediği gibi cemiyet bir sinema emekçisinin kariyerini bitirme, onurunu incitme ve açlığa mahkûm etme öz güvenini ve rahatlığını nereden bulmuştur?

3.2. Yargılamaların Kanunsuzluğu ve Oyuncuların Örgütsüzlüğü

Grev ve toplu sözleşme hakkını tanıması ve örgütlenme özgürlüğünün kapsamını genişletmesi bakımından işçi sınıfı için de önemli yenilikler içeren 1961 Anayasası'nın 40. Maddesinde "herkes, dilediği alanda çalışma ve sözleşme hürriyetine sahiptir" ifadesi yazılıdır ve yasalarda hiçbir sivil örgüte bir kişinin çalışma özgürlüğünü kısıtlama hakkı tanınmaz. Çalışma özgürlüğü temel vatandaşlık hakkıdır ve kendisini tek otorite olarak gören hiçbir sermaye

grubu bu hakkı kısıtlayamaz. Aynı anayasasının 42. Maddesinde de “Devlet, çalışanların insanca yaşaması ve çalışma hayatının kararlılık içinde gelişmesi için, sosyal, iktisadi ve mali tedbirlerle çalışanları korur” ifadesi vardır. Bu madde devletin Kaner’in çalışma hürriyetinin kısıtlanmasına karşı müdahil olma ve bu kısıtlamayı hukuki dayanaklardan yoksun şekilde yapma girişiminde bulunan cemiyet yönetimine karşı soruşturma açma yükümlülüğünün olduğunu gösterir. Cemiyete karşı bir yasal kovuşturma uygulanıp uygulanmadığı bilgisi bu makale kapsamında araştırılmış ancak bu yönde bir veriye ulaşılamamıştır.

Bu tartışmalar üzerine kaleme aldığı bir makalesinde Türkiye’deki kanunların “kendiliğinden hak almayı” yasakladığını belirten hukukçu Selahâttin Hakkı Esatoğlu, bir ihmali gerekçe göstererek işçisinin başka yerlerde çalışmasına engel olan bir işverenin kendiliğinden hak alma suçu işlediğini savunur (Esatoğlu, 1963, s. 2). Esatoğlu’nun işveren işçi üzerinden tanımladığı bu suçun bir cemiyet yönetimi tarafından verilmiş olması durumun vahametini daha da arttırır. Makalesinde işçi ile işveren arasındaki bir sorunun sadece mahkemelerde çözülebileceğine vurgu yapan Esatoğlu, bir işveren cemiyetinin tek taraflı bir iddiaya dayanarak üyelerinden, bir işçiye iş vermemelerini istemesini de “görülmemiş bir zulüm ve haksızlık” olarak değerlendirir (Esatoğlu, 1963, s. 2). Kaner’i tek taraflı ihbar etmiş olan kişi, cemiyetin yönetim kurulu üyelerinden biri olan Pesen Film’in sahibi Nevzat Pesen’dir.³ Esatoğlu boykotun hukuksuzluğuna dikkat çekerken, cemiyetin uygulamasındaki bir başka probleme de yönetmen Çetin Karamanbey dikkat çekmiştir. Karaman-

bey, bir toplantıda cemiyetin bir haysiyet divanı organı olduğunu ancak Kaner’in bu divana verilmeden yönetim tarafından boykot cezasına çarptırıldığını belirtmiştir (“Film,” 1963, s. 7). Alınan hukuksuz karardan bağımsız olarak bakıldığında görülüyor ki cemiyet, hali hazırda var olan haysiyet divanını bu konu üzerinden işletmemiş, oyuncuyu divan harici fiili bir kurul oluşturarak görüşmeye çağırmıştır.

Bu olayların ortaya çıktığı dönemde sinema emekçilerini temsil eden iki sendika vardır. İlki, 1962’de yönetmen, kurgucu ve laboranttan oluşan bir grup sinema emekçisinin kuruculuğunu yaptığı Türkiye Sinema İşçileri Sendikası’dır (Sine-İş).⁴ Ancak oyuncular bu sendikanın üyesi değildir. Gazeteci-yazar Tarık Kakınç’a göre, Sine-İş kuruluş döneminde oyuncuları işçi statüsünde tanımlamadığı için oyuncular sendika üyesi olamamış ve ayrı bir sendika kurma iradesini gösteremedikleri için de işveren karşısında güçlü duramamıştır (Kakınç, 1963, s. 30).⁵ İkinci sendika, 1962 yılında⁶ kurulan Türkiye Film Sanayii, Sinema Televizyon, Müzik, Radyo, Sahne ve Beyaz Perde İşçileri Sendikası’dır (Film-İş) (“Sinema,” 1963, s. 19). Bu sendikanın etkinlik gösterdiği esas gruplar, figüran oyuncular, set teknisyenleri ve sinema işletmesi işçileri olmuştur. Film-İş

4 İlk kongre toplantısında seçilen yönetim kurulunda, Metin Erksan, Ertem Göreç, Turgut İnangirey, Lütfi Akad, Yavuz Yalınkılıç ve Ziya İnsel vardır (“T.T.B.S.” 1963, s. 2).

5 Sine-İş’in bu konuda bir açıklama yaptığına araştırma kapsamında rastlanılmamıştır. Ancak haftalık olarak yayımlanan Akis dergisinde Sine-İş’in, Suphi Kaner’in kendi üyesi olmadığı için bu konuda sessiz kaldığına dair bir eleştiri mevcuttur (“Kamer’in,” 1963, s. 30).

6 Film-İş, 1952 yılında “Film Sanayii ve Sinema İşçileri Sendikası” adıyla kurulmuş, daha sonra Sendikalar İş Kolları Yönetmenliği’nin değişmesi gibi nedenlerle kendisini feshedip 1962 yılında “Türkiye Film Sanayii, Sinema Televizyon, Müzik, Radyo, Sahne ve Beyaz Perde İşçileri Sendikası” adıyla çalışmalarına devam etmiştir.

3 Bir süreli yayında Türk Film Prodüktörleri Cemiyeti’nin yönetim kurulu üyeleri olarak şu isimler yazılıdır: Hürrem Erman, Nevzat Pesen, Nazif Duru, Murat Köseoğlu, Osman Seden, Recep Ekiçigil (San, 1963, s. 3).

Başkanı Mücahit Teoman bir açıklamasında “Suphi Kaner’in kendi üyeleri olduğunu” (“Film-İş’in,” 1963, s. 1) söylemişse de Kaner’in üstteki alıntıda yer alan “aktörün cemiyeti, sendikası yok” şeklindeki sözleri, oyuncuların Film-İş’e yasal olarak üye olabilseler dahi bu sendikanın onlar için etkili bir örgütlenme adresi olmadığını gösterir.

Pek çok gazeteci Kaner’e yönelik alınan bu karara ve yıkıcı sonuçlarına köşelerinden tepki göstermiştir. İlhan Selçuk, Kaner’i disiplinsiz olmakla suçlayan işverenleri yaptıkları filmler üzerinden sert şekilde eleştirerek çelişkili bir durumun varlığına işaret etmiştir (Selçuk, 1963, s. 2). Türk sinemasında niteliksiz yapımlarla dolu bir düzenin işletildiğini belirten Selçuk, “Şimdi bu türlü düzen içine getirin bir Suphi Kaner’i yerleştirin... Ve bu Suphi Kaner’i iş disiplini yüzünden aforoz eden Prodük-törler Cemiyeti’ni...” ifadelerini kullanmış ve yapımcıların *utanılacak sahnelerle* halkın duygularını sömürüp paralar kazandığını vurgulayarak “bunun neresinde iş disiplini” olduğunu sormuştur (Selçuk, 1963, s. 2).

3.3. Sinema Emekçisinin İntiharı ve Yeşilçam’da İtirazların Yükselmesi

TFPC’nin aldığı karar üzerine Kaner, birkaç gazete ziyareti yapıp bu kararı ve renlerle mücadele edeceğini söylemişse de cemiyetin üyelere gönderdiği ikinci açıklamayı ruhsal olarak kaldıramamış ve bu açıklamadan dört gün sonra intihar ederek yaşamına son vermiştir (“Aktör,” 1963, s. 1). İşverenlerin, somut olarak cemiyetin kararlarını uygulamaya başlaması ve işini aksattığı, alkol bağımlısı olduğu, çalışma düzenini bozduğu yönündeki suçlamaları kamusal alanlarda yapmış olması oyuncunun hem onurunu, itibarını zedelemiş hem de sanatla bağının kopartılacağı endişesine kapılmasına sebep olmuştur. Suphi Kaner, vefatından üç gün önce yaptığı bir

açıklamasında kendisini sinemadan sadece ölümün ayırabileceğini söylemiştir (“Kaner,” 1963, s. 1). Özgüç’e göre Kaner’i ölüme götüren şey yapımcıların acımasızca aldığı kararı onuruna yedirememiş olması ve hayatı boyunca yaşadığı zorluklar sonucunda yorgun düşmüş olmasıdır (Özgüç, 1995, s. 54).

Kaner’in ölümü Yeşilçam’da çok sarsıcı bir etki yaratmış ve hem sinema emekçileri hem de bazı yapımcılar Kaner’in ölümünden cemiyetin sorumlu olduğu yönünde basın kuruluşlarına öfkeli demeçler vermiştir. Kaner’in yaptığı iddia edilen hataların pek çoğunu sektörde star oyuncuların da yaptığı ancak cemiyet yönetiminin aynı yaptırımını onlar için kullanmadığı şeklinde eleştiriler basına yansımıştır (“Suphi,” 1963b, s. 7). Bu eleştirilerden cemiyet yönetiminin star oyunculara yönelik boykot kararı almakta zorlandıkları ve otoritelerini diğer oyuncular üzerinde kullandıkları anlamı çıkıyor. Kaner’in cenazesine katılan Nevzat Pesen, tek amacının Kaner’in *Erkek Fatma Evleniyor* (Palay, 1963) filmi ni yarıda bıraktığı için durumu cemiyete bildirerek filmi tamamlamak olduğunu, niyetlerinin boykot kararı alınması olmadığını açıklamış ve üzüntüsünü dile getirmiştir (“Artistler,” 1963, s. 1).

Kaner’in cenazesinden bir gün sonra *Kaner’i Sevenler* adı altında Kervan Film şirketinde oyuncu, yönetmen, yapımcılardan isimler ve Film-İş Başkanı Mücahit Teoman bir araya gelip cemiyet yönetiminin aleyhinde açıklamalar yapmıştır (“Kaner’i,” 1963, s.1). Aralarında Kaner’in intiharı nedeniyle TFPC üyeliğinden istifa eden Özdemir Birsel’in de (Birsel Film sahibi) olması cemiyetin kendi içinde de ayrışmalara uğradığının göstergesidir. Toplantıda söz alan Orhan Günşiray, rol vermek istedikleri her zaman Kaner’e ulaşabilen yapımcıların isteseler cemiyet

kararını duyurmak için de ulaşabileceklerini ancak diğer oyunculara ders olması için Kaner'i harcadıklarını ileri sürmüştür ("Film," 1963, s. 7). Oyuncuların Kaner'e verilen bu boykot kararının bir gün kendilerinin de başına geleceği duygusuna kapıldığı anlaşılıyor ("İ," 1963, s. 5).

Film-İş, film yapımcılarının kendi menfaatleri için oyuncuları yıldırmaya çalıştığına dair iddialarda bulunduğu bir bildirisinde şu ifadeleri kullanır:

Film üreticilerinin (işverenlerin) menfaatleri uğruna bir hayati bile hiçe sayarak emeği tahkir etmeye, sanatkarın senelerce çalışarak edindiği şöhreti bir anda silmeye, bir aile yuvasını yıkmaya ve hayatını sanatına bağlamış aktörlerimizi ve sanatçılarımızı yıldırmaya, memleketimizde gelişme çağında olan beyaz perdemizi kara perde yapmaya hakları yoktur. ("Film-İş'in," 1963, s. 5)

Film-İş, bu tür protesto demeçleri vermek ve bildiri yayınlamakla yetinmemiş, Ticaret Bakanlığı'na başvurarak Cemiyetler Kanunu'na aykırı faaliyet gösterdiğini iddia ettikleri TFPC'nin feshedilmesini istemiş ve tutumlarıyla Suphi Kaner'in intihar etmesine "bir dereceye kadar tesir ettiği" iddiasıyla cemiyet hakkında savcılığa başvurarak bir soruşturma açılmasını talep etmiştir ("Prodüktörler," 1963a, s. 1, 5; "Film-İş'in," 1963, s. 5).

Basın açıklaması ve bildirilerle istifası istenen TFPC yönetim kurulu üyeleri, karşı bir açıklama yaparak kendilerine yönelik suçlamaları reddetmiş, Kaner'e verilen cezanın bir boykot olmadığını belirtmiş, istifa etmeyeceklerini açıklamış ve aleyhlerinde yapılan toplantıyı düzenleyenleri "Kaner'in ölümünü istismar edenler" olmakla itham etmiştir ("Prodüktörler," 1963b, s. 7). Cemiyetin toplantısında söz alan Hürrem Erman (Erman Film sahibi), Suphi Kaner'i *afroz* etmeyerek "sadece

son günlerdeki iş hayatını üyelere bildirdiklerini" açıklamış ve *vicdanen müsterihiz* demiştir ("Vicdanen," 1963, s. 5). Erman, aynı toplantıda vefat etmiş olan oyuncu için "davetimize icabet etse, özür dileseydi mesele kapanacaktı. Biz Kaner'i cenazesi başında ağlayıp fotoğrafçılara poz verenlerden daha fazla sever ve takdir ederiz" ifadelerini kullanmıştır ("Filmciler," 1963, s. 7). Ayrıca TFPC Başkanı Murat Köseoğlu *Ses* dergisine yaptığı açıklamada *çağırıldık, affedecektik* demiştir ("Suphi," 1963a, s. 4). Cemiyet yönetim kurulu üyelerinin bu açıklamalarda kullandığı dil, üstten bakan, yargılayıcı, suçlayıcı, empatiden yoksun ve gerektiğinde 'affedici' özellikleriyle patrondan da öte kendisini tek otorite sahibi gören bir yapıyı deşifre eder niteliktedir. TFPC'nin sahip olduğu bu özgüveninin, bir yasa çerçevesinde düzenlenmeyen ve denetlenmeyen sinema sektöründeki boşluktan ileri geldiği açıktır. Ticari kaygıları ve kültürel düzeyleri çerçevesinde bu boşluğu doldurmaya çalışan TFPC, hukuk, insan hakları, toplumsal fayda ve emeğin durumuna bakmaksızın sektörde ihtiyaç duyduğu şekilde kurallar belirleme ve uygulamaya pratiği göstermiştir. Kaner'in intiharı yapımcı örgütün bu pozisyonunu kamusal alanda görünür kılmış ve tartışmaya açmıştır. Bu tartışmalarla birlikte büyüyen tepkilere İstanbul dışındaki sinemalardan gelen protesto açıklamaları da eklenmiştir. Türkiye'nin pek çok ilindeki küçük sinema işletmelerinden Kaner'in ölümüne sebep olan şirketleri boykot etme kararı aldıkları ve onların filmlerini salonlarında göstermeyecekleri duyurusunu içeren telgraflar basın bürolarına gönderilmiştir ("Adana," 1963, s. 1).

3.4. Türk Film Prodüktörleri Cemiyeti'nin Yargılama Politikasındaki İsrarı

Cemiyet yönetimi kendilerine yönelik yapılan bütün itham ve eleştirilere rağmen Kaner'in ölümünden henüz bir hafta geçmemişken uyarı amacıyla yeni oyuncular ve hatta yapımcıları cemiyete 'davet etmek'ten geri durmamıştır. Kaner'i Sevenler adıyla düzenlenen basın toplantısında kendilerine yönelik eleştirilerde bulunan Orhan Günşıray, Göksel Arsoy ve Özdemir Birsell'in ifadelerini almaya karar vermiş ve cemiyete gelmeleri için onlara birer mektup göndermiştir ("Kaner hakkında," 1963, s. 1). Sorguya çağrılan ve aynı zamanda TFPC'nin üyesi de olan oyuncu ve yapımcıların cemiyet yönetimine verdikleri cevabın özeti, İstanbul Son Saat gazetesinde şöyle yer bulmuştur:

Bu tutumunuzla, fikir hürriyetini tahdit [sınırlama] etmek istediğiniz hakikati ortaya çıkarmaktadır ki, bu fikir hürriyeti yok pahasına çalışma hürriyeti elinden alınan ve bu suretle ölümüne sebep olunan milyonların sevgilisi Suphi Kaner'in hakkını müdafaası için kullanılmıştır. [...] Çapulcu olarak vasıflandırdığımız bizler, sizi "Bizi sorguya çekecek evsafıta [nitelikte]" bulmuyoruz ve topluca reddediyoruz. (Uygun, 1963, s. 5)

Bu açıklamadan anlaşılıyor ki yasa koyucular tarafından sıklıkla kullanılan ve düzene aykırı davranışlarda bulunan anlamına gelen *çapulcu* sözcüğü, sektörde yasa koyucu bir merci gibi pozisyon alan cemiyet yönetimi tarafından kendilerini eleştirenler için de kullanılmıştır.

1969 yılında *Orhan Günşıray'ın Dramı* başlıklı bir yazıda, oyuncu ve yapımcı Günşıray'ın ekonomik olarak hızlı bir çöküşe girdiği ve buna yaptığı üç önemli hatanın yol açtığı, bu üç hatadan en büyüğünün Kaner olayında verdiği tepkilerle

"Yeşilçam'ın 4-5 büyük ağasını karşısına almak" olduğu ve bu sebeplerle filmlerinin sinemalara alınmadığı, stüdyolar tarafından boykot edildiği kaydedilmiştir ("Orhan," 1969, s. 13). TFPC'nin bir başka oyuncu yargılama olayı da Kaner'in intiharından beş ay sonra gerçekleşir. Oyuncu Nuray Uslu, *Akşam* gazetesine verdiği bir röportajda "Bir kere bizim beyaz perde başarıya ulaşabilmek için muhakkak patron veya rejisörlerle alakan olacak. Bu şekilde davranmazsan başarıya ulaşamazsın" diyerek yapımcı ve yönetmenlerin kadınları istismar ettiğini açıklamıştır ("Nuray," 1964, s. 11). Uslu'nun bu sözlerinden hemen sonra oyuncu Leyla Sayar, sinemada kariyerini yükseltmek istediğini ancak sektörde söz sahibi olan bazı kişilerin bunun için kendileriyle yatmayı şart koştuklarını söylemiştir (Pürsün, 1964a, s. 11). Türkan Şoray'ın da Yeşilçam'ı "pis sinema muhiti" olarak tanımlamasıyla beraber cemiyet yönetimi, oyuncuların ardı ardına gelen işsizlik önüne geçmek istemiştir. Cemiyetin oyuncuları sorgulamakla görevlendirdiği isimlerden biri, Türkan Şoray'ın Yeşilçam'dan bıktığına dair açıklamasına yönelik gazetecilere "Pis sinema muhitinden bıktım diyor ama yüz binlerce liralık kazancını, şöhretini ve saadetini bize borçludur" cümleleriyle cevap vermiştir ("Prodüktörler," 1964c, s. 4). TFPC yönetimi, üç kadın oyuncunun bu açıklamalarının Türk sinemasını ve film yapımcılarını töhmet altında bıraktığını açıklayarak oyunculara mektup göndermiş ve belirttikleri tarihte cemiyete gelmelerini istemiştir ("Prodüktörler," 1964c, s. 4). Üç oyuncu da çeşitli programlarını gerekçe göstererek cemiyetin iki davetine de katılmamıştır ancak "bunu demek istemedik, yanlış anlaşıldık" gibi açıklamalarla sorgulanmaktan kurtulma çabasına girmiştir ("Üç," 1964, s. 6). TFPS Başkanı Murat Köseoğlu eleştiriler karşısında, niyetlerinin oyuncularını sorgulamak değil, suçladıkları

rı kişileri tespit etmek ve onları “sinema piyasasından temizlemek” olduğunu açıklamıştır (Pürsün, 1964b, s. 9). TFPC’nin kendi üyesi dahi olmayan üç oyuncuyu sorguya çekmek istemesini *Akşam* gazetesi, “Prodüktörler Cemiyeti Yeni Bir Kaner Olayı mı Yaratmak İstiyor” alt başlığıyla görmüş ve cemiyetin kadın yıldızlar için boykot kararı almaları durumunda halk nezdinde “Söz hürriyeti düşmanı, gerçeklerden korkanlar” olarak tanınacaklarına, Kaner’in ölümü karşısında aldıkları tepkileri unutmamaları gerektiğine dair uyarılarına sayfalarında yer vermiştir (“Prodüktörler,” 1964b, s. 9).

Türk sinemasının sorunlarını çözmeye yönelik çabalarla gündeme gelmektense oyuncu yargılamaları nedeniyle sürekli tartışma konusu olan ve istifası istenen cemiyet yönetimi 27 Şubat 1964’te istifa etmek durumunda kalmıştır (“Prodüktörler,” 1964a, s. 9). Suphi Kaner’i cemiyete şikâyet eden yapımcı ve yönetmen Nevzat Pesen de Türk sinemasının kriz içinde olduğu 1973 yılında borçlarını ödeyemediği için intihar etmiştir (Scognamillo, 2010, s. 288; Ün & Ün, 2009, s. 20). Agah Özgüç, *Türk Sinemasında İntiharlar ve Cinayetler Dosyası* adlı kitabında Yeşilçam’da bir olayı *onur meselesi* yapıp intihar edenler olduğu gibi *reklam için* intihar edenleri de anlatır. Özgüç’e göre Suphi Kaner ve Nevzat Pesen onur meselesi yüzünden intihar edenler arasındadır (Özgüç, 1995, s. 9). Bu verilerle bakıldığında hem Kaner hem de Pesen gibi Yeşilçam’da varlık göstermiş pek çok insanın Türk sinemasındaki yapısal bozuklukların birer kurbanı olup olmadığına dair bir tartışmanın temelsiz olmadığı açıktır.

4. Sonuç

Suphi Kaner’in Pesen Film ile yaptığı sözleşmeye uygun davranmadığı ya da iş disiplini bozduğu gibi iddiaların haklı olup olmaması bu makale için bir önem arz etmez. Kaner’in ya da ifadeye çağrılan diğer oyuncuların bütünüyle hatalı olduğu kabul edilse dahi bir işveren örgütünün hukuksal temeli olmayan bu tür sorgulamalar yapma, kişileri boykot etme ya da bu yönde tehditte bulunma yetkisini ve hakkını nereden bulduğu sorusu önemlidir. Türk Film Prodüktörleri Cemiyeti’nin bu özgüveninin ve uygulamalarının ana etkenleri olarak şu başlıklar gösterilebilir: kamu idare kurumlarının sansür uygulamak ve vergi almak dışında nitelikli bir düzenleyici ve destekleyici sinema politikalarının olmaması, oyuncuların güçlü dernek ya da sendika çatısı altında örgütlenememesi ve cemiyet yönetimindeki yapımcıların otoriter işveren reflekslerine sahip olması.

Sinemanın her türlü aşamasında emeğinin oluşu, iyi bir oyuncu olmanın yanı sıra senaryosu ve yönetmenliği ile kendi imzasını taşıyan filmler yapma çabası ve sektörde var olan ağır çalışma şartları gibi nedenlerle yıpranması neticesinde yaşama tutunmakta zorlanan Suphi Kaner’in, bütün bunların üzerine TFPC tarafından alınan boykot niteliğindeki bir cezayla da yüz yüze kalması, onu baş edemediği bir buhrana sürüklemiş ve intihara itekleyen son darbe olmuştur. Kaner’in yaşamı, sinemadaki varlık mücadelesi ve intiharı arasındaki çizgi o yıllardaki Türk sinemasının bir özeti niteliğindedir. Suphi Kaner’i cemiyete şikâyet ederek yargılanma ve cezalandırılma sürecini başlatmış kişi olan Nevzat Pesen’in 1973 yılında sektörde yaşanan bir ekonomik kriz neticesinde çıkmaza girip intihar etmiş olması da Yeşilçam’ın bütün bileşenler için sistemsiz, kontrolsüz ve gü-

vencesiz bir yapıda olduğunun bir başka göstergesidir.

Yeşilçam'daki sinema emekçilerinin ve gazeteci-yazarların önemli bir kısmı, TFP-C'nin Suphi Kaner'e yönelik aldığı bu ağır kararın ardındaki asıl maksadın bütün oyunculara gözdağı vermek olduğuna inanmıştır. Cemiyetin boykot niteliğindeki cezayı kararlılıkla uygulamak istemesinin ardından sanatçının intihar etmesi, özelde Yeşilçam'da olmak üzere ülke genelinde bir öfke patlamasına yol açmış ve hem yapımcıların hem de yaptıkları filmlerin sorgulandığı bir durum yaratmıştır. Basında şöhretler üzerinden parlatılan ve giyindikleriyle, gezileriyle, özel hayatlarıyla manşetlere taşınan sinema oyuncuları dünyasının aslında çok kapalı ve gerçek yönleriyle bilinmez bir yapıda olduğu anlaşılıyor. Sektörde pek çok sorun içeride yaşanmış ve dışarıya yansımaları engellenerek yine içeride kapatılmıştır. Yeşilçam'da yaşanan oyuncu yargılamaları sektörün artık saklanamayan karanlık yüzünün ortaya çıkmasına vesile olmuştur.

İntihar olayı sonrasında birkaç oyuncu ve yapımcı, Türk Film Prodüksiyonları Cemiyeti'nin sorumluluğuna dair yaptıkları eleştirel açıklamalar nedeniyle Kaner gibi cemiyet merkezine ifadeye çağırılmıştır. Ayrıca bu tartışmalar yaşanırken kadın oyuncuların cinsel istismara uğradıklarına ve sektörde yaşanan yozlaşmaya dair ifşaları basında yer bulmuştur. Bu cesurca olarak tanımlanabilecek demeçlerini, muhtemeldir ki Suphi Kaner'in intiharının ardından yapımcılara yönelik bir öfke patlamasıyla veren kadın oyuncular, Türk Film Prodüksiyonları Cemiyeti'nin kendilerini sorguya çağırmasının ardından tutumlarını değiştirmiştir. Yapımcılarla mücadele etmenin zorlukları gibi nedenlerle yanlış anlaşıldıklarını söyleyip geri adım atmaya tercih eden kadın oyuncular, bu sorunları yaşar-

ken güçlü örgütleri olsaydı yine aynı geri çekilmeyi yaparlar mıydı sorusu yoruma açık şekilde ortada duruyor.

Kaner'in intiharı ve hemen ardından gelişen diğer oyuncu yargılamalarına yönelik dönemin gazete ve dergilerinde yapılan haber ve yorumlarda cemiyetin otoriter ve tavizsiz tutumlarının karşısında duran bir dil hâkim olmuştur. Türk sinemasının yapımlarını sanatsal olarak başarısız bulan ve topluma etkilerinin olumsuz olduğuna inanan bazı aydınlar Kaner'in intiharı sonrası sektörün yapısına dair eleştirilerini dile getirmiştir. Bir intihar gerçekleşmemiş olsaydı ve cemiyetin ifade almaya çağırıldığı diğer oyuncular şöhretli insanlar olmasaydı aydınların, basın ve toplumun sektörün bozuk yapısına bu kadar ilgi gösterip göstermeyeceği tartışmalı bir konudur. Sinema emekçilerinin güçlü dernek ya da sendikalar kurmadıkları sürece sanatsal arayışlarında, yaşamlarında ve sektörde yalnız oldukları, sorunların üstesinden ancak bireysel çözümlerle gelmeye çalıştıkları, çıkmaza düştüklerinde yaşadıkları ruhsal bunalımlarla ya sinemanın dışına itildikleri ya da örneği çok olmasa da intihara meylettikleri görülüyor.

Yeşilçam'da altı aylık bir dilimde yaşanan bütün bu yakıcı tartışmaları ve olumsuz sonuçlarını inceleyen bu makalenin, biri devletin kültür ve çalışma ile ilgili kurumlarına diğeri de sinema emekçilerine yönelik iki ana önermesi vardır. İlki, devletin ülke sinemasını sermayenin kâr hırsına teslim etmemesi, sanatsal ve toplumsal ifade özgürlüğünün güvence altına alındığı nitelikli film üretimlerini destekleyen bir politikasının olması, sinema emekçilerinin çalışma ve yaşam sorunlarını emekten yana sosyal bir devlet anlayışı ile çözmeyi görev edinmesi gerektirir. İkincisi, sinema emekçilerinin yaşadıkları haksızlıkları çaresizce kabullenmek ya da bireysel ara-

yıŐlarla çözmek zorunda kalmadan, yaratıcılıklarını ve sanatsal ifade özgürlüklerini daha güvenceli, daha insani Őartların sağlandığı bir çalışma ortamında gerçekleŐtirmenin aracı olarak bir araya gelip sendikalaŐmalarının hayati önem arz ettiğidir.

Kaynakça

- Adana ve Manisa'da yerli film oynamayacak. (1963, 29 Ağustos). *Tercüman*, 1.
- Akşamcı prens. (1961, Ağustos). *Sinema*, 37, 19-21.
- Alkan, M. Ö. (2015). Soğuk Savaş'ın toplumsal, kültürel ve günlük hayatı inşa edilirken. T. Bora (Ed.), *Türkiye'de 1950'li Yıllar* içinde (ss. 591-618). İletişim Yayınları.
- Aktör Suphi Kaner dün intihar etti. (1963, 26 Ağustos). *Cumhuriyet*, 1, 5.
- Artistler, Kaner'in ölümünden prodüktörleri mesul tutuyor. (1963, 27 Ağustos). *Hürriyet*, 1,7.
- Esatoğlu, S. H. (1963, 31 Ağustos). Bir intiharin düşündürdükleri. *Ulus*, 2.
- Film-İş'in bildirisi. (1963, 27 Ağustos). *İstanbul Son Saat*, 1, 5.
- Film prodüktörleri dün yine suçlandı. (1963, 29 Ağustos). *Dünya*, 1,7.
- Filmciler konuştu: Kaner özür dilesse mesele bitecekti. (1963, 31 Ağustos). *Akşam*, 7.
- Filmciliğimizin fosfor devri. (1962, Haziran). *Ses*, 29, 5.
- Gökmen, M. (1989). *Başlangıçtan 1950'ye kadar Türk sinema tarihi ve eski İstanbul sinemaları*. Denetim Ajans.
- Güney, K. (1963, 31 Ağustos). Merhum Suphi Kaner'in eşi dedi ki. *İstanbul Son Saat*, 5.
- İ. Dümbüllü de ağladı. (1963, 28 Ağustos). *Yeni İstanbul*, 5.
- İntiharından önce Kaner ile yapılmış olan son röportaj. (1963, 27 Ağustos). *Akşam*, 6.
- Kakıncı, T. (1963, Eylül). Şimdi ne olacak? *Akis*, 480 (28), 30.
- Kaner, düğün için eşi ile ikinci defa evlenmişti. (1963, 27 Ağustos). *Akşam*, 1.
- Kaner hakkında iki aktör ifade verecek. (1963, 6 Eylül). *Hürriyet*, 1.
- Kaner'i sevenler. (1963, 29 Ağustos). *Milliyet*, 1.
- Kaner'in dramı ve geri planı. (1963, Ağustos). *Ses*, 36, 5.
- Kaner'in ölümünden sonra. (1963, Eylül). *Akis*, 480 (29), 29-30.
- Nuray Uslu "sinema muhiti kötü" diyor. (1964, 9 Ocak). *Akşam*, 11.
- Orhan Günşıray'ın dramı. (1969, Mayıs). *Ses*, 20, 10-13.
- Öymen, A. (2004). *Değişim yılları*. Doğan Kitap.
- Özgüç, A. (1995). *Türk sinemasında intiharlar ve cinayetler dosyası*. Vizyon Yayıncılık.
- Özön, N. (1962). *Türk sineması tarihi (düünden bugüne) 1896-1960*. Artist Reklam Ortaklığı Yayınları.
- Prodüktörler cemiyeti idare heyeti nihayet istifa etti. (1964a, 28 Şubat). *Akşam*, 9.
- Prodüktörler cemiyeti yeni bir Kaner olayı mı yaratmak istiyor. (1964b, 19 Ocak). *Akşam*, 9.
- Prodüktörler cemiyeti'nin feshi talep edildi. (1963a, 30 Ağustos). *Yeni İstanbul*, 1,5.
- Prodüktörler ithamları reddettiler. (1963b, 31 Ağustos). *Dünya*, 1,7.
- Prodüktörler sorguya çekiyor. (1964c, Şubat). *Ses*, 6, 4.
- Pürsün, D. (1964a, 10 Ocak). Bana şöret vadettiler, sonra yatağa çağırıldılar. *Akşam*, 11.
- Pürsün, D. (1964b, 30 Ocak). E. Fer "arkadaşlarım-la beraberim" diyor. *Akşam*, 9.
- Rado, Ş. (1947, 23 Kasım). Biz emir kuluyuz. *Akşam*, 2.
- Refiğ, H. (2007). *Sinemada ulusal tavır*. (nehir söyleşi: Şengün Kılıç Hristidis). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- San, S. (1963, 1 Eylül). Suphi öldükten sonra da başrole çıkamadı. *Tercüman*, 3.
- Saner, H. (1996). *Bu da benim filmim*. Saner Filmcilik Kasetçilik.
- Scognamillo, G. (2010). *Türk sinema tarihi*. İstanbul: Kabcacı.
- Selçuk, İ. (1963, 28 Ağustos). İstanbul'un orta yeri sinema. *Cumhuriyet*, 2.
- Sinema işçileri sendikası. (1963, 1 Eylül). *Sanat Dünyası*, 181, 19.
- Sinema ücretleri. (1949, 25 Haziran). *Vatan*, 8.

- Sinemacların toplantısı dün yapıldı. (1949, 19 Ocak). *Cumhuriyet*, 1,4.
- Suphi Kaner'in ardından. (1963a, 31 Ağustos). *Ses*, 36, 4.
- Suphi Kaner'in cenazesi kaldırıldı. (1963b, 28 Ağustos). *Ulus*, 7.
- T.T.B.S. film sanayii. (1963, Ocak). *Sanat Dünyası* (*Sanat Dünyasında Filmcinin Sesi* ilavesi), 166, 2.
- Toprak, B. (Ed.). (2003). *Cumhuriyet ansiklopedisi 1923-2000 Cilt 2*. Yapı Kredi Yayınları.
- Türkiye Sinema ve Filmciler Birliği nizamnamesi. (1932, Kasım). *Sinema ve Tiyatro Heveskari Mecmuası*, 2, 8.
- Uygun, V. (1963, 9 Eylül). Ö. Birsal, O. Günşray, Göksel Arsoy cemiyetin sorgusunu reddetti. *İstanbul Son Saat*, 5.
- Üç yıldızın sorgusu şimdilik geri kaldı. (1964, 27 Ocak). *Milliyet*, 6.
- Ün, M., & Ün, U. (2009). *Memduh Ün filmlerini anlatıyor*. Kabalcı.
- Vicdanen müsterihiz. (1963, 31 Ağustos). *Son Havadis*, 5.
- Yerli film sansürünün de İstanbul'da yapılması isteniyor. (1967, 28 Ocak). *Cumhuriyet*, 5.

Araştırma Makalesi / Research Article

Hakkı Süha Gezgin'in Gözünden Cumhuriyet'e Giden Yolda İstanbul'da
Gündelik Hayatın Değişimi: 1920-1923

The Change of Istanbul's Daily Life on the Road to the Republic through the Eyes of Hakkı Süha
Gezgin: 1920-1923

Abdullah TOK¹
Burcu ÖZTÜRK GENÇ²

ÖZ

Gündelik hayat pratiklerinin araştırılması bireyselden toplumsala başka bir değişle mikrodan makroya bir kültürün yaşam kodlarının, alışkanlıklarının, kimlik algısının, kamusal alan pratiklerinin anlaşılmasına olanak sağlamaktadır. Her toplumun tarihsel sürekliliği içinde mevcut olan yaşam pratiklerindeki kırılmalar ise aniden gelişen olaylarla değil, bir sürecin ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. İstanbul'un gündelik hayatındaki değişim de 19. yüzyılda fark edilmeye başlanan ve 20. yüzyılda Cumhuriyet'in ilanıyla devam eden bir sürecin ürünüdür. Bu süreç Osmanlı Devleti'nin radikal olarak nitelenebilecek yenilikçi padişahlarından II. Mahmud'un (1808-1839) Batı odaklı modernleşme hamlesini benimsemesiyle temellendirilmiştir. II. Mahmud'dan sonra gelen padişahlar ve devlet erkani Batı'nın üstyapı kurumlarının transferi anlamına gelen taklitçi bir politikaya sivrulmuş ve II. Mahmud'un modernleşme hareketinin yönünü Batı öykünmeciliğine çevirmiştir. Bu bağlamda Osmanlı kültüründe modernleşme odaklı uzun bir değişim sürecinin temelleri merkez olarak nitelendirilebileceğimiz payitaht İstanbul'da 19. yüzyılda atılmış, Tanzimat ve Meşrutiyet dönemlerinde batı öykünmeciliği hız kazanmış, Cumhuriyet'le ve özellikle Atatürk dönemiyle birlikte kendi kültürüne ve tarihine yaslanan milli bir modernleşme hamlesine dönüşmüştür.

1918'de başlayan ve 1923'te Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen beş senelik süreç, İstanbul'un gündelik hayat alışkanlıklarının en hızlı değiştiği seneler olmuştur. Söz konusu dönemde İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgali ve buna bağlı olarak kentin yabancı akınına uğraması, Osmanlı kültürünün aynası durumundaki şehrin gündelik hayatının değişimine de büyük etki etmiştir. Şehrin işgal edildiği bu dönemde Rusların da İstanbul'a kalabalık gruplar halinde gelmesi ve yerleşmesi, İstanbul kültüründe farklı kültür odaklarının oluşmasına neden olmuştur. Bu durum gün geçtikçe dönemin gazetelerinde de sıklıkla işlenen mevzulardan biri haline gelmiştir. İstanbul'un günlük hayatında yer etmiş olan gerek İtilaf askerlerinin gerekse Rusların toplumsal hayata dair tesirleri ve konumları, Cumhuriyet'in ilanı ile bilhassa İstanbul'un gündelik hayatında yeni rejimin de çehresini oluşturan faktörlerden biri olmuştur. Dönemin önemli gazetecilerinden Hakkı Süha (Gezgin) Bey,

1 Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Tarih Bölümü, abdullah.tok@izu.edu.tr , ORCID: 0000-0001-9709-3204

2 Doktora Öğrencisi, İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi, Tarih Bölümü, burcuozturkgencc@gmail.com , ORCID: 0000-0002-0331-0229

İstanbul'u bu süreçte karış karış gezmiş ve şehrin akan hayatını en ince ayrıntılarına kadar yazmıştır. 1920-1923 arasında Vakit gazetesinde "İstanbul Hayatı" üst başlığı altında çıkan yazılar daha sonra kitap olarak da neşredilmiştir. Bu çalışmada söz konusu gezi yazılarında İstanbul'a gelen yabancılar ve onların sosyal hayata olan etkileri, Cumhuriyet'e giden yolda yeni rejimin toplumsal gündelik pratiklerine olan etkisi çerçevesinde işlenecektir. Hakkı Süha Bey'in konu ile alakalı görüş anlattıkları diğer kaynaklarla da karşılaştırılarak anlatılanlar detaylandırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hakkı Süha Gezgin, İstanbul'da gündelik hayat, İstanbul'un işgali, Beyaz Ruslar, toplumsal tarih.

ABSTRACT

The study of daily life practices enables the understanding of the life codes, habits, identity perception, public space practices of a culture from individual to social, in other words, from micro to macro. The ruptures in the life practices that exist within the historical continuity of every society are not the result of sudden events, but the product of a process. The change in the daily life of Istanbul is also the product of a century-long process that started in the 19th century and continued with the proclamation of the Republic in the 20th century. This process started with the adoption of Western-oriented change by Mahmud II (1808-1839), one of the innovative sultans of the Ottoman State who could be described as radical. The sultans and state officials who came after Mahmud II continued the Western-oriented change. In this context, the foundations of a long process of Western-oriented change in Ottoman culture were laid in the 19th century in Istanbul, which can be described as the centre, gained momentum during the Tanzimat and Constitutional Monarchy periods, and took on a diversified dimension with the Republic.

The five-year period starting in 1918 and lasting until the proclamation of the Republic in 1923 is the period in which the daily life habits of Istanbul changed the fastest. In this period, the occupation of Istanbul by the Entente and the consequent influx of foreigners had a great impact on the change in the daily life of the city, which was a mirror of Ottoman culture. The arrival and settlement of Russians in Istanbul in large groups during the occupation of the city led to the formation of different cultural centres in Istanbul culture. This situation gradually became one of the issues frequently covered in the newspapers of the period. The influences and positions of both the Entente soldiers and the Russians in the daily life of Istanbul on social life were one of the factors that formed the face of the new regime in the daily life of Istanbul after the proclamation of the Republic. Hakkı Süha (Gezgin) Bey, one of the most important journalists of the period, travelled around Istanbul during this period and wrote about the city's flowing life down to the finest details. The articles he published in Vakit newspaper between 1920-1923 under the title "Istanbul Life" were later published as a book. In this study, the foreigners who came to Istanbul and their effects on social life will be analysed within the framework of the impact of the new regime on social daily practices on the road to the Republic. What Hakkı Süha Bey saw and told about the subject will be elaborated by comparing with other sources.

Keywords: Hakkı Süha Gezgin, Istanbul's quotionidn life, occupation of Istanbul, Russia refugee, social history.

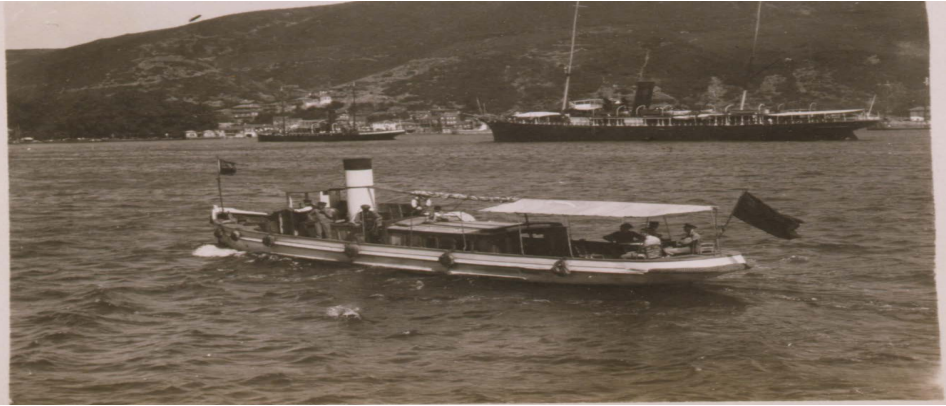
1. Giriş

Dört yüz yılı aşkın bir süre Osmanlı Devleti'ne başkentlik yapmış olan İstanbul, üç kıtaya yayılan bu devletin her bölge-sindeki idari, hukuki, sosyal ve iktisadi yapının nizamını oluşturan otoriteyi de temsil etmiştir. Osmanlı, adeta İstanbul ile özdeşleşirken, birçok yabancı seyyah veya diplomatın Osmanlı ile ilgili yazdıkları, genel olarak İstanbul'u konu edinmiştir. Osmanlı'da gündelik hayat, sosyal hayat vb. konuları anlatan birçok bilimsel çalışmada da İstanbul'daki halkın yaşamının anlatıldığı görülmektedir. İstanbul'daki gündelik hayat, devletin üç kıtaya yayılan coğrafyasında yaşayan toplumların tamamının da hayatı gibi düşünülmüştür. Kısacası zaman, bölge, sınıf gibi ayrımlar yapılmadan İstanbul'un gündelik hayatının coğrafi sınırları aşan anlatım dili İstan-

bul'un Osmanlı, Osmanlı'nın da İstanbul ile özdeşleşmesinin payı olduğu aşikardır.

1453 yılında Fatih Sultan Mehmet'in komutasındaki ordunun Doğu Roma'nın başkenti İstanbul'u fethi hem Osmanlı hem de dünya için önemli bir dönüm noktası olmuştur. Fatih, İstanbul'u Osmanlı'nın başkenti yapmış ve İstanbul, 1918 yılına kadar fiili olarak başkent olma hüviyetini muhafaza etmiştir. I. Dünya Savaşı sonunda Mondros Mütarekesi'ni imzalayan Osmanlı Devleti, fiilen işgale uğramaya başlamış ve bu fiili işgale uğrayan yerlerden en önemlisi de İstanbul olmuştur.

13 Kasım 1918'de fiili olarak başlayan İstanbul'un İtilaf Devletleri tarafından işgali (Aslan, Bayrak, & Gürler, 2019, s. 1-66; Yavuz, 1992, s. 963-981; Saylan, 2014, s. 18-28; Türkmen, 2002, s. 321-368);

Fotoğraf 1: Carpenter, Frank G. (Frank George), 1855-1924, photographer; Fotoğraf altında yer alan İngilizce yazının tercümesi işgal dönemi İstanbul'unu anlatan mahiyettedir: Konstantinopolis açıklarında bir İngiliz savaş gemisi. Bu güçlü savaşçılar İngiliz bayrağının dalgalandığı her yerde bulunurlar. Müttefik Ordusu'nun ayrılmasıyla Konstantinopolis için altı vizeli günler sona erdi.

Kaynak: Library of Congress; <https://www.loc.gov/resource/cph.3g14841/?st=image>.

Türkmen, 2002: 321-368) daha sonra giderek Müslümanlar-Türkler için derin etkileri olacak bir sürece dönüşmüştür (Gezgin, 2019; Criss, 2020). İstanbul'un işgali her anlamda Müslümanlar için etkileri derin neticeler doğurmuş (Afyoncu, 2009, s. 10-72; Vardar, 2007, s. 104-186) ve bu süreçte yaşananlar haliyle Cumhuriyet döneminde de izlerini göstermiştir.

29 Ekim 1923 tarihinde resmen ilan edilen Cumhuriyet rejimi ile Türkiye, değişim anlamında daha hızlı ve radikal adımlar atmıştır. Siyasi, sosyal, kültürel ve iktisadi alanda özellikle Osmanlı'nın son yüzyılında görülen değişim İstanbul merkezli olurken, bu süreç Cumhuriyet dönemindeki değişime de zemin hazırlamıştır. Osmanlı'nın son döneminde anayasanın ilanı, meclisin açılması, siyasi partilerin kurulması, seçimlerin yapılması gibi siyasi değişimlerin yanı sıra Batı tarzı hayatın ve modanın özellikle İstanbul'un bir kesiminde yaşanmaya başlaması ile sosyal hayatın birçok alanında görülen Batı eksenli değişim, Cumhuriyet döneminde de devamlılık arz etmiştir. Cumhuriyetle beraber Batı merkezli değişim daha köklü ve hızlı olmuşken, İstanbul'un işgali ve şehre akın eden yabancılar (İngiliz, Fransız, Ruslar), bu süreçten günümüze kadar devam eden birçok değişimin oluşmasında baş rol oynadıkları görülmüştür.

Tarihte olmuş olanı, bilsek de bilmesek de bugüne etki ettiğini kabul edersek 1918-1923 yılları arasında işgal altındaki İstanbul'da yaşananların da sonraki dönemlere etki ettiğini bilebiliriz. Tarihte fikri, askeri, sosyal, iktisadi, tabii vb. her alandaki gelişmeler kendilerinden sonraki dönemleri ve toplumları etkilemişlerdir. Dün olan ya da tarihte olan her şeyi bilememiz mümkün olmasa da olanın etkisi bugüne etki ediyor ve bugün olan da yarını etkileyeceği için bugünü anlamak için dünü, yani ta-

rihi bilmemizin ne kadar önemli olduğu konusunda kimsenin bir şüphesi olmasa gerek. Burada tarihçi de dünü yani tarihi araştırırken sadece kayda geçebilen olayları bilebilip o kayıtlardan, verilerden hareket ederek bir tarih yazabiliyor, ancak "akan hayatı" arşiv vb. kayıtlarda bulmak çoğu zaman mümkün değildir. Kısacası kayda geçen vakalardan bir tarih yazmak tabii ki kıymetlidir, ancak söz konusu tarih yazılırken araştırmaya konu olan toplumun o dönemde akan bir hayatı olduğunu da unutmamak gerekir. Akan hayat ile ilgili en önemli verileri sunan kaynakların başında gelenlerden biri de seyyahların yazdıkları notlardır. Seyyahlar, adeta ellerinde bir kamera ile gezdikleri yerleri ve toplumları birçok açıdan ve ancak bunu kendi kameralarından, kendi açılarından, bizlere sunarak akan hayatı bilebilmemiz konusunda büyük bir hizmet yaptıklarını da unutmamak lazımdır.

Gündelik hayat pratiklerinin incelenmesi, söz konusu toplumun kültürel kodlarının anlaşılması için önem taşımaktadır. Çünkü gündelik yaşamın akışında bir toplumun neredeyse her kesimi, ortak hayat alanlarını paylaşmak zorunda kalmaktadır. Bu paylaşım, toplumun farklı gruplarının birbirleri ile en yoğun etkileşimde olduğu alanları da doğası gereği oluşturmak zorundadır. Lefebvre'nin (2017, s. 24) tanımıyla bu oluşumun her yönünde ise "teknik, bilgi ve özellikle devlet gibi başka gerçeklikler, ağlar ve kurumlar" bulunmaktadır. Bu düşünceyle gündelik yaşamın kodları aynı paralellikte siyasi, kültürel, iktisadi ve sembolik kodlara da sahiptir. Bu bağlamda işgal altındaki İstanbul'un günlük hayat pratiklerini okumak dönemin kültürel değişimlerini anlamlandırılmasına olanak sağlarken siyasi ve iktisadi dönüşümleri de göz önüne sermektedir. Bu çalışma, mütareke yıllarındaki İstanbul'un gündelik akışını anlamaya ve yorumlamaya çalışarak o

günlerden Cumhuriyet'e kültür aktarımı olarak nelerin miras kaldığını saptamaya çalışmaktadır.

Çalışmamıza konu olan ve gezi yazıları yazan Hakkı Süha Bey (Gezgin), Yemen'de şehit olan Miralay Rıza Bey'in oğludur. Hakkı Süha Bey, 1895'te babasının alay komutanı olarak görev yaptığı Manastır'da doğmuştur. İlk ve Orta öğrenimini Manastır, Berat ve Selanik'ten sonra İstanbul'da tamamlanmıştır (Ayvazoğlu, 1999, s. 12). Edebiyat öğretmeni olan Hakkı Süha Bey, Çapa Kız Muallim, Fener Rum ve Şişli Terakki liselerinin ardından emekli oluncaya kadar İstanbul Erkek Lisesi'nde çalışmıştır (Gezgin, 2019, s. 15-16).

1920'de Vakit gazetesinde yazarlığa başlayan Hakkı Süha Bey, Kasım 1963'te

vefatına kadar bu gazetede köşe yazarlığı yapmıştır. Hakkı Süha Bey'in ana kaynak olarak alınan yazıları, 23 Mayıs 1920'den 2 Temmuz 1923'e kadar Vakit gazetesinde kaleme aldığı gezi notlarının Nuri Sağlam tarafından bir araya getirilmesiyle *Hakkı Süha Gezgin İşgal Günlerinde İstanbul, 1920'lerden Cumhuriyet'e İstanbul'un Toplumsal Tarihi* adı altında neşredilen kitaptan alınmıştır (Gezgin, 2019). "H.S.", Hakkı Süha" ya da "Seyyah" imzalarıyla yayınladığı 137 adet yazısında Hakkı Süha, *İstanbul Hayatı* üst başlığı ile mütareke İstanbul'unun fark edilen kültürel değişimlerini sık sık eleştirel bir üslupla okuyucularına sunmuştur (Gezgin, 2019, s. 20). Hakkı Süha Bey, mütareke yılları ve aynı döneme denk gelen özellikle Rus mültecilerinin İstanbul'un dört bir yanında görünür olmasıyla etkilenen sosyal

Fotoğraf 2: Fotoğrafta New York'tan Binbaşı James A. Mills, su satıcısının kovasından bardağını doldururken görülüyor. İtilaf Devletleri askerleri şehrin sokaklarını gezerek sürekli denetlemektedir. Ayrıca fotoğrafta fon oluşturan halı dükkanının tabelasında yer alan çok dillilik kentin demografik yapısını da özetlemektedir, 1920. **Kaynak:** <https://www.loc.gov/resource/cph.3c39319/>.

hayatın dinamiklerini, değişen eğlence hayatını, lokanta ve bar gibi yeni sosyalleşme mekanlarını, Türk kadını tabanında etki bulan moda anlayışını ve bu konudaki gözlemlerini gün gün kaleme almıştır. İstanbul'un sosyal hayatını değiştiren dinamik olarak mütareke askerlerinden daha çok Beyaz Rus mültecilerini sorumlu gören Hakkı Süha Bey, yazılarında daha çok mültecilere veya millet belirtmeden yabancılar diye tanımladığı gruba dair gözlemlerini sunmaktadır. Aslında Hakkı Süha Bey'in yayınlarında şehirdeki İtilaf ordusundan değil de sıklıkla yabancı mülteci gruplarından bahsetmesinin asıl nedeni, İtilaf Devletleri subaylarının şehrin her noktasında olduğu gibi basın üzerinde de uyguladığı baskıdır. Bu dönemde İtilaf Devletleri'nin yönlendirmesiyle İstanbul Hükümeti'nin basına uyguladığı baskı bilinmektedir. Hakkı Süha Bey'in de yazarlarından biri olduğu Vakit gazetesinin 21 Ocak 1919 tarihli haberinde Bâbiâli ve İtilaf Devletleri'nin birlikte belirlediği bir komisyon tarafından basının denetleyeceği haberi verilmiştir. 2 Aralık 1919'da ise "Altı maddelik bir tamimle, İtilaf Devletleri'nin askeri hareketleri üzerine haberler, heyecan verici ve anasının huzurunu bozacak yayınlar, padişah ve Osmanlı bürokrasisi aleyhinde yazılanlar, büyük devletlerden birine karşı olan yazılar, kişisel kavgalar ve rejimin değiştirilmesine yönelik yazılan yazılar sansürleneceği" beyan edilmiştir (Korkmaz, 2012). İşgal İstanbul'unda gazeteler sansüre uğramamak için sıklıkla "İtilaf Kuvvetleri, Millî Mücadele, Direniş, Mustafa Kemal, Özgürlük" gibi milli değerlere ve milli birliğe vurgu yapan kelimelerden itina ile uzak durmaya çalıştıkları anlaşılmaktadır. Vakit Gazetesinde ise Hakkı Tarık'ın haberleri ustalıkla yasak kelimelerin çemberinden uzaklaştırdığı ve sansürden gazeteyi uzak tuttuğu anlaşılmaktadır (Arslan, 2010; Ayvazoğlu, 1999, s. 13). Hakkı Süha Bey de bu baskı

ortamında İstanbul hayatına dair gözlemlerini mülteciler üzerinden aktarmaktadır.

İstanbul, 1918-1923 yılları arasında işgal altında kalmıştır. Bu süre zarfında Osmanlı başkenti işgal kuvvetlerine mensup her milletten asker ve sivilin, Batı Anadolu ve Trakya'nın Yunan işgaline uğramasıyla gelen Müslüman muhacirlerin ve iç savaştan kaçan Rus mültecilerin akınına uğramıştır. Balkanlar'dan İstanbul'a gelen 2,1 milyon Türk ve Müslüman'ın 2 milyon kadarı Anadolu'ya dağıtılsa da 100 bine yakın kısmı İstanbul'da kalmıştır (Çakmak, 2022, s. 888). İstanbul'a gelen her millet, getirdiği yaşam alışkanlıklarıyla kente yeni bir çehre kazandırmıştır. Rusya'da 1917'de meydana gelen Bolşevik devrimi, Kızıl Ordu'nun katliamından kaçanların göç etmesine neden olmuştur. 1919'da kitlesel göçe dönüşen bu hareketlilik üç dalga halinde ilerlemiş ve her dalgada farklı sosyo-kültürel durumdaki Rusları göçe zorlamıştır. İşgal ile gelen yabancıların dışında Rusların İstanbul'a gelmesinin başlıca iki sebebi bulunmaktadır. Bunlardan ilki coğrafi olarak İstanbul'un yakınlığı ise de ikinci ve daha önemli sebep, mütareke altındaki İstanbul'a Rusların gelmesine Fransa gibi İtilaf Devletleri'nin teşviki ve organizasyonudur (Kaplan, 2018, s. 480).

İstanbul işgali sırasında şehre gelen yabancı gruplarından en önemlilerinde bir olan soylu mülteci Rusların Osmanlı İstanbul'una 1919'da gruplar halinde gelmesiyle başlayan İstanbul gündelik hayatında Rus etkisi, 9 Şubat 1920'de orta sınıf Rusların ve 16 Kasım 1920'de Beyaz Ordu mensubu ve sivil Rusların gelmesiyle devam etmiştir (Olçay, 2018, s. 329). Aristokratken mülteci durumuna düşmüş olan Çar yanlısı bu asil Ruslara, "Beyaz Ordu" olarak isimlendirilen Çar ordusuna mensup buldukları için "Beyaz Rus" denilmiştir (Özdemir, 2011, s. 216). Ancak

Beyaz Rus olarak adlandırılan bu grubun içinde sadece Rusların bulunmadığı Gürcüler, Kazaklar, Türkler, Tatarlar, Rumlar, Ukraynalılar, Ermeniler, Yahudiler ve Kalmuk Rusları da yer aldığı bilinmektedir (Çakmak, 2022, s. 885; Çağaç & Öztürk, 2018, s. 22). Kaynaklarda sayıları iki yüz bini bulduğu belirtilen İstanbul'daki bu çok uluslu mülteci grubunun varlığı, şehrin gündelik hayatında hissedilir bir kültür değişimi oluşturmuştur. 1920-24 arasında İstanbul gündelik hayatında Rus etkisi en yoğun dönemini yaşamışken, 1930'ların sonuna doğru Rus mültecilerin çoğu çeşitli ülkelere gitmiş olmasına rağmen şehirdeki etkisi 1940'lara kadar devam etmiştir (Deleon, 2003). Şehirdeki yabancı nüfusun istatistiksel varlığı sayılarla gösterilebilse de halk üzerindeki sosyal ve kültürel etkisi tarihsel süreklilikte günümüze kadar ulaşmaktadır.

1918'de başlayan ve Ekim 1923'e kadar devam eden İstanbul'un İtilaf Devletlerince işgali, Osmanlı kültürünün aynası durumundaki kentin gündelik hayatını değiştirmiştir. Şehrin Avrupalı devletler tarafından işgal edildiği bu dönemde kalabalık gruplar halinde gelen yabancılar ve mültecilerin kente yerleşmesi, İstanbul gündelik hayatında farklı kültür odaklarının oluşmasına neden olmuş ve şehir kimliği ulusötesi bir boyuta ulaşmıştır. Ancak şehrin Türk-Müslüman kimliği gerek İtilaf Devletleri kuvvetlerinin gerekse Rusların varlığı ile değişen gece ve eğlence hayatı, ahlaki paniği de beraberinde getirmiştir. Bu durum gün geçtikçe dönemin gazetelerinde de sıklıkla işlenen mevzulardan biri haline gelmiştir. İstanbul'un günlük hayatında yer etmiş olan yabancıların toplumsal hayata dair tesirleri ve konumları, gazete ve dergi gibi haber organları dışında edebi eserlere de malzeme olmuştur.

2. Hakkı Süha Bey'in İşgal Günlerinde İstanbul'un Gündelik Hayatına Dair Gözlemleri

2.1. İşgal Yıllarında Demografik Yapı

İstanbul işgali döneminde gelen yabancıların Müslüman-Türk hayatında ve de tabii olarak şehirde önemli bir değişimin yaşanmasında ana aktör durumunda olmuşlardır.¹ Bu aktörlere önemli bir örnek de Ruslardır. İstanbul'a gelen Ruslar, Galata veya Beyoğlu'na yerleşmişler, yerleşecek kadar durumu iyi olmayanlar ise Rus Elçiliği avlusunda barınmıştır. Hakkı Süha Bey, 25 Kasım 1920'de kaleme aldığı yazısında İstanbul'a bir haftadan beri akın akın gelen Rusların durumundan bahsetmiştir. Hakkı Süha Bey, 25 Kasım günü bilhassa Rusların ahvalini görmek için sokağa çıkmış ve onların gruplar halinde bulunduğu alanları gezerek göçün etkilerini yakından görmek istemiştir. Karaköy ve Adalar İskelesinde bulunan insanların dörtte üçünden fazlasının korku ve şaşkınlık içindeki Ruslardan oluştuğunu yazmıştır. Karaköy Köprüsü üzerinde bir arkadaşı ile karşılaşan Gezgin, onunla da Ruslar hakkında konuşmuştur. Arkadaşı "Bir defa Beyoğlu'na geç de Cadde-i Kebir'i gör! ... Sokak mı, meşher-i mehâsin mi? ... İnsan hayrete düşüyor." (Gezgin, 2019, s. 99) diyerek Beyoğlu'ndaki Rus mültecilerin kalabalığı karşısında duyduğu hayreti dile getirmiştir. Rus Sefarethanesi'ne giden Hakkı Süha Bey, sefarethanenin hastaneye çevrildiğini görmüştür. Gazeteci olduğunu belirtmesi üzerine içeriye girmiş ve mülteciler ile sohbet başlamıştır. Rus mültecilerin Türkler hakkındaki görüşleri üzerinde durulması gereken mahiyettedir. Mülteciler arasında

1 İşgal günlerinde İstanbul'un demografik durumu hakkında detaylı bilgi için bakınız; Kenan Özkan, 2020, İmparatorluktan ulus-devlete geçişte göçlerin rolü (1918-1923), Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Ana Bilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi.

yaşlı bir Rus kendisine “Siz, Türkler de çok elem çektiniz, muhtelif zamanlarda zulüm selleri ile muhacerete mecbur oldunuz; yalnız, siz, terk ettiğiniz yerlerden hem-ırkınız olan vilâyata iltica ediyordunuz. Halbuki biz, öyle mi ya? ... Nereye gidiyoruz? ... Yarın ne olacağız? ... Dimağımızda kıvrılan bu istifhamlara cevap vermemekten mütevellit elemi de ızdırâb-ı hicrete ilave etmek mecburiyetinde kaldık... Allah hiçbir kavmi böyle bir felakete düşürmesin...” (Gezgin, 2019, s. 101) diyerek içinde buldukları çaresizliği, vatansızlığı ve yalnızlığı ifade etmiştir. Mülteciler arasında biri, babasının ona verdiği nasihati tekrarlamıştır. “Birgün dışarıda yaşamaya mecbur olursanız, vapurunuzun uğrayacağı memleketlere uzaktan bakınız, eğer minarelerin adedi çan kulelerinden fazla ise hiç tereddüt etmeden o şehre çıkınız.” (Gezgin, 2019, s. 102).

Rus mültecinin babasından aktardığı bu nasihat kadim İslam-Türk geleneklerinde “tebaaya sağlanan inanç özgürlüğü, mazlumun yanında olmak ve mağduru korumak” öğretisinin bir devamı niteliğindedir. Bilindiği üzere Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u fethi sırasında Bizans imparatoru Batı’yı harekete geçirmek için 12 Aralık 1452’de Ayasofya’da papa ile daha önce imzalanmış kiliselerin birleşmesi esaslarına göre ilk ayini düzenlemiştir. Fakat Latinlere karşı samimi duygular beslemeyen halk kitlesi ve birçok papazla Georgios Scholarios (daha sonra Fatih’in patrik yaptığı Gennadios) bunu protesto etmiştir. “Şehirde, Latin külahı görmektense Türk sarığı görmek evladır” sözü bu dönemden itibaren bir nevi parola haline gelmiştir (İnalçık, 2003, s. 397). Farklı uluslar tarafından bilinen Türkler’in misafirperverliği ve hoşgörüsü mülteci Ruslar da karşılığını bulmuştur. İstanbul işgal

Fotoğraf 3: TRT 2 Tarihın Ruhı Adlı Belgeselin 4. Bölümü İstanbul’a Göç Eden Ruslar, 1921 Tarihli Görüntüler; 1:20. Saniye

Kaynak: <https://www.trt2.com.tr/tarih/tarihin-ruhu/tarihin-ruhu-or-istanbula-goc-eden-ruslar-or-4-bolum-119499>.

altında olmasına rağmen Osmanlı halkı Rusları hoş karşılamış ve mevcut imkanlar çerçevesinde yardımda bulunmuştur (Çakmak, 2022, s. 884).

Osmanlı Devleti'nin din ve millet gözetmeksizin haksızlığa uğrayan herkesin koruyuculuğunu üstlenmesine dair evrensel tutumu Sefarad Yahudileri olarak literatüre geçen İspanyol Yahudileri ve daha sonra pek çok Yahudi gruba karşı tutumunda da görülmektedir. 1492'de İspanya'nın Katolik kralları, Katolik bir İspanya yaratmaya karar verdikleri bilinmektedir. Bu doğrultuda dinlerini değiştirmeyi reddeden bütün Müslüman ve Yahudilerin İspanya'yı terk etmesi istenmiştir. Farklı görüşler olmakla birlikte bazı tarihçilere göre 93.000 kadar İspanyol Yahudi'si Osmanlı

Devleti'ne gelmiş ve zamanın Sultanı II. Bayezid tarafından kabul edilmiştir (Şarhon, 2015, s. 161). Osmanlı Devleti'nin hoşgörü politikası mütareke yıllarında da devam etmiştir. İç karışıklıklardan kaçan binlerce Rus, mülteci sıfatı ile Osmanlı'ya sığınırken; aynı dönemde sınırları daralan Osmanlı, Balkanlar'dan Mısır'a kadar sayısız soydaşına başta İstanbul olmak üzere tüm Türkiye'de kapılarını açmıştır. Bir Türk Devlet geleneği olan bu tutum Cumhuriyet'e miras kalmış ve günümüzde (2023) de devam etmektedir. 21. yüzyılın tarihinde önemli yer tutan gerek Suriyeli mülteciler gerekse Rus işgalinden kaçan

Fotoğraf 4: Carpenter, Frank G. (Frank George), 1922 June. Fotoğrafın açıklamasında yazan İngilizce bilginin tercümesi *İşgal İstanbul'un çok dilli ve çok kültürlü demografik yapısını özetlemektedir. [Ermenice, İbranice harflerle, İngilizce, Osmanlı Türkçesi, Rumca ve Rusça tabelaların asılı olduğu "Amerikan Fırını"nın önünde duran fırıncı ve tirizlere iliştirilmiş ekmeğin örnekleri, Ortaköy, İstanbul, Türkiye].*

Kaynak: Library of Congress; <https://www.loc.gov/resource/cph.3c28511/>

Ukraynalılar sığınacak güvenli yer olarak Türkiye'yi görmektedir.²

2.2. İşgal Yıllarında Hayat Pahalılığı

Birinci Dünya Savaşı, mütareke yılları ve İstanbul'un işgalini kapsayan süreç dünya tarihi açısından zaman mefhumu olarak kısa, ancak vuku bulan değişimler ve etkilediği kitleler açısından uzun ve derin bir dönemdir. Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği yıllarda savaşa katılan diğer devletler gibi Osmanlı Devleti'nin de ilgilendiği temel konulardan biri iktisadidir. İşadede meydana gelen aksamalar gıda ürünlerinden, ısınma ve kıyafete kadar geniş yelpazedeki ürün çeşitliliğinde fiyat artışları meydana gelmiştir. 1914'ten 1921'e sadece ev kirasında 13 kat artış saptanmıştır. Duyun-i Umumiye'nin 1918 Ekim'inde belirttiği endeksinde İstanbul'da hayat pahalılığı 15 misline, tevzi fiyatları esas alındığı takdirde 7-8 misline yükselmiştir (Doygun, 2022, s. 735-736; Baran, 2006, s. 123).

Gerek Birinci Dünya Savaşı yıllarında gerekse onu takip eden İstanbul'un işgal sürecinde İstanbul'a gelen göçmenler, önce Alman daha sonra ise İtilaf Devletleri sığınakları ve en son olarak da Beyaz Ruslar zaten yoğun olan nüfusu daha da arttırmıştır. Şehirde ortaya çıkan konut fiyatlarının artışı Hakkı Süha Bey tarafından da sıklıkla dile getirilen konulardan biri olmuştur. 25 Mayıs 1920 tarihli yazısında Karaköy Köprüsü üzerinde örme bir şeritle

boynuna astığı sepette kurabiye satan on iki yaşlarındaki bir çocukla yaptığı sohbeti aktarmaktadır. Evleri yanan bu çocuk yeni taşındığı mahallede mektepte yer olmadığı için okula gidememektedir. Hakkı Süha Bey ona "tekrar mektebe gitmek istemez misin?" diye sorduğunda "Babam razı olmuyor; ev kiralari çok pahalı imiş! Okuyup da ne olacaksın, diyor. O, yirmi sene mektebe gitmiş, yirmi sene de askerlik etmiş, yine geçinmekten âcizmiş." (Gezgin, 2019, s. 27-30) şeklinde aldığı bu cevap aslında mütareke yıllarındaki İstanbul'daki hayat pahalılığını özetlemenin yanında halkın içinde bulunduğu buhranı gösterir niteliktedir.

İstanbul'a çeşitli milletlerden gelen işgal kuvvetlerinin yanı sıra yabancı mülteciler ve farklı sebeplerle kente gelen Müslüman halk, kentte ciddi boyutlara ulaşan barınma sorununu ortaya çıkarmıştır. Yerel ve yabancı birçok yardım kuruluşu konut sorununu çözmek için çeşitli girişimlerde bulunmuşlardır. Önceleri mültecilerin ve yangından sonra sokaklarda kalan Müslüman halkın kalması amacıyla ahşap barınakların ve çadırların yapıldığı bilinmektedir. Kentte nüfusun artması konut sıkıntısını doğururken fırsatçılığı da beraberinde getirmiştir. Hakkı Süha Bey'in yazıları incelendiğinde Türk ev sahiplerinin Türk kiracılarını çıkartarak konutlarını daha pahalıya yabancıya kiraya verdiği görülmektedir. Hatta bu durum Hakkı Süha Bey ve ailesinin da başına gelmiştir. 13 Ekim 1920'deki yazısında Hakkı Süha Bey'in ev sahibinin evi boşaltmalarını istediğini belirtmektedir. Başka meskeni olmadığını iddia eden ev sahibinin bu yalan beyanı üzerine mahkemeye başvuran Hakkı Süha Bey, mahkeme salonlarının kendi başına gelen bu olayın tekrarları ile dolu olduğunu ve sonucun kiracıların aleyhine sonuçlandığını görmüştür (Gezgin, 2019, s. 85-90). Hakkı Süha Bey'in bu dönem-

2 <https://umhd.org.tr/page/hangi-ulkede-ne-kadar-multeci-var/341>; [https://www.unhcr.org/tr/wp-content/uploads/sites/14/2022/11/Bi-annual-fact-sheet-2022-09-Turkiye.pdf?__cf_chl_tk=nDqrtFHfRdTYUEv6HgbapeI2LHhLZubmxezfCOQRwel-1704112789-0-gaNycGzNDjs](https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/?gad_source=1&gclid=CjwKCAiA4smsBhAEEiwAO6DEjXF-9JEhd-ZmceWf_-a4WUpsTrO4bxaw5Curlp-3kUwh1177zajWV7PRoCNuEQAvD_BwE)

deki İstanbul için anlattığı konut yetersizliği, yüksek kira, yabancıların fazla olması gibi problemler Cumhuriyet döneminde de kendini göstermiş ve hatta günümüzde de (2023 yılında) hala benzer durumların gündemi sık sık işgal ettiği görülmektedir.

İstanbul'un işgal dönemdeki kalabalığı iadesinde de önemli aksaklıklara neden olduğu bilinmektedir. Arşiv belgeleri incelendiğinde 1914 ve 1921 arasındaki dönemde tüm iade ürünlerinde 10 kata yaklaşan bir artışın olduğu görülmektedir (Doygun, 2022, s. 737). Kente gelen Rus mülteciler ya kendilerinde önce İstanbul'a gelen Rus akrabalarının yanına sığınmışlar ya da yarılarında getirdiklerini yok pahasına satmışlar ve yaşamlarını devam ettirebilmek için eğitim ve unvanlarına bakmaksızın çeşitli işlerde çalışmaya mecbur kalmışlardır. Ancak bu mecburiyet çok da uzun olmayan bir süre zarfında Rusların zenginleşmesine neden olmuştur. Özellikle İstanbul'un gece hayatı, lokantaları, moda dükkanları Rusların hizmetine girmiştir. İstanbul'daki hayat pahalılığına karşın Rusların git gide zenginleşmesi İstanbul halkı tarafından hoş görülmemiştir. Hakkı Süha Bey,

31 Mayıs 1921 tarihli yazısında Ruslar ve hayat pahalılığı üzerinde durmaktadır: "Kırım bozgunundan sonra filolarıyla limanımızı seyyar ve seyyah bir hicret şehrine çeviren Rus muhacirlerinin geldikleri güne şimdiki hallerini mukayese etmek de mi aklımızdan geçmiyor? ... Fakat şimdi bir defa etrafımıza bakalım. İstanbul civarındaki bütün çiftlikleri onlar işletiyorlar. Beyoğlu gazinoları onların elinde. Zevke, sefahete dair ne kadar vasıtaları varsa hepsini benimsediler. Rum unsuru feryad üfifan içinde." (Gezgin, 2019, s. 212). Aynı yazısında Rusların Müslüman mahallelerine dağıldığından şikayet eden Gezgin "... Bu günah, mücirlerin amel defterine yazılacaktır. Çünkü bir odaya kırk lirayı sadece onlar verebiliyorlar. Mamafih bu para da bizim sırtımızdan çıkıyor." diyerek Cumhuriyet döneminde de görülen işgal döneminin hayat pahalılığına ve boş ev bulmanın zorluğuna vurgu yapmıştır (Gezgin, 2019, s. 212).

İstanbul Şehremini Vekili Rusların Büyükkada ve İstanbul taraflarına yerleştirilmesini söylemesine rağmen, anlaşılan bu düzen kısa sürede bozulmuştur. Ayrıca bu dönemde Harikzede diye anılan büyük

Fotoğraf 5 Rus Mültecilerin barınması için oluşturulan ahşap barakalar ve Tophane'deki Rus Okulu'nun bir sınıfı (Ar, 2019, s. 105-113).

İzmir yangınında evsiz kalan Müslüman vatandaşların cami avluları ve sokaklarda barınmaya çalışırken, konutların Ruslara verilmesi de tepki çeken detaylardan olduğu anlaşılmaktadır (Baran, 2006, s. 130).

Hakkı Süha Bey, 20 Ağustos 1921'de Rusların şehir hayatında gitgide zenginleşmelerine tekrardan dikkat çekmektedir. Ülkenin sürekli muhacirlerin akınına uğramasını "... tehlike, memleketin maruz kaldığı muhaceret belasıdır." (Gezgin, 2019, s. 275) diyerek tarif eden yazar, şehre yerleşmiş ve farklı iş kollarını tekeline almış olan muhacirleri kastederek bu durumu "*iktisadi esare*t" (Gezgin, 2019, s. 276) olarak nitelemektedir. Rusların şehir ilk geldiklerinde uğraştıkları gayr-i ahlaki ve gayr-i insani işlerden uzaklaştığını, zenginleştiğe sığınmacı durumundan şehrin sahibi durumuna geldiklerini şu sözlerle açıklamıştır: "Ruslar, iki sene evvel İstanbul sokaklarında açıklıktan uçmuş benizlerle canlı bir facia halinde dolaşıyorlardı. Bugün gözleri mesut bir pırlı ile yanıyor, çehrelerinden sıhhat akıyor. Tabii kariler de benim gibi kızgındırlar, onlar artık muvakkat maişet sahalarından çekildiler. Köprü üstlerinde keman çalıp parsa toplamıyorlar. Gıdalarına gazinolarda çıplak omuz ve sırtlarının tevliid ettiği raşelerde aramıyorlar. Tombala, böcek yarışı, kumarhane işletmesi gibi nispeten bilançosu, bütçesiz teşebbüsler sahasında istikbal kurmaktan vazgeçtiler. Onlar şimdi tam manasıyla tabii bir hayat ve maişet yolu keşfettiler. Beyoğlu'nun en muhteşem lokantaları, barları, otelleri onların elinde. Mahalle aralarında bakkal dükkanları açtılar. Musiki muallimlerinin yüzde seksenini onlar teşkil ediyor. Hatta en garibi Tophane civarında bir de büyük kasap ticarethanesi tesisine muvaffak oldular." (Gezgin, 2019, s. 276).

Rusların özellikle lokanta ve pastane gibi yiyecek sektörüne girmeleri, İstanbul'da bu işlerle geçimini sağlayan Türkler'in gelirlerinin büyük oranda düşmesine neden olmuştur (Temel, 1998, s. 27-28). Baran (2006, s. 124) İşgal İstanbul'unda Rejans, Türkuaz, Ayaspaşa Rus Lokantası, Garden Bar, Maxım, Moscovite, George Carpitch, Medved, Rose-Noire, Splendid, Chereza-de, Novotny Otel ve Lokantası, Kievski, Kit-Kat Bar ve Restoran, Dulber Restaurant De Caucassee-Dulber Café, Sarmatov, Dore, Petrograd, Nisuz ve Ankara Pastanesi gibi mekanların ya Beyaz Ruslar tarafından açıldığını ya da İtilaf askerlerine yönelik yemek ve eğlence sunduğunu belirtmektedir. Ayrıca Rusların bu dönemde lokantacılık sektöründe yoğun oranda bulunması İstanbul'un yemek kültürünü de etkilemiştir. Borş çorbası, Çiğ börek, Ponçiki, Piroşki ve bunlara benzer yemekler Türk mutfağında eklenen tatlardan olmuştur (Çağaç & Öztürk, 2018, s. 23).

Kaplan'ın (2018, s. 490) belirttiği üzere Rus göçmenlerin 300'ünün müzikle 150'sinin ise resimle uğraşması, İstanbul'un sanat eğitiminde Rusların ağırlığını göstermektedir. Özellikle tiyatro alanında her türlü ekonomik zorluğa rağmen Rus tiyatro sanatçılarının kendi kostüm ve sahnelerini tasarlayarak klasik Rus oyunlarını sahneledikleri bilinmektedir. Rus sanatçıların İstanbul'da dönemin şartları açısından yoğun oranda bulunması Rus resim ve müziğinin yanı sıra edebiyatının da Türkler tarafından tanınmasına olanak vermiştir. Basın-yayın faaliyetlerinde de bulunan bu mülteci grubu 10'a yakın dergi 14'e yakın gazete çıkarmışlardır. İşgal altındaki İstanbul'da yaşadıkları sıkıntıları gazeteler aracılığı ile hem kendi hem de soydaşlarına duyuran Ruslar, kültür sanat kapsamında entelektüel yayınlar da yapmışlardır (Çakmak, 2022, s. 891).

Hakkı Süha Bey, birbirleri ile son derece sıkı bağları olan Rusların, kooperatiflerinin olduğunu yemekten ilaç ve doktora kadar ihtiyaçların hepsini karşılayabilecek büyüklükte olduğunu beyan etmektedir. Arşiv kayıtları ve literatür incelendiğinde yazarın verdiği bu bilgilerin doğruluğu anlaşılmaktadır. Rus mültecilerin İstanbul'a 1919'dan itibaren gruplar halinde gelmesiyle birlikte yardımlaşma komiteleri de kurulmuştur. 1864-1917 yılları arasında Rusya'da hizmet veren, bir yerel yardımlaşma inisiyatifi komitesi olan Zemstvo ile 1915'te 1. Dünya Savaşı'nda Rus ordusuna yardım amacıyla kurulan Zemgor İstanbul'da şubelerini açmışlardır. Ayrıca 1920'den itibaren çeşitli Avrupa başkentlerinde İstanbul'daki Rus mültecilerin finansman ihtiyacını karşılamak için yardım kurumları oluşturulmuştur. Tüm bu kuruluşlar arasındaki koordinasyonu ve finansmanı sağlamak amacıyla ise Şubat 1921'de Paris'te "*Rusya Şehir Birliği*" kurulmuştur (Olçay, 2018, s. 332).

Hakkı Süha Bey, bu tablo karşısında sayılarını "yüz bini bulan" olarak belirttiği Rusları birbirinden ayırmayı İstanbul için hayırlı olacağını düşünmüştür. Fakat literatür incelendiğinde onun sayılar karşısında iyimser bir tutumda olduğu görülmektedir. Olçay (2018), GARF ve RGVA arşivlerine atıfta bulunarak "1920 yılında İstanbul'a sığınan 200-210 bin mülteci 50-60 bini, hemen hemen yarısı subay olmak üzere Beyaz Rus Ordusu mensubuyken geri kalan 130-150 bini ise sivillerden oluştuğunu" beyan etmektedir.

Hakkı Süha Bey'in mülteci grubunun birbirleri ile olan bağlarını ve yardımlaşmalarını sekteye uğratma fikri insani gibi görünmese de o bu düşüncesini Nişantaşı'nda yaşayan hassa miralaylarından saraya mensup bir Rus ile yaptığı görüşme üzerinden açıklamaktadır. Rus, Kızılara karşı tavrını belirttiikten sonra vatanına karşı duyduğu soğumayı belirtmiş ve eklemiştir: "Rusya benim neme lazım. Bir daha oraya dönecek değilim ki tarz-ı idaresiyle meşgul olayım!" Hakkı Süha Bey ise "ne söylüyorsunuz, yabancı bir muhit-

Fotoğraf 6: Uluslararası Çocuk Yardım Vakfı, 1921.

Kaynak: Olçay, 2018, s.331-33.

te yaşamak hem de meslek, mevki sahibi olan sizler için nasıl mümkün olur?” diyerek saygınlığını ve rütbesini kaybeden bu Rus’un vatanına karşı duymadığı aidiyet duygusu karşısında şaşırmıştır. Ancak Rus eski miralayın cevabı İstanbul’da 1921’de Rus mülteci sorununun yazarın dikkat çektiği kadar trajik olduğunu göstermektedir. Rus miralay şu cevabı vermiştir:

Meslek, hayat içindir, hayat meslek için değil. Burada yaşamak hele şimdiden sonra Rusya’da yaşamaktan çok daha kolaydır. Türkiye’de maiyet sahası, madenleriniz kadar işlenmemiş bir haldedir. Burada asgari bir sa’y ile refaha nail olmak işten bile değil. Rusya’ya gidip başımın belasını mı arıyacağım. Esasen İstanbul’da artık bir Rus muhiti teşekkül etmiş bulunuyor. Adet ve ananelerimizden de fedakarlığa katlanmak mecburiyetinde değiliz. Rus harsı da -açılan muhtelif dereceli mekteplerle- temin edilmek üzeridir. Çocuklarımızın istikbal ve terbiyelerinden endişe hakkım yok. Gün geçtikçe civar çiftlikler elimize geçecek. Bu suretle memleketin zirai sahasında tegaddi etmiş olacağız. Bir kere bu hasıl olduktan sonra artık rahat rahat pipomuzu çekmekten başka yapacak işimiz kalmaz.

Yazar, “... yerleşmeye karar verdiniz, acaba vatandaşlarınız arasında bu fikri güden çok kimse var mıdır?” şeklindeki sorusuna Rus ise şaşırarak “...istinası var mıdır? diye sorsanız daha iyi olur.” cevabını vermiştir (Gezgin, 2019, s. 277-278). Literatür tarandığında da “1921 yılının başlarında mülteciler arasında, kendi vatandaşlarının yoksulluk ve çaresizliklerinden istifade ederek, büyük ölçüde yaşamayı göze alabilen ve Avrupa’ya gitmekte acele etmeyen özgün seçkinler grubu öne çıkmaya” başladığı anlaşılmaktadır (İppolitov, Karpenko, & Pivovar, 2012, s. 391).

Rus miralayın dedikleri arşivde de karşılığı olan bilgilerdir. Miralay, İstanbul’da refah içinde yaşamayı seçmiş ve vatanından vaz-

geçmiştir. Onu endişelendiren tek konu olan çocuklarının Rus kültüründen kopuk büyümemesi bahsi ise kendisinin de ifade ettiği gibi açılan okullar ile sağlanacaktır. Literatür tarandığından İstanbul ve çevresinde öğrenci sayısı dokuz yüzü aşan üç lise, üç ortaokul, on ilkokul, iki yetimhane, toplam on anaokulu, kreş ve yuva ile altı çocuk yemekhanesi açılmıştır (Olçay, 2018, s. 333; Ar, 2019). Bununla beraber yabancıların Türkiye’ye rahatça yerleşip yaşama imkânı bulmaları günümüze kadar devam eden bir durumdur.

İşgal dönemi İstanbul’unda geçim sıkıntısının artmasına ek olarak memurların maaşı da düzenli ödenememekteydi. Bu sebeple Muallimler Cemiyeti’nin 1 Aralık 1922 tarihli toplantısında öğretmenlere verilemeyen altı aylık maaşın verilmesi kararına varılmıştır (Kısa, 2020, s. 229). Ancak birikmiş maaşın verilmesi öğretmenler için geçim sıkıntısına çare olmamıştır. Hakkı Süha Bey, 22 Haziran 1923’teki yazısında “Bir hafta evvel bu memleketin çocuklarına gençliğini, ömrünü vakfetmiş bedbaht bir muallim, zavallı bir meslektaşım, “ecel-i kazâ”ların en feci ile öldü; açlıktan öldü.” diyerek bu elim olayın ardından Muallimler Cemiyeti’nin yaptığı protestolara dikkat çekmiştir (Gezgin, 2019, s. 560). Muallimler Cemiyeti ve ona üye olan dönemin öğretmenleri geçim sıkıntısı gibi kişisel zorlukların yanında ülkenin düşman işgalinden kurtulması konusunda aktif olarak çalışmış bir cemiyettir. Cemiyet, Milli Kongreye üye göndermiş ve Cumhuriyet’in ilanından sonra 2 Ağustos 1925’te Türkiye Muallimler Birliği’ne katılarak Ankara’da merkezi bir eğitim anlayışının şekillenmesinde rol almıştır (Kısa, 2020, s. 232-233).

2. 3. İşgal Yıllarında Eğlence ve Gece Hayatı

İstanbul'un işgali ile şehrin demografik yapısında oluşan değişim kentin kültür ve eğlence hayatını da etkilemiştir. Birinci Dünya Savaşı ve arkasından işgal altındaki İstanbul'da gösterime giren farklı uluslara ait filmler, 1919'da İttifak Devletleri'ne ait filmlerin yasaklanmasıyla genellikle Fransız, İtalyan ve Amerikan yapımı olduğu bilinmektedir (Balan, 2017, s. 54). 1921 Mayıs ayına ait olan bir araştırmada İstanbul'da 32 daimî 12 geçici olmak üzere 44 sinema salonunun bulunduğunu ve bu salonların sahibinin genelde yabancılar olduğu belgelenmektedir. Aynı raporda gösterimdeki filmlerin siyasi sansür dışında hiçbir sansüre uğramadığı, ancak ahlaki sansüre muhtaç olduğu da belirtilmiştir (Arslan, 2010, s. 96). Bu raporda yayınlanan filmlerin erkek egemen bakış açısını simgelediğini göstermektedir. Ayrıca Türk halk ve kamuoyunun işgal kuvvetlerine karşı tutumunu sinema sektöründen okumak mümkündür. Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın aynı romanından esinlenerek çekilen ve 1919'da gösterime giren *Mürebbiye* adlı film buna örnek teşkil etmektedir. Türk sinema sektörünün sansüre uğrayan ilk filmi olma özelliği de taşıyan bu yapıt, "Fransız kadınlarını kötü" gösterdiği iddiasıyla Fransız ordusu tarafından yasaklanmıştır (Balan, 2022, s. 450; Özer, 2009). Ancak Fransız kadınlarını kötü gösterdiği için gösterimden kaldırılan film ile aynı dönemde İstanbul sinemalarında gösterime giren filmlerin dönem şartları açısından müstehcen olarak kabul edildiği ve Hakkı Süha Bey tarafından eleştirildiği anlaşılmaktadır. 23 Mayıs 1920 tarihli yazısında yazar, sinema sektörüne karşı olmadığını ancak "Garbın müterakki beldelerinde tıbbi, ilmi ve sınai neticelerinde müteharrik müşahedelerine nâfi ve pek mühim bir vasıta olan bu keşif, memleketimizde ta-

mamıyla şerre masruf meşum bir himmet hükmündedir." diyerek genç neslin algısını farklı noktalara çektiğini vurgulamaktadır. İşgal altında olan bir toplumda "memleketimizde gerçi dertler bir değildir" diyerek bilhassa mühim bir zümre olarak gördüğü bu talebelerin zihninin bu tip eğlencelerle meşgul olmasından kaynaklanan hüznünü dile getirmiştir (Gezgin, 2019, s. 23-26).

İşgal altındaki İstanbul'un eğlence hayatı üzerine gözlemler yapan Hakkı Süha Bey, bu konuya yazılarında sık sık değinmiştir. 9 Haziran 1920'deki yazısında şehrin eğlence tercihini şu sözlerle özetlemektedir; "Gazino üçe taksim edilmiş, bir tarafta Romanyalı çalgıcılar diğer tarafta alaturka saz ve perdesiz, sahneye benzer yüksekçe bir yerde kırılıp dökülen kadın harabeleri, bitkin şantözler var.... Biraz ileride kır kahvesindeki Karagöz nispeten tenha.... Yoğurtçu tamamıyla ıssız." (Gezgin, 2019, s. 39-42). Bilindiği gibi 1918-1923 arasındaki bu dönemde İstanbul tüm zıtlıkların bir arada yaşandığı bir coğrafyadır. Halk, büyük can kayıpları verdikten sonra geçim derdi çekmekte ve sefalet içindedir. Ancak İstanbul'a gelen yabancı subaylar ise günlerini geçirecek eğlence peşindedir. Yoğun göç sonucu demografik yapısı da gün geçtikçe çeşitlenen İstanbul, aslında tam bir travma yaşamaktadır. Kentin zıtlıklarla dolu sosyal hayatında görülen travmatik ruh halini Hakkı Süha Bey, "Bence Payitahtımızın bugünkü taşkın süruru, büyük teessürleri takip eden asabi hezeyanlar gibi basitçe bir gözle değil ruhi ve tıbbi bir adese ile tetkike muhtaç hastalık tezahürleridir. Ben kanları henüz kurumamış şehitler, parçalanmış vatan cenazesi karşısında yükselen kahkaha sahiplerini tel'ine layık bir mücrim değil, tedaviye muhtaç bir hastalık telakki ediyorum." (Gezgin, 2019, s. 42) diyerek betimlemektedir. Osmanlı'nın son yıllarında görülen bu manzara daha sonra Türkiye Cumhuriyeti döneminde

sadece İstanbul ile sınırlı kalmayarak Anadolu'nun birçok şehrine yayılmıştır. Özellikle yabancıların başrolde olduğu eğlence sektörünün o dönemden günümüze kadar devamlı surette yayıldığını ve zamanla bütün bu manzaraların Müslüman Türk toplumunda olağan bir hal aldığı anlaşılmaktadır.

Bir Müslüman kentinin geleneksel eğlence motiflerinin okunduğu, toplumun bir bütün olarak neşe ile karşıladığı “dini bayramlar”, mütareke yıllarında hüznüyle eşleştirilmektedir. Kentin bu matemindeki haklı sebebinin Hakkı Süha Bey “...Altı seneden beri milyonlarca evladını muhtelif cephelerde kurban eden bu memleket, her bayramı yeni bir Kerbelâ kızıllığı, başka bir muharrem matemiyiyle idrak etti.” (Gezgin, 2019, s. 44-45) sözleriyle açıklamıştır.

Hakkı Süha Bey, yabancıların ve de özellikle Rusların İstanbul'un gündelik hayatına dair en bariz yaşadıkları eğlence hayatı üzerinde olmuştur. Beyaz Ruslar, işgal altındaki İstanbul halkını eğlendirmenin ötesinde işgal güçlerine mensup kişilerin de eğlence ihtiyacını karşılamışlardır. İngiliz Askeri Ateşe Vekili Harold Armstrong için, “Hayat neşeli, kötü ve zevkliydi. Kafeler içki ve dansla doluydu. Memleketteki engellerden hiçbiri yoktu” sözüyle İstanbul'daki gece hayatının engel tanımazlığını özetlemektedir (Balan, 2022, s. 455).

Hakkı Süha Bey'in 6 Haziran 1920'de Vakit gazetesindeki köşesinde yazdığı *İstanbul Nasıl Eğleniyor?*-2 adlı yazısı Rusların gece hayatındaki etkilerini günümüze taşıması bakımından ehemmiyet taşımaktadır. Beyoğlu'nun eğlence yerlerini gezen ve gördüklerini aktaran yazar, içinde bulunulan mütareke yıllarında Türklerin hem Beyoğlu'nu hem de farklı “*cins ve renge muhtelif*” eğlence yerlerini terk ettiğini belirterek yazısına başlamıştır. İstanbul'un

gece hayatında alkol ve kumarın artmasına neden olan hem işgal güçlerinin tercihi hem de Beyaz Rusların varlığı olmuştur. Hakkı Süha Bey, önce Galatasaray'da ismini belirtmediği bir gazinoya girmiştir. Burada gördüğü manzara karşısında ise “Rusların çok ve çeşitli alkol kullandıklarını fakat asla kaba ve saldırgan sarhoş olmadıklarını hatta tam tersi neşeli olduklarını” şaşkınlıkla ifade etmiştir. Galatasaray'daki gazinodan sonra “tam bir Rus kolonisi” olarak tanımladığı Garden Bar³ gitmiştir. Yazarın yanında oturan Rus ile sohbeti biri işgal altında diğeri mülteci durumundaki iki farklı kültürdeki insanın dünyaya bakışları ve yarından beklentileri hususundaki ayrılıkların tespiti açısından önemlidir. Rus beyefendi memleketinde tarih öğretmenidir. Kendisi Türkler ile Rusların üç asırda on iki savaş yapmalarını çılgınlık olarak nitelendirmiştir. Savaşa karşı olduğu anlaşılan Rus, “Türklerin çoğu defa masum nadiren cezaya layık bir günahkâr” olduğunu belirterek Türklere karşı duygularını açık etmiştir. Hakkı Süha Bey hem kendi vatanının bulunduğu duruma hem de karşısındaki mülteci Rus'un ahvaline gönderme yaparcasına “istifade edecek hiçbir çaremiz kalmayınca aklımız başımıza gelmiş oluyor” demiştir. Rus öğretmen, Hakkı Süha Bey'in bu sözlerini son derece karamsar bulmuştur. Asırlarca birbirleri ile savaşmış ama biri kendi memleketinde sığınmacı diğeri düşman bildiği dostu sığınmış iki farklı kültürün hayata bakışı sohbetin tam da bu noktasında kendini göstermiştir. Rus öğretmen, Hakkı Süha Bey'e barda eğlenen Rusları göstererek “Bakınız! Bunlar dünyanın en akla gelmez felaketlerine kurban olmuş zavallılardır. Fakat hallerinde böyle bir duygu görebilir misiniz? Bence insanlar böyle olmalı-

3 Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Fikret Adil, Gardenbar Geceleri. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.; Willy Sperco, Yüzyılın Başında İstanbul (çev: Remime Köymen). İstanbul: İstanbul Kütüphanesi, 1989.

dır. Yarın elbette bugünden çok daha iyi bir geleceğin güneşi ile doğacaktır. Siz de buna inanın ve eğleniniz.” Hakkı Süha Bey ise memleketinden kaçan ve belki de bir daha hiçbir zaman vatanına dönemeyecek olan Rus öğretmeninin yaşam aşkını, Türklerin “vatan namustur” sözünü akla getirir mahiyette “geniş mezhepli” olarak tanımlamış ve karşısında diyecek bir söz bulamamıştır.

Yabancıların gelmesiyle birlikte İstanbul’da artan eğlence hayatına tombala da eklenmiştir. Rus kadınlarının oynattığı tombalaya Hakkı Süha Bey, “*bir mide kanseri gibi bütün nahiyeleri sardı.*” benzetmesinde bulunmuştur (Gezgin, 2019, s. 160). 10 Mart 1921’deki yazısında tombala dolaplarının döndüğü mahalleleri ziyaret eden yazar, “... ak sakallı pirlerden, yaşlı başlı adamlardan tutunuz on beş yaşındaki çocuklara varıncaya kadar her sınıf ve her

yaştan adam var.” diyerek tombalanın İstanbul’da yayılmasının yaş ve sınıf ayırmadığına vurgu yapmıştır (Gezgin, 2019, s. 161). Tombala tertibini basit ama kârı fazla bir iş olduğunu itiraf eden Hakkı Süha Bey, bu işi yapanların da mahir adamlar olduğunu düşünmektedir. Sırtlarına kadar açık elbiselerle ortalarda gezen Rus kadın garsonlar elbette ki bu mekanların dolup taşmasının bir diğer nedeni olarak gösterilmektedir. Ancak bu kumarın İstanbul’un genelinde yayıldığı gerçeği karşısında yazar şu açıklamaları yapmaktadır: “Tombala, basit, zevksiz bir kumardır. Yüksek bir terbiye değil, orta bir tahsil sahibi olanlar bile bu eğlenceye iltifat etmezler. İnsana verdiği hazzın heyecanın hududu pek dardır. Bu itibarla gazinoları dolduran müşteriler bilhassa mutavassıt tabaka ile onun biraz gerisinde yürüyen zümre idi. Pek az istisnasıyla hemşerilerimizin bu kısmı, mukannen bir ücret mukabilinde çalışan

Fotoğraf 7: *Rejans Lokantasi’nda Beyaz Rus Balalaika Orkestrası.*

Kaynak: <https://www.ekrembugraekinci.com/article/?ID=856>.

ve bin müşkülât ile iki yakasını bir yere getirebilen biçarelerden ibarettir.” (Gezgin, 2019, s. 163).

Hakkı Süha Bey'in yukarıda anlattığı durum önemli bir problem halini almıştır. Tombala illetinin halka verdiği zararlar üzerine Rus kadınların tombala oynamaları ile mücadele için “Tombalacılarla Mücadele Derneği” kurulmuştur. Ayrıca İslam dininde haram sayılan eylemlerden biri olan kumarın derhal son verilmesi için Şeyhülislam Dahiliye Nezareti'ne yazı yazmıştır (Baran, 2006, s. 135; Ulu, 2013, s. 114-115). Bu dönemde kumar o kadar yaygınlaşmış ki hamam böcekleri bahis konusu olarak yarıştırdığı bile olmuştur (Ulu, 2013:116).

İtilaf Devleti askerlerinin ve de Beyaz Rusların etkisiyle kentte kumar, içki ve fuhuş artmıştır. Bilhassa fuhuşun etkisiyle kamu sağlığı ciddi oranda tehlikeye girmiştir. İngilizlerin kontrolünde olan Şehir Komisyonu, kentin denetimi, sokakların temizliği, kanalizasyon ve fuhuştan sorumluydu (Ar, 2019, s. 104). İstanbul'a gelen mülteci guruplarında mevcut olabilecek bulaşıcı hastalıklar sebebiyle tedbir amacıyla Tuzla, Gelibolu ve Çatalca'da karantina bölgeleri oluşturulmuştur. Beyaz Rusların İstanbul'a gelmeden önce Çarlık Rüyasında tifüs, kolera, frengi, çiçek, kızıl, veba ve grip gibi bulaşıcı hastalıkların etkisi altında olduğu bilinmektedir (Çakmak, 2022, s. 889). Ancak İstanbul'un uğraştığı en önemli sorun fuhuş ve fuhuş ile bulaşan hastalıklar olmuştur. 1920 yılında 2171 kayıtlı fahişenin çalıştığı bilinmekteyse de kayıtsız olanlarla birlikte bu sayının 4.000- 4.500'e çıktığı düşünülmektedir. Kayıtlı 2171 fahişenin 1367'si Hıristiyan ve Musevi, 804'ü ise Müslüman'dır (Baran, 2006, s. 124). Bu sebeple 21 Eylül 1920'deki yazısında Hakkı Süha Bey, frengi hastalarının tedavi edildiği Şişli Emrâz-ı

Efrençiyeye Hastanesi'ni ziyaret ederek gözlemlerini aktarmıştır: “...Her dilden mırıldatılan var olduğu hastanede dört yüz hasta vardır. İctimaî kayıtların haricine fırlamış bu bir alay hastanın zabt u raptundaki müşkülâtı herkes takdir eder.” (Gezgin, 2019, s. 56-60).

Bu dönemde halkı saran diğer bir hastalık ise esrardır. Hakkı Süha Bey, bir türlü tatmin edemediği bir arzuyla bir esrarkeş kahvesinde bir gece geçirecek, buradaki insanları gözlemlemek arzusu duymuştur. 26 Eylül 1920'deki yazısında yaşadığı bu tecrübeyi aktarmıştır (Gezgin, 2019, s. 61-66). İşgal altındaki İstanbul'dan Cumhuriyet'e miras kalan esrar ve uyuşturucu kullanımındaki yaygınlık dönemin farklı mecmualarında da konu edinilmiştir (Özer, 2009, s. 67).

2.4. Mütareke Yılları ve Florya Sahilleri

Osmanlı'nın İstanbul'unun yüzyıllar boyunca deniz ile ilişkisinin seyirlik bir eğlence olduğu anlaşılmaktadır. Haliç ve Boğaziçi ile denizle iç içe olan İstanbul halkı, suya girmeyi değil de izlemeyi ve havasını solumayı tercih etmiştir. Denize girme konusundaki tereddütler sadece dinsel ya da sosyal kısıtlamalardan değil, deniz suyunun insan sağlığı için olumsuz etkilerinin olduğuna dair yanlış inanışlardan da kaynaklanmaktaydı. Ancak 19. yüzyılda deniz suyunun zararlı mı yoksa yararlı mı olduğu konusunda gazetelere de yansıyan tartışmalar başlamıştır. Bazı rahatsızlıklar için deniz suyunun tedavi edici özelliğinin keşfedilmesiyle doktorların deniz suyunun insan sağlığı için zararsız olduğunu belirtmesi ve hatta tedavi amacıyla zorunlu denize girme eylemlerinin başlamasıyla, İstanbul'da deniz hamamları açılmaya başlanmıştır. Deniz hamamlarının tam olarak ne zaman açıldığı bilinmemekle birlikte Umumi Deniz Hamamlarının kuruluşu,

denetimi ve özellikleri ile ilgili 1875 tarihinde bir Nizamname yayımlanmıştır (Evren, 2000, s. 15-28). Bu düzenlemelerle birlikte İstanbul genelinde hem şahsi hem de umumi deniz hamamları artmaya başlamıştır. Ancak mütareke yıllarında İstanbul'un kozmopolit yapısı kentte yeni bir deniz kültürü oluşturmuştur. İstanbul halkının yüzyıllarca süren sosyalleşme davranışlarından biri olan mesire yerlerine gitmek yerini deniz hamamlarına bırakırken bilhassa mütareke yıllarında değişen toplumsal davranışlardan biri olarak kadın ve erkeklerin birlikte denize girdiği yeni bir kültür ortaya çıkmıştır. İstanbul'daki halk, mesire yerlerine gitmek yerine mülteci Rusların ve İtilaf subaylarının tercih ettiği denize girme davranışını yavaş yavaş kabullenmeye başlamıştır. Örneğin Florya denize girmek için tercih edilen popüler mekanlardan biri haline gelmiştir (Toprak, 1994, s. 21).

Hakkı Süha Bey, toplumun tercih ettiği bu yeni eğlence kültürüne karşı kayıtsız kalamamıştır. Hakkı Süha Bey (2019, s. 480-491), 16.08.1922, 19.08.1922 ve 25.08.1922 tarihlerinde üç serilik *Florya Sahillerinde* adlı yazılarını kaleme alarak İstanbul'da oluşan yeni plaj kültürü hakkındaki gözlemlerini aktarmıştır. Müte-deyyin bir kişiliğe sahip olan Hakkı Süha Bey, Florya Sahili'ne giden yolculuğuna iç sıkıntıları ve tedirginlikle başlamıştır. Trene binen kişilerin kıyafetlerini, davranışlarını ve şen kahkahalarını eleştirmiştir. Gezgin (2019: 487), sahilin yakıcı güneşi karşısında alışmamış olduğu bu manzarayı "... Atılan her adım bir yük, bir ızdırab gibi kendini hissettiriyor. Güneş o kadar zalim ve saha o kadar gölgesiz. Biraz ilerde kumlara karışmış çakıllar gümüş pullar gibi parlıyor. İktisadın tarif ettiği "fıkr-i teşebbüs"ü burada parmaklık şeklinde tecelli etmiş gördüm. Allah'ın kırından bir parçayı ayırmışlar, parasız gezdirmiyorlar..."

şeklinde anlatmıştır. Sahilin girişinde bu eleştiride bulunan yazar, kısa bir süre sonra deniz ve güneşin insana verdiği çocuksu neşeye kendini kaptırmış olmalı ki yazısını şu şekilde devam ettirmiştir;

"...Manzaranın cazibesini artıran tenevvü de alabildiğine geniş. Mayoların renkleri, biçimleri, kapadıkları ve açtıkları hudutlar baygın gözlerin dinlendiği birer konak yeri oluyor. Açılır, kapanır sandalyelere uzanmış imtiyazlı sınıf, etrafa süzgülü kirpiklerinin ipek eleklerinden geçen mağrur bakışlarını ihsan eder gibi dağıtıyor. Sonra, ne güzel, erkek dişi yan yana, diz dize alevden bir hatla mümas yaşıyorlar. İçimden taştan bir his göğsümde kabardı ve dudaklarımdan gıpta hatta alkışa benzer manalı bir nefes halinde çıktı. Dostuma: 'Biz de onlar gibi yapalım mı?' diye sordum. Kabul etti."

Hakkı Süha Bey, İstanbul halkının yeni moda kadın ve erkek birlikte plajlarda vakit geçirme davranışını başlarda eleştirmiştir. Ancak kendisi bu eğlenceyi tecrübe ettiğinde konu hakkında duygu ve düşünceleri değişmiştir. O, mütareke döneminde, toplumda kadın ve erkeğin bir arada görünmelerini ve hatta kadınların toplumdaki görünürlüklerinin artmasını bazen üstü kapalı bazen de doğrudan yazılarında eleştirmiştir. Ancak *Florya Sahillerinde* adını taşıyan bu üç serilik yazısında alkol kullanma ve mayo giyme gibi davranışları eleştirilse de kadın ve erkeğin bir grup halinde terbiye sınırları dahilinde denize girme ve sahilde piknik yapma davranışına sempati ile bakmış ve hatta yazar kendisi de bunu tecrübe etmek istemiştir. Hakkı Süha Bey'in mütareke yıllarında toplumun dinamiklerini gözlemleyen bu yazı dizisi, deniz hamamlarından plajlara uzanan uzun sürecin başat dönemleridir. Florya Plajı, mütareke yıllarında popülerlik kazanmış küçük bir semt iken Cumhuriyet'in ilanı ile Mustafa Kemal Atatürk'ün de denize girdiği alanlardan biri olma özelliğini devam ettirmiştir. Kısacası İstanbul

bul'da yabancıların başlattığı plaj ve kadın erkek beraber denize girme ve güneşlenme modası dünyada ve Türkiye Cumhuriyet döneminde giderek yaygınlık kazanmıştır.

2.5. Mütareke Yıllarında Oluşan Moda

İstanbul'a gelen yabancıların kılık kıyafetleri yeni bir modanın Müslüman Türklerde oluşmasında etkili olmuştur. Özellikle Rus kadınlarının hem kıyafetleri hem de saçları İstanbul sosyal yaşamında etki bırakmıştır. Göç şartlarında hijyen nedeniyle saçlarını kazıyan Rus kadınları, kafalarına beyaz tül-bent bağlamışlardır. Zorunluluktan ortaya çıkmış olan bu durum kısa sürede modaya dönüşmüş ve "Rus Başı" olarak tabir edilir hale gelmiştir (Toprak, 1994, s. 21). Duru beyaz tenli, sarı saçlı ve mavi gözlü olan Rus kadınlarının gerek güzellikleri gerekse güzelliklerini göstermekten çekinmeyen tavırları Hakkı Süha Bey'i de hayrete düşürmüştür. Türk kadınının kendini saklayan tutumunun tam tersi olan bu giyim şekli yazar tarafından da zaman zaman tarif edilecek bir husus olarak üzerinde durulmuştur. Galatasaray'da "Muhteşem Rus Lokantası" adıyla bilinen yerde hizmet eden Rus kadınlarını "saçları beyaz haleler ile çevirili hurilere" benzetmektedir. Hakkı Süha'nın beyaz hale olarak tanımladığı "Rus Başı" modası olan beyaz tül-bent olması muhtemeldir. Aslında Batı merkezli odadan etkilenen İstanbul kadınlarının, bu dönemde feminizm hareketlerinde yoğunlaştığı görülmektedir. II. Abdülhamid döneminden itibaren peçenin yavaş yavaş kalktığı çarşafın ise demode olarak kabul edildiği, bir kısım kadınların kılık kıyafet konusunda değişimi talep ettiği anlaşılmaktadır. Bilhassa kentteki Rus kadınlar ile sinemada gösterilen filmlerdeki Avrupa menşeli kadınların giyimleri, İstanbul kadınlarında moda oluşturmaya başlamıştır. Bu sebeple Cumhuriyet'in ilanı ile ortaya çıkacak olan kılık-kıyafet düzenlemesine

İstanbul kadınları mütareke döneminden itibaren hazır durumdadır (Toprak, 1994, s. 21). Rus kadınlarının İstanbul modasına getirdiği diğer yenilikler ise "belden büzülerek oluşturulan fiyonk, eteklerde valon ve sim, boyunlarda fırfır", makyaj olarak ise "ruj ve takma ben" dir (Özer, 2009, s. 69). Modada oluşan bu etkilerde takma ben ve ruj, özellikle Cumhuriyet ile birlikte oluşacak Yeşilçam Filmlerinde etkisini uzun süre devam ettirecektir.

Sonuç

Cumhuriyet tarihimizde görülen eğlence hayatı, gastronomi çeşitliliği, plaj kültürü, moda anlayışı başta olmak üzere her alandaki değişimin bir kısmının temeli, Osmanlı Devleti'nin son yüzyılında İstanbul'da atılmıştır. Başka bir deyişle günümüz Türkiye'sinde gündelik hayatta moda olan birçok alışkanlığın temeli, Osmanlı son döneminde atılıp Cumhuriyet devrinde devam etmiştir. Sosyal alanda yaşanan değişim daha çok İstanbul'da gayrimüslim ve yabancıların yoğun olarak yaşadığı Beyoğlu gibi semtlerde neşvünemâ bulmuştur. İstanbul'da genel olarak Avrupalı hayatın örnek alındığı değişimin devamı Cumhuriyet devrinde daha da hızlanarak devam etmiştir. Osmanlı son döneminde eğlence, gece hayatı, yeme içme, kıyafet, deniz-plaj kültürü, kadın-erkek ilişkileri vb. alanlarda İstanbul'a gelen yabancıların da büyük etkisi ile köklü bir değişim yaşanmıştır.

Tarihte yaşanan gündelik hayatın akışını bizlere en iyi aktaran kaynakların başında seyahatname veya gezi notları gelir. İstanbul'da işgal yıllarındaki gündelik hayatı Vakit gazetesindeki köşesinde yazan Hakkı Süha (Gezgin) Bey, bu anlamda günümüzdeki araştırmacılara önemli bir kaynak bırakmıştır. İstanbul'un her yerini gezip en küçük ayrıntılara kadar gördüklerini yazan Hakkı Süha Bey, işgal dönemi İstanbul'u-

nun adeta kamera ile çekilmiş bir filmini yazıya dökmüştür.

Hakkı Süha Bey'in yazılarından bazı örnekler alınarak İstanbul'da gündelik hayatta yaşanan değişim ve bu değişimin oluşturduğu etki çalışmada işlenmiştir. Verilen örneklerden de anlaşılacağı üzere İstanbul işgali döneminde gündelik hayatta yaşanan değişim daha çok şehre gelen yabancıların etkisi ile olmuş ve Müslüman Türk toplumu da bu durumdan fazlasıyla etkilenmiştir. Kısacası işgal dönemi İstanbul'unda gündelik hayatta yaşanan birçok değişim Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir.

Yazarların Katkı Oranı

Birinci Yazar'ın çalışmaya katkısı % 50, İkinci Yazar'ın çalışmaya katkısı % 50 oranındadır.

Kaynakça

- Afyoncu, F. (2009). Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İşgal Döneminde İstanbul (16 Mart 1920- 31 Aralık 1922) . *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi*. İstanbul.
- Ar, B. (2019). İşgal İstanbul'unun Kentsel Dönüşümünü Beyaz Ruslar Üzerinden Okumak. *YIL-LIK: Annual of Istanbul Studies* (1), p. 101-122.
- Arslan, M. Y. (2010). İşgal Yıllarında Bir İstanbul Gazetesi: Dersaadet. *İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul Araştırmaları Anabilim Dalı, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Aslan, N., Bayrak, N., & Gürler, M. (2019). *İstanbul'un İtilaf Devletleri Tarafından İşgali* (Vol. 1).
- Ayvazoğlu, B. (1999). *Hakkı Süha Gezgin Edebi Portreler*. İstanbul: Timaş.
- Balan, C. (2017). Imagining Women at the Movies, Male Writers and Early Film Culture in İstanbul. In C. G. Knight, *Doing Women's Film History: Reframing Cinemas, Past and Future*. (p. 53-65). University of Illinois Press.
- Balan, C. (2022). Uluslar, Metinler ve Mecralar Arasında: Birinci Dünya Savaşı ve İstanbul'un İşgali ile Kurgulanan Sinema Seyirciliği. *Kültür ve İletişim*, 25(2), p. 447-474. doi:10.18691/kulturveiletisim.1133401
- Baran, T. A. (2006). Mütareke Döneminde İstanbul'daki Rus Mültecilerin Yaşamı. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 22(64-65-66), p. 119-140.
- Criss, B. (2020). *İşgal Altında İstanbul 1918-1923.* (A. Kaçmaz, Trad.) İstanbul: İletişim.
- Çağaç, F., & Öztürk, İ. (2018, Haziran). İstanbul'a Rus Göçü ve Bu Göçün Kültürel İzleri. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi / The Journal of International Social Research*, p. 21-25. doi:https://dx.doi.org/10.17719/jisr.20185739849
- Çakmak, S. (2022, July 31). Bolşevik Devrimi Sonrası Türk Topraklarına Sığınan Beyaz Ruslar. *Journal Of Social, Humanities and Administrative Sciences*, 8(54), p. 884-895. doi:http://dx.doi.org/10.29228/JOSH
- Deleon, J. (2003). *Beyoğlu'nda Beyaz Ruslar*. İstanbul: Remzi.
- Doygun, E. (2022). Enflasyon Gölgesinde İstanbul 1914-1921. *CTAD*(36), p. 729-744. Tratto il giorno 09 17, 2023
- Evren, B. (2000). *İstanbul'un Deniz Hamamları ve Plajları*. İstanbul: İnkilap.
- Gezgin, H. S. (2019). *İşgal Günlerinde İstanbul*. (N. Sağlam, A cura di) İstanbul: Kapı.
- İnalcık, H. (2003). II. Mehmet. 28, 395-407. Ankara: TDV İslam Ansiklopedisi.
- İppolitov, S., Karpenko, S., & Pivovar, Y. (2012). 1920'lerin Başında İstanbul'a Rus Göçü /Sayıları, Maddi Durumları, Ülkelerine Geri Dönüşleri/. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi / Journal of the Human and Social Science Researches*, 1(3), p. 386-397.
- Kaplan, K. A. (2018). Rus Mültecilerinin İstanbul'daki Ekonomik Uğraşları ve Meslekleri (1920'li Yılların Başları). *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(4), p. 479-496.
- Kısa, A. (2020). Mütareke İstanbulu'nda Muallimler Cemiyeti ve Faaliyetleri (1918-1922). *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16(31), p. 209-307. Tratto il giorno 10 09, 2023 da <https://search.trdizin.gov.tr/tr/yayin/day/461593/mutareke-istanbulunda-muallimler-cemiyeti-ve-faaliyetleri-1918-1922>
- Korkmaz, E. (2012). Mondros Mütarekesi Döneminde Sansür. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*(19-20), p. 29-55.
- Lefebvre, H. (2017). *Gündelik Hayat Eleştirileri III, Moderniteden Modernizme (Gündelik Hayatın Meta-Felsefesi)*. (I. Ergüden, Trad.) İstanbul: Sel.
- Olca, T. (2018). İstanbul'da Rus Mülteci Okulları (1920-1925). *Turkish History Education Journal*, 7(2), p. 325-343.
- Özdemir, F. (2011). İstanbul'dan İnsan Manzaraları: Türk Romanında Beyaz Ruslar. *Cankaya University Journal of Humanities and Social Sciences*, 8(2), p. 215-262.
- Özer, İ. (2009). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Yaşam ve Moda*. İstanbul: Truva.

- Saylan, G. F. (2014). İstanbul'un Resmen İşgali (16 Mart 1920). *Marmara Üniversitesi Öneri Dergisi*, 11(41), p. 17-40.
- Şarhon, K. G. (2015). Osmanlı'dan Günümüze İstanbul'da Yahudilerin Dini Hayatı. *Antik Çağ'dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi Din*, V, 160-192. İstanbul: İBB Kültür A.Ş.
- Temel, M. (1998). *İşgal Yıllarında İstanbul'un Sosyal Durumu*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Toprak, Z. (1994). Mütareke Döneminde İstanbul. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 6, 19-23.
- Türkmen, Z. (2002). İstanbul'un İşgali ve İşgal Dönemindeki Uygulamalar (13 Kasım 1918-16 Mart 1920). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 18(53), p. 319-372.
- Ulu, C. (2013). I. Dünya Savaşı ve İşgal Sürecinde İstanbul'da Yaşanan Sosyal ve Ahlaki Çözülme (1914-1922). *Tarih Dergisi*, 58(2), p. 87-129.
- Vardar, D. (2007). İstanbul'un 1918-1923 Yılları Arası İtilaf Kuvvetlerince İşgalinin Sosyolojik Açıdan Türkiye'nin Yakın Tarihindeki Yeri ve Önemi. *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi*, İstanbul.
- Yavuz, Ü. (1992). İngiliz ve Fransız Resmi Belgelerinde İstanbul'un İşgalini (16 Mart 1920) Hazırlayan Gelişmeler. *Bellekten*, 56(217), p. 963-984.

Araştırma Makalesi / Research Article

1923'ten Günümüze Türkiye'nin Yüz Yıllık Göç Tarihi¹*Turkey's Hundred Years of Migration History from 1923 to the Present*Hiba Nur KARADAĞ^{ib2}

ÖZ

Dünya üzerinde insan hareketleri toplumlari dönüştürmekte ve devletlerin yerel ve küresel politikalarında belirleyici rol oynamaktadır. Uluslararası göç hareketleri değerlendirildiğinde, Türkiye, hem Doğu-Batı hem de Kuzey Güney göç rotaları için ulaşılabilir coğrafi konumda yer almaktadır. 100 yıllık göç sürecinde, ilk göç hareketinin, Cumhuriyet'in ilanından sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaybettiği topraklardan Türkiye'ye gerçekleştiği görülmektedir. Özellikle, Yunanistan, Balkanlar ve Kafkasya'dan Türkiye'ye gerçekleşen göç hareketleri uzun yıllar boyunca devam etmiştir. 1960 yılından sonra ise, Türkiye tarihinde ilk defa kitlesel olarak ülke dışına göç hareketi başlamıştır. Ülkeler arası imzalanan ikili anlaşmalar kapsamında, Avrupa ülkelerine göç yaşanmıştır. 1979 yılı itibarıyla, İran ve Irak'ta yaşanan siyasi gelişmeler nedeniyle, Türkiye düzensiz ve kitlesel göç hareketi ile karşılaşmıştır. 2011 sonrası Türkiye'ye yaşanan uluslararası göç hareketleri, iç ve dış etkenlere bağlı çatışmaların neden ve sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum Ortadoğu ve özellikle Suriye'den gelen göç dalgasının artmasına neden olmuştur. Araştırmada, Türkiye'nin göç süreci Cumhuriyetin ilk yıllarından günümüze kadar ele alınarak, tarihsel süreç içerisinde analiz edilecektir.

Anahtar Kelimeler: göç, göç politikaları, göç tarihi, Türkiye göç tarihi.

1 Bu makale, Yüz Yıllık Cumhuriyet ve Türk Modernleşmesi Sempozyumu'nda sunulan "Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Göç Politikası ve Kadın Göçmenlerin Durumu" özet bildirisinden üretilmiştir.

2 İstanbul Ticaret Üniversitesi, hibanurkaradag@gmail.com, ORCID: 0009-0000-8643-3744

ABSTRACT

Human movements around the world transform societies and play a decisive role in the local and global policies of states. When international migration movements are evaluated, Turkey is located in an accessible geographical location for both East-West and North-South migration routes. In the 100-year migration process, it is seen that the first migration movement took place from the lands lost by the Ottoman Empire to Turkey, after the proclamation of the Republic. In particular, migration movements from Greece, the Balkans and the Caucasus to Turkey have continued for many years. After 1960, mass migration out of the country began for the first time in Turkey's history. Within the scope of bilateral agreements signed between countries, there has been migration to European countries. As of 1979, due to the political developments in Iran and Iraq, Turkey encountered irregular and mass migration movements. International migration movements to Turkey after 2011 appear as the cause and result of conflicts due to internal and external factors. This situation has led to an increase in the wave of immigration from the Middle East and especially Syria. In the research, Turkey's migration process will be discussed from the first years of the Republic to the present and will be analyzed within the historical process.

Keywords: migration, migration policies, migration history, Turkey's migration history.

1. Giriş

İnsan hareketleri toplumları dönüştürmekle birlikte, devletlerin yerel ve küresel politikalarında belirleyici rol oynamaktadır. Göç hareketi ile birlikte yaşanan dönüşüm, devletlerin ve toplumların kaderini de şekillendirmektedir. (Castles & Miller, 2008: 6). Göç hareketinin nedenleri, tarihsel süreç içerisinde değişikliğe uğramıştır. Ancak uluslararası göç hareketi çoğunlukla farklı biçimde gerçekleşen çatışmaların neden ve sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır (Castles & Miller, 2008: 5).

Türkiye'nin tarihsel süreç içerisindeki göç hareketleri değerlendirildiğinde, Türkiye, hem Doğu-Batı hem de Kuzey-Güney göç rotaları için ulaşılabilir coğrafi konumda yer almaktadır. Bu konumu nedeniyle Türkiye, transit ve hedef ülke olarak görülmektedir (Adıgüzel, 2016: 5).

İnsanlık tarihi boyunca, ilk göç hareketinin, yaklaşık 2 milyon yıl önce, Afrika dışına başladığı söylenmektedir. (Dufoix, 2011: 43). Göçün nedenleri ele alındığında, zaman içinde değişikliğe uğradığı görülmektedir. İlk zamanlarda çoğunlukla iklim koşulları, savaş, kıtlık, coğrafi nedenlerle göç etme düşüncesi var olurken, sonraki dönemlerde ekonomi, din, siyaset, kültür, eğitim ve sanayileşme gibi nedenlere bağlı olarak gerçekleşmiştir (Akıncı, Nergiz, & Gedik, 2015: 61).

Birleşmiş Milletler (BM) Uluslararası Göç Örgütü'nün (IOM), 2022 Dünya Göç Raporu'na göre, dünya genelinde 281 milyon göçmen bulunmaktadır. Nüfusun dağılımına baktığımızda, 135 milyonunu kadınlar oluşturmaktadır (UN Migration, 2022, s. 3). Tarihsel süreçte göçmenlerin demografik dağılımı eşit diyebileceğimiz orana sahiptir. Özellikle 1960 tarihinden sonra kadınlar göç üzerindeki payı erkek-

lere yakın olarak görülmektedir. Özellikle Avrupa ve Kuzey Amerika'daki göçmenler içerisinde kadın göçmenlerin oranı bazı bölgelerde %70-80'lere ulaşmaktadır (Yılmaz, 2019: 386).

Türkiye'nin yüz yıllık göç tarihinde, Cumhuriyet'in kuruluşu itibariyle başlayan göçler günümüze kadar devam etmiştir. Bu göçlerin nedenlerine baktığımızda, Cumhuriyet öncesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaybettiği topraklar ve değişen sınırlar en önemli etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Devleti'nin Avrupa'daki topraklarının %83'ünü ve nüfusunun %69'unu kaybettiği Balkan Savaşları sonrası yaşanan gelişmeler, Cumhuriyet Dönemi göç hareketinin temel nedenini oluşturmaktadır (Pustu, 2022: 46). İlk başlarda ulus devlet sürecinin bir sonucu olarak, homojen devlet oluşturma politikaları çerçevesinde göç hareketi gerçekleşmiştir. Bu kapsamda Yunanistan'dan Anadolu'ya gerçekleşen göç hareketleri nüfus mübadelesi kapsamında değerlendirilmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında izlenen nüfus mübadelesi, Türkleştirme politikalarının bir sonucu olarak açıklanabilir (Macar, 2015: 186). Türkiye'ye göç hareketleri Yunanistan ile sınırlı kalmamış ve Balkanlar ve Kafkasya'dan göç hareketleri devam etmiştir.

II. Dünya Savaşı sonrası Avrupa ülkelerinin kalkınma politikaları Türkiye'deki göç hareketini de etkilemiştir. Tersine göçün yaşandığı bu dönemde, 1960 ve 1970'li yıllar boyunca Türkiye'den Avrupa ülkelerine istihdam amacı ile göç hareketinin gerçekleştiği görülmektedir. Devlet eliyle gerçekleşen emek göçü sonrasında 1970'li yıllarla birlikte aile birleşimleri gerçekleşerek, Türkiye'den Avrupa'ya göç eden insan sayısı artmıştır. (Abadan Unat, 2015: 265). Bugün ise, 6 milyon Türk nüfusunun Avrupa ülkelerinde yaşadığı bilinmektedir.

Türkiye'nin yüz yıllık Cumhuriyet tarihindeki göç hareketi incelendiğinde, son dönemde yaşanan uluslararası göç hareketlerinin önemli büyüklüğe sahip olduğu görülmektedir. İç ve dış etkenlere bağlı çatışmaların neden ve sonucu olarak karşımıza çıkan 2011 sonrası göç hareketi, Arap Baharı sonucunda, Ortadoğu ve özellikle Suriye'den gelen göç dalgasının artmasına neden olmuştur. 1923-2005 yılları arasında Türkiye'ye gelen göçmen sayısı 1,7 milyon olarak belirlenmiştir. 2011 yılından sonra sadece Suriye'de yaşanan iç savaş sonucu ise, ilk beş yıllık süre içerisinde üç milyondan fazla kişi iltica etmiştir (Yıldız, 2018: 64). Türkiye'nin göç tarihi değerlendirildiğinde, dönemsel olarak farklı gerekçelerle ortaya çıktığı ve sonuçlarının da farklılaştığı görülmektedir.

2. Göç Kavramı

Tarihsel süreç içerisinde farklı gerekçelerle ortaya çıkan göçün tanımına baktığımızda, basit bir yer değiştirmenin ötesinde tanımlanmaktadır. Göç kavramı, sadece bir yerleşim yerinden diğerine hareketliliğin ötesinde, farklı toplumların iç içe geçme süreci olarak açıklanmaktadır. En genel tanımı ile göç, bireylerin ya da grupların sembolik veya siyasi sınırların ötesine, yeni yerleşim alanlarına ve toplumlara doğru kalıcı hareketini içeren, karşılıklı etkileşimin olduğu bir süreçtir (Marshall, 2005: 685). Faist (2003: 31) göç kavramını tanımlarken, ilgili bir süre orada ikamet etmek amacıyla bir ülkeden başka bir ülkeye taşınan bir kişiyi ifade etmek için kullanılmaktadır. Bu kapsamda göç hareketi, ulus devlet içindeki iki ya da daha fazla konumu ve hareket edenlerle kalanlar arasındaki çeşitli bağları özetleyen, çok boyutlu ekonomik, siyasi, kültürel ve demografik bir süreçtir.

Bu kapsamda göç kavramı uluslararası göç ve bunun etkilediği diğer boyutlara

neden olan karmaşık etmenler kümesinin ve bunların etkileşiminin bir özeti olarak tanımlanabilmektedir. Uluslararası Göç Örgütü ise, göç kavramını ele alırken, bir kişinin veya bir grup insanın yapısı ve nedeni ne olursa olsun yer değiştirdiği nüfus hareketleri olarak tanımlamaktadır (Göç Terimleri Sözlüğü, 2019: 135).

Göç kavramı, türleri ve gerçekleşme nedenlerine göre ayrılmaktadır. Göç türleri ele alındığında, bireysel göç, toplu göç, kitlesel göç olarak ayrılmaktadır. Siyasi, sosyal, ekonomik, kültürel, dinî sebeplere bağlı olarak kişinin ferdi olarak göç etme kararı, bireysel göç olarak adlandırılmaktadır. Buna karşılık, toplumların veya belli bir bölgede yaşayan insanların yer değiştirmesine ise toplu göç denilmektedir. Kitlesel göç, belirli bir zaman diliminde çok sayıda kişinin, düzensiz gruplar halinde farklı ülkelere hareket etmesi anlamına gelmektedir (Göç Terimleri Sözlüğü, 2019, s. 63).

Göç hareketine yönelik yapılan bir diğer sınıflandırma ise, gönüllü ve zorunlu göç sınıflandırmasıdır. Göç eden kişi veya topluluklar yaşadıkları toprakları kendi rızalarıyla, terk edebilecekleri gibi, ölüm tehlikesi, işkence görme ve cezalandırılma korkusu, özgürlüklerin sınırlandırılması ve resmi otoritelerin baskıları, iç savaş sonucunda zorunlu olarak da terk edebilirler. Gönüllü göçlerin gerçekleşme nedenine baktığımızda, genellikle yeni yerler görme, daha iyi hayat şartları, ekonomik durumlarını düzeltme, iş ve şahsi arzularından kaynaklanan amaçlar doğrultusunda gerçekleştirilen göçlerdir. Ülkelerindeki iç savaş yüzünden başka bir ülkeye veya aynı ülke içinde daha güvenli başka bir bölgeye kaçmak zorunda kalan kişiler, zorunlu olarak göç etmektedirler (Adıgüzel, 2016: 20).

Uluslararası göçler dışında gerçekleşen bir diğer göç hareketi ise, iç göç olarak karşımıza çıkmaktadır. İç göçler kırdan kente, kentten kente ya da kırdan kıra olarak gerçekleşmektedir. Kentten kıra gerçekleşen göç hareketleri ise çok fazla karşılaşılan bir durum değildir (Tümtaş, 2023: 65).

Tarihsel olarak göç süreci değerlendirildiğinde, köle ticareti, sömürgecilik akınları, ulus devletlerin sınırlarının çizilmesi, mübadeleler, misafir işçilik gibi nedenlerle gerçekleştiği görülmektedir (Adıgüzel, 2016: 97). Küreselleşme dönemi ile birlikte, özellikle Avrupa devletlerinin gerçekleştirdiği, dünyanın çeşitli yerlerini birbirine bağlayan, ulaşım, iletişim, ticaret ağlarının oluşumu göç hareketini hızlandırmıştır. Bunun sonucunda sömürgeleştirme ve göç olgusu ortaya çıkmıştır (Dufoix, 2011: 45). Nitekim tarihsel olarak baktığımızda, 16. yüzyılda gerçekleşen Sanayi Devrimi ile birlikte, işgücünün sanayi üretiminde yoğunlaşması, göçle birlikte kentleşmeyi de beraberinde getirmiştir. Yine bununla birlikte iki dünya savaşı arası dönemde, ulus devletleşme sürecine bağlı göçlerin yaşandığı görülmektedir. İkinci Dünya Savaşı sonrası göçlerde ise, işgücü ihtiyacına bağlı göç hareketlerinin yaşandığı görülmektedir (Adıgüzel, 2016: 98). Nitekim bu dönem Türkiye'den Avrupa ülkelerine göç hareketinin başlangıcını oluşturmaktadır.

2.1. 1923'ten 1960'lı Yıllara Türkiye'ye Gerçekleşen Göç Hareketleri

Cumhuriyetin ilk kurulduğu yıllarda gerçekleşen göç hareketleri, Osmanlı Dönemi'nin son yıllarında yaşanan toprak kayıpları sonucu, özellikle Osmanlı tebasında yaşayan Türk nüfusun göç hareketini kapsamaktadır (Pustu, 2022: 46). Bu dönemde Yunanistan, Kafkaslar ve özellikle

Balkanlar'dan gerçekleşen göç hareketinde, Müslüman Türk nüfusunun göç ettiği görülmektedir. 1923-1960 arası dönemde, homojen bir nüfus oluşturma eğilimi mevcuttur. Bu amaçla özellikle iskân politikaları çerçevesinde nüfusun artırılması amaçlanmıştır. Bu kapsamda dışarıdan göçmen getirilmesi politikası benimsenmiştir. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, ulus devletleşme sürecinin bir sonucu olarak, nüfusun niteliksel olarak artırılması, niceliksel olarak da benzeştirilmesi ilkelerine dayanan bir nüfus politikası benimsenmiş ve kanun metinlerinde de İskân Kanunu olarak yer almıştır (Macar, 2015: 181).

Erken cumhuriyet dönemi göç hareketlerine baktığımızda, iskânlı göçmenler ve serbest göçmenler olarak iki kategoriye ayrılmaktadır. İskânlı göçmenler, devlet yardımlarından yararlanabilen ve bu kapsamda, arazi, konut ve dükkân verilerek geçimini sağlaması yönünde kolaylık tanınan göçmen olarak tanımlanmaktadır. Hatta Akgül'ün de (2021: 181) ifade ettiği gibi "Mübadillerin geldikleri bölgelerde uğraştıkları iş kollarına bakılarak Türkiye'de nereye yerleştirilecekleri belirlenmiştir". Serbest göçmen ise, devlet tarafından sağlanan yardımlardan faydalanamayan ve genellikle akraba tarafından davet üzerine gerçekleşen göçmenleri tanımlamaktadır. Örneğin Bulgaristan'dan gerçekleşen göç hareketleri genellikle iskânlı göçmen kapsamına alınarak, göçmenlerin Türkiye'de hangi bölgelere yerleştirileceği ve hangi yardımlardan faydalanacağı devlet politikası olarak belirlenmiştir. Ancak Yugoslavya'dan gerçekleşen göç hareketlerine baktığımızda, genellikle serbest göç çerçevesinde ele alınmaktadır. 1943 İskân Kanunu ile iskânlı göçmen kategorisinde olan kişiler "Türk soyundan meskûn veya göçebe fertler" olarak vatandaşlığa alınmıştır. Bu kapsamda 1934 İskân Kanunu serbest ve iskanlı göçmen ayrımının ve ta-

nımlamasının yapılması açısından önemlidir (Baklacioğlu, 2015: 195).

Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte belirlenen yeni sınırlar ve Osmanlı egemenliğinin kaybedildiği topraklarda azınlıklara yönelik izlenen politikalar, erken cumhuriyet dönemi göç hareketlerinin nedenini oluşturmaktadır. Bu bölümde ele alacağımız göç hareketleri, Yunanistan'la gerçekleşen nüfus mübadelesi, Bulgaristan'dan gerçekleşen göçler, Yugoslavya'dan gerçekleşen göçler ve Romanya'dan gerçekleşen göçler olarak ele alınacaktır.

2.2. Yunanistan'dan Gerçekleşen Göçler: Nüfus Mübadelesi

Türkiye'nin göç tarihinde erken Cumhuriyet döneminde ilk ve en yoğun göç; Lozan'da Türkiye ile Yunanistan arasında 30 Ocak 1923 tarihinde imzalanan ve "Türk ve Rum Ahali Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol" çerçevesinde gerçekleşen zorunlu mübadeledir. 19 maddeden oluşan bu sözleşmeye göre; Türk topraklarında yerleşmiş olan Ortodoks Rumlar ile Yunanistan'daki Müslümanlar 1 Mayıs 1923 tarihinden başlayarak zorunlu mübadeleye tabi tutulacaktı. Ancak sözleşmenin ikinci maddesi kapsamında, bazı kişiler mübadeleden muaf tutulmuştur. Buna göre, İstanbul Rumları ve Batı Trakya Türkleri mübadele kapsamına alınmamıştır (Sarınay, 2011: 353). İlave olarak kadınların da göç sürecinde aileleri ile birlikte göç etmesine karşın mübadeleden özel nedenlerle istisna edilen gruplar yer almaktaydı. Kadınlardan, Türk ya da mübadeleye tabi olmayan Gayr-i Müslim erkeklerle evlilik yapmış olan Rum asıllı kadınların kapsam dışı tutulması kararlaştırılmıştı.

Mübadelenin denetlenmesi, taşınır ve taşınmaz malların belirlenerek, mübadillerin yanlarında götürmedikleri taşınmazların değer biçilerek nakde çevrilmesi için Kar-

ma Komisyon'un kurulması kararlaştırılmıştır. Kurulan komisyon kapsamında, göç edeceklere engel çıkarılmaması ve hem Yunanistan hem de Türk tarafının mülkiyet haklarının güvence altına alınması amaçlanmıştır. Bu kapsamda, mülk sahibi, taşınmazları karşılığında borçlu kalınan miktarın yazıldığı belgeye sahip olacaktı. Bu borç ise ülkenin ülkeye borcu olarak sayılarak, mübadillerin göç ettikleri ülkede yazılan miktar ve nitelikte mal verilerek mülkiyet hakkı korunmuş olacaktı (Macar, 2015: 176-177).

Sözleşme kapsamında, ilk bir yıl içerisinde Türkiye'ye 370.000 Türk getirilmiştir. 1925 yılının ortalarına kadar ise 456.720 göçmenin Türkiye'ye getirildiği görülmektedir. Mübadele edilmeyi beklemeden sığınmacı olarak Türkiye'ye gelen 50.000'e yakın göçmeni de eklediğimizde bu sayının sayısının 500.000'e ulaştığı kaynaklarda açıklanmaktadır. Türkiye'ye gerçekleşen göçlere karşılık mübadeleden önce ve mübadele sonrası Yunanistan'a giden Ortodoksların sayısı ise 1.104.206 kişi olarak belirlenmiştir (Sarınay, 2011: 355).

Nüfus mübadelesi sonucu, Yunanistanlı Türk nüfus Türkiye'de değişik illere yerleştirilerek, üretime katılmaları için politikalar geliştirildi. Savaşın yeni çıkmış bir ülke için, üretici bir nüfusun önemi büyüktü. Böylece, ülkede Rum nüfusun göçüyle oluşan ekonomik boşluk hızla göçmen grupları tarafından doldurulmaya çalışılmıştır (Arı, 2016: 79).

Aynı zamanda mübadillerin geçimlerini sağlamak amacıyla da hukuki düzenlemeler gerçekleştirilerek, öncelikli olarak Rumlardan kalan bölgelere, daha sonra ise Ermenilerden kalan bölgelere yerleştirilmeleri kararlaştırılmıştır. Bu kapsamda, iskân edilen ailelere, sosyal durum ve nüfuslarına göre, bir ev, 75 dönüm hububat

arazisi veya 10 dönüm tütün tarlası, 120 zeytin ağacı, dükkân gibi geçimini sağlayacak imkânlar ilgi alanları nispetinde verilmiştir. Ancak gelenlerden %80-90 oranında nüfusun tütün ve tarımla ilgileniyor olması, Rumlardan kalan toprakların ihtiyacı karşılama konusunda yetersiz olduğunu göstermektedir. Bu nedenle kendilerine uygun olmayan topraklara yerleştirilen mübadillerin üretim sürecine katılımında sorunlarla karşılaşmıştır (Macar, 2015: 181).

Sonuç olarak değerlendirdiğimizde, tarihte ilk defa iki devlet arasında azınlık sorunlarının çözümü için kendi halkının bir bölümünü zorunlu göçe tabi tuttuğu görülmektedir. 1923 yılında başlayan nüfus mübadelesi ile yaklaşık 1.600.000 insanın hayatı etkilenmiş ve azınlıklardan mübadele yolu ile kurtulma yöntemi uluslararası hukuk literatüründe kötü bir emsal olarak yerini almıştır. Ulus devletleşme sürecinde nüfusunu türdeş bir hale getirmek isteyen iki ülkenin dini homojenlik üzerinden bunu gerçekleştirmeye çalıştığı görülmektedir.

2.3. Bulgaristan'dan Türkiye'ye Göç Hareketi

Tarihte Osmanlı Dönemi'nde Anadolu'dan Bulgaristan'a göç eden nüfusun, Osmanlı hakimiyetinin kaybedilmesi ile birlikte, tekrar Anadolu topraklarına geri döndüğü görülmektedir. Bulgaristan'dan Türkiye'ye gerçekleşen göçlerin ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu döneminde başlamaktadır. Cumhuriyet'in kurulmasından sonra devam eden göçlerde ise, Bulgaristan Hükümeti'nin Türkler üzerinde artan baskılarının ve asimilasyon politikalarının göç hareketinin gerçekleşmesinde önemli etkenler arasındadır.

Yunanistan'la gerçekleştirilen mübadele antlaşmasının iki yıl sonra, bir diğer

anlaşma Bulgar hükümeti ile yapılarak, Bulgaristan coğrafyasında yaşayan Türklerin Anadolu'ya göçleri konusu ele alınmıştır (Pustu, 2022: 46). Bu kapsamda, 18 Ekim 1925 günü Ankara'da imzalanan Türk-Bulgar İkamet Sözleşmesi kapsamında, Bulgaristan Türklerinin isteğe bağlı göçlerine engel olunmaması ve göçmenlerin taşınabilen mal ve hayvanlarını yanlarında getirebilmeleri kararlaştırılmıştır. Taşınmaz malların ise satışı gerçekleştirilerek, elde edilen parayı dışarı çıkarabilmeleri taahhüt altına alınmıştır (Şimşir, 2009: 207).

Bulgaristan'da 1919-1923 yılları arasında Alexandre Stambulisky Hükümeti'nin varlığı, Türkler için rahat ve huzurlu bir dönem yaşamalarını sağlamıştır. Ancak, 9 Haziran 1923 tarihinde gerçekleştirilen darbe ile hükümetin devrilmesi, Türkleri zor durumda bırakmıştır (Öksüz, 2000: 177). İlerleyen yıllarda, 19 Mayıs 1934 tarihinde Bulgaristan'da monarşi faşist diktatörlüğünün kurulması, Türk azınlığa karşı baskı ve zorbalığın sistemli bir şekilde artmasını beraberinde getirmiştir. Nitekim Bulgaristan yönetiminin askeri unsurları kullanarak baskılara ve asimilasyon politikalarına devam etmesi, Türkiye'ye göçü artırmıştır. Bu kapsamda 1934-1960 arası dönemde Bulgaristan'dan göç edenlerin sayısı 411.000'e ulaşmıştır (Şimşir, 2009: 213).

1930'lu yıllardan itibaren Bulgaristan'la birlikte Romanya ve Yugoslavya'dan da göçlerin artması sonucu Türkiye tarafından 14 Haziran 1934 tarihinde göçmenlerin kabul ve iskanlarını düzenlemek amacıyla İskân Kanunu çıkartılmıştır. Bu kapsamda 1939 yılına kadar göçmen sayısı 198.688 kişiyi bulmuştur (Sarınay, 2011: 357).

1933 yılından sonra, Türkler üzerinde artan baskılar, göçmen sayısındaki artışı da beraberinde getirmiştir. 1933 yılında Razgrat'ta Türk mezarlığının Bulgarlar tarafından tahrip edilmesi, Türk okullarının kapatılması ve Türk ileri gelenlerinin tutuklanması yaşanan baskı politikasını göstermektedir (Öksüz, 2000: 178).

Uzun dönem yaşanan göçlere rağmen Bulgaristan'da Türk nüfusunun varlığını devam ettirmesi üzerine, Bulgar yönetimi; 1984 yılından itibaren "İsim Değiştirme ve Bulgarlaştırma" politikası çerçevesinde Türk azınlığa karşı baskı ve asimilasyon kampanyalarına devam etmiştir. Bulgar hükümetinin politikaları ile, Türk azınlık toplu göçte zorlanmıştır. Nitekim 1999-2002 yıllarında gerçekleştirilen düzenlemelerle Türkiye'ye göç eden Bulgaristan doğumlu kişilere tekrar vatandaşlık hakkı verilmesi kararlaştırılmıştır. Son dönem göç hareketi ile birlikte 1923-1990 yılları arasında Bulgaristan'dan Türkiye'ye 717.122 göçmenin geldiği bilinmektedir (Sarınay, 2011: 359).

Sonuç olarak Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç hareketi değerlendirildiğinde, göçlerin Osmanlı Devleti döneminde olduğu gibi, Cumhuriyet'in kurulmasından sonra da devam ettiği görülmektedir. Göçün nedenlerine baktığımızda, 1923 yılından itibaren Bulgaristan Hükümeti'nin, Türkler üzerinde artan baskılarının bu bölgeden gerçekleşen göçlerin temel nedeni olduğunu söyleyebiliriz. Gelen göçmenlerin ise, özellikle ilk yıllarda serbest göçmenlerden ziyade iskânlı göçmen olduğu görülmektedir. Türk Hükümeti tarafından iskân edilerek, göçmenlere toprak verilmiştir. Bu kapsamda göçmenler işçilik, imalat, esnaflık ve çiftçilik gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır. Yine Türkiye'nin göç yönetimi kapsamında, göçmenlere çeşitli krediler, göçmen evleri, toprak ve hayvan yardım-

ları, vergi ve askerlik muafiyetleri yardım amacıyla verilmiştir.

Türkiye'ye göç eden Bulgaristan göçmenlerinin devlet desteği ile kendi geçimlerini sağlaması, kadınların da bu sürece aktif katılımını beraberinde getirmiştir. Kadınların tarımsal faaliyetlerde çalışmanın yanında, farklı sektörlerde de iş hayatında olduğu görülmektedir. Bulgaristan'dan Türkiye'ye Bursa iline yerleştirilen göçmen kadınlar üzerine yapılan araştırmada, kadınların Türkiye'ye geldikleri andan itibaren ücretli emekçiler olarak görüldüklerini belirtmektedir. Kadınlardan beklenen ev içi roller ile birlikte, ücretli çalışma ile emeğinin her iki alanda da kullanıldığı belirtilmektedir. Özellikle sanayileşme ile birlikte, istihdam alanı değişen kadınların, fabrikalarda düşük ücretli ve güvencesiz çalıştırıldığı yapılan çalışmada ele alınmıştır (Eklemezler & Adiloğlu, 2021: 82).

2.4. Yugoslavya'dan Türkiye'ye Gerçekleşen Göç Hareketi

Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'ye gerçekleşen göçlerin önemli bir kısmı Yugoslavya'dan gerçekleşmiştir. Erken cumhuriyet dönemi göç hareketlerine baktığımızda, iskânlı göçmenler ve serbest göçmenler olarak iki kategoriye ayrılmaktadır. Yugoslavya'dan gerçekleşen göç hareketi değerlendirildiğinde, genellikle serbest göçmen olarak değerlendirildiği görülmektedir (Baklacioğlu, 2015: 195).

Yugoslavya'dan gerçekleşen göç hareketinin temel nedeni, devlet yönetiminin sınırları içerisinde millî ve etnik unsurlar istememesine bağlı olarak gerçekleştirdiği baskı politikalarıdır. Ülke içerisinde dışlanan gruplardan birisi de Müslüman Türk nüfustur. Daha önce Osmanlı yönetiminde kalan ve Hristiyan çoğunluğun içindeki yer almayan Slav kökenli olmayan Müslümanlar ülkeden gönderilmek iste-

nen grupların başında yer almıştır (Tekin, 2018: 251).

Yugoslavya'dan Türkiye'ye artan göç hareketlerinin, Yugoslav idarecilerinin talep ettiği bir durum olduğu görülmektedir. Türklerin bölgeden temizlenmesi amacıyla gerçekleştirilen politikaların başında, toprak reformu olarak adlandırılan, toprakların millileştirilmesi politikası yer almaktadır. Ev ve topraklarına zorla el konulan, ağır vergi ve cezalar ödemeye zorlanan, yargısız tutuklamalar, zorla askere alma politikaları sonucu yüzbinlerce Müslüman evlerini terk ederek Türkiye'ye sığınmıştır. Bu göç hareketinin iki dönemde yoğunlaştığı görülmektedir. Bunlardan ilki, 1919 ve 1926 yılları arasında gerçekleşen, Sırp Hırvat Sloven Krallığı'ndan 131.000 kişinin Türkiye'ye sığındığı göçlerdir. İkincisi ise, Stalin Dönemi ve sonrasında 1948 ve 1957 yılları arasında yoğun olarak gerçekleştirilen göçlerdir (Baklacioğlu, 2015: 204).

II. Dünya Savaşı'ndan sonra Yugoslavya Krallığı'nın dağılması ve oluşan kutuplar arası rekabet, bölgeden Türkiye'ye göçlere neden olmuştur. Özellikle komünist rejimin kurmayı amaçladığı sistem, Müslüman nüfus üzerinde artan baskı ile göçü beraberinde getirmiştir. Örneğin 12 Ocak 1951 tarihinde yayımlanan kanun ile kadınların giyimlerine yönelik yasaklamaların getirilmesi, Türk Müslüman kimlikleri nedeniyle yaşadıkları ayrımcılık göç sürecinde itici faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır (Tepealtı Aşık, 2022: 70).

1946 yılında, İslami adalet mercilerine yönelik kapatma kararı, İslami kurumlara yönelik mali kaynakların kesilmesi, 1952 yılında, cem evleri, tekke ve ibadethanelerinin kapatılması, kıyafetlerin modernleştirilmesi ve giyim kuşam alanında yapılan reformlar, Yugoslavya Müslümanları ara-

sında endişe yaşanmasına neden olmuştur. Aynı dönemde, Türkiye’de iktisadi liberalleşme ile birlikte, dini yaşamın özgürleştirilmesi göç etmede belirleyici etkenler olmuştur (Baklacioğlu, 2015: s. 212-215).

3. 1960-2011 Arası Göç Hareketleri

Cumhuriyetin kuruluşundan 1960’lı yıllara kadar gerçekleşen göç hareketi, ulus devlet oluşturma politikasının bir sonucu olarak, Türk nüfusunu artırmaya yönelik gerçekleşmiştir. Bu kapsamda, Balkanlar ve Kafkasya’dan gerçekleşen göç hareketinde, Türk nüfusuna yönelik iskân politikaları uygulanmıştır. Ancak 1960’lı yıllarla birlikte nüfusun hedeflenen düzeye gelmesi, aynı zamanda Türkiye’de kentleşme ve sanayileşme politikaları ile göç politikalarında da değişime gidilmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında nüfusu artırmaya yönelik hedefler terk edilmeye başlanmıştır.

Bu dönemde önemli göç hareketlerinden birini 1960’lı yıllarla birlikte Almanya başta olmak üzere Avrupa’ya gerçekleşen işçi göçleri oluşturmaktadır. Tersine göç hareketinin yaşandığı bu dönemde, devlet politikası olarak binlerce Türk işçi Avrupa ülkelerine istihdam amacı ile gönderilmiştir. 1991 yılında ise, Kuzey Irak başta olmak üzere, Türkiye’ye kitlesel ve transit göçlerin yaşandığı görülmektedir.

3.1. 1960’lı Yıllardan İtibaren Gerçekleşen İşçi Göçü

1950’li yıllarda, Batı ülkelerine yönelen göç hareketi, 1961 yılına geldiğimizde resmi bir boyut kazanmıştır. 1961 yılına kadar 80.000-100.000 arasında Türk göçmenin istihdam amacı ile akrabalarının yanına gittiği görülmektedir. Ancak 30 Ekim 1961 yılında Almanya ve Türkiye arasında imzalanan işgücü gönderme anlaşması kapsamında devlet politikası olarak işçi gönderilmiştir. İlk olarak, özellikle

erkeklerin gönderildiği ve bir yıl yurt dışında istihdam edildikten sonra geri dönmeyi kapsayan işgücü anlaşması, zaman içerisinde kadınların da işgücü piyasasına katılımı ile genişlemiştir (Abadan Ünat, 2015: 264).

İşçi göçü süreci, her iki ülkenin çıkarları doğrultusunda gerçekleşmiştir. Avrupa ülkeleri açısından değerlendirdiğimizde, II. Dünya Savaşında nüfusunun büyük bir bölümünü savaşta kaybetmiş olan ve Almanya başta olmak üzere Avrupa ülkelerinin işgücü açığı bulunmaktaydı. Bu nedenle işgücü talebini, Türkiye gibi ülkelerle gerçekleştireceği ikili anlaşmalarla ile sağlamayı planlıyordu (Tümtaş, 2023: 69). Bu kapsamda Türkiye, ilk olarak 1961 yılında Almanya ile İkili İşgücü Anlaşması imzalayarak, yaklaşık on iki yıl süren işçi göçü süreci başlamıştır. 1973 yılına geldiğimizde ise, Almanya için işgücü pazarı vazifesi gören Türkiye’den işçi alımının durdurulduğu görülmektedir.

İşçi göçleri Türkiye açısından değerlendirildiğinde, hızlı nüfus artışının önemli etken olduğu görülmektedir. Nüfusun hızlı artışı, Devlet Planlama Teşkilatı’nı, istihdam edilemeyen nüfusun ihraç edilmesine yönlendirmiştir. Bununla birlikte 1961 yılında yeni anayasanın yürürlüğe girmesi ve her vatandaşa seyahat özgürlüğünün verilmesi, yurt dışına giden işçi göçünü hızlandırmıştır. Örneğin Almanya’da 1961 yılına kadar 11.758 olan Türk işçi sayısı, 1971 yılında 424.400’e yükselmiştir. Aynı şekilde, 1961 yılına kadar Hollanda’da Türk işçi nüfusu 251 kişi olarak kaydedilirken, 1971 yılında bu sayının 19.500’e ulaştığı görülmektedir (Abadan Unat, 1972: 21). Bu nedenle, işçi göçü hareketinde, Avrupa ülkelerinin İkinci Dünya Savaşı sonrası kalkınma hamleleri çekici güç oluştururken, Türkiye’de istihdam alanlarının kısıtlı olması itici güç olmuştur.

Farklı ülkelerden gelen yabancı işçiler, yerli işgücünün çalışmak istemediği ve ağır koşulların olduğu, imalat sanayi, madencilik, hizmet sektörü gibi alanlarda, düşük ücretli ve vasıfsız işlerde çalıştırılmak üzere getirilmiştir. Almanya işçi alımını durdurduğu 1973 yılına kadar, 2 milyon işçiye çalışma izni vermiştir. Çalışma izinleri öncelikle 1 yıl geçerli olacak şekilde verilmiş ve memnuniyet durumuna göre süreleri uzatılmıştır. Göçmen işçiler, tasarruf sağlama noktasında bir iki yıldan uzun süre kalmayı istemekte ve işveren Alman şirketler ise eğittikleri işçileri sürekli değiştirmenin maliyetinden dolayı uzun dönem çalıştırma konusunda ortak görüşe sahip bulunmaktadır. Bu nedenle başlangıçta bir yıl olan çalışma süresi daha sonra uzun dönem olarak değiştirilmiştir (Toksöz, 2006: 28).

Kadınların göç sürecindeki varlığı, aile birleşimi kapsamında gelen göçmenler olarak görülmekte ve işgücüne katılımı konusunda yeterli araştırmaya konu olmamaktadır. Ancak kadınlar da istihdam amacı ile 1961'den itibaren Avrupa ülkelerine göç etmektedir. Günümüzde Avrupa'da bulunan göçmen işçilerin % 52,4'ünün kadın olduğu görülmektedir (Abadan Unat, 2015: 271). 1960-1970'li yıllara baktığımızda, çok sayıda kadın işçinin istihdam amacı ile özellikle Almanya'ya göç ettiği görülmektedir. 1961 yılından itibaren Avrupa ülkelerine istihdam amacı ile giden kadınların, çoğunlukla vasıfsız işlerde çalıştırılmışlardır. Bunun nedeni, sadece Türk kadınlarının eğitimsiz olmasından kaynaklanmamaktadır. Göç edilen ülkelere, öncelikli olarak bu alanlarda istihdam açığının olması birinci etken olarak görülürken, kadınların Türkiye'de edindikleri diploma ve mesleki tecrübelerinin Alman eğitim sistemine uymadığı gerekçesi ile kabul edilmemesi ikinci bir etken olarak görülmektedir (Toksöz, 2006: 90).

Başlangıçta, geçici süreliğine ikili anlaşma çerçevesinde gerçekleşen işçi göçünün zaman içerisinde kalıcılaştığı ve üçüncü, dördüncü kuşakların Avrupa ülkelerinde varlığı söz konusudur. 1960'lı yıllarda başlayan işçi göçünün kalıcılaşması ile birlikte çifte vatandaşlık ve yurt dışında oy kullanımı gibi, bürokratik süreçlerin de başladığı görülmektedir. 2014 yılında alınan kararla Almanya'da çifte vatandaşlık sürecinin kolaylaşması, yine 2014 seçimlerinde Türk göçmenlerin sınır kapılarında oy kullanımının sağlanması artan ulus-ötecilik çalışmaları ile açıklanmaktadır (Abadan Unat, 2015: 272).

3.2. 1979'dan İtibaren Türkiye'ye Yönelen Düzensiz ve Transit Göç Hareketi

1960'lı yıllarda, Avrupa'ya gönderilen işçi nüfusu ile, göç veren ülke konumunda olan Türkiye, 1980 itibarıyla, yabancı göçleri ile karşılaşarak hedef ülke konumuna gelmiştir (Kaya & Çağlayan, 2023: 164). 1979 yılından itibaren, Türkiye'ye yönelik göç hareketlerini 4 dönemde incelemek mümkündür. İlk olarak 1979-1987 yılları arasında gerçekleşen "ortaya çıkış dönemi" dir. İkinci dönem; 1988-1993 yılları arasındaki "olgunlaşma dönemi" olarak adlandırılmaktadır. Üçüncüsü 1994-2001 yılları arasındaki "doğunluk dönemi" dir. Dördüncüsü ise, 2001 yılından itibaren gerçekleşen "kurumsallaşma" dönemidir (İçduygu, 2015: 281).

İlk olarak ele alacağımız çıkış dönemi olarak adlandırılmakta ve İran devrimi sonrasında gerçekleşen göç hareketini kapsamaktadır. Yaşanan devrim sonucu, Avrupa ya da Kuzey Amerika'ya gitmek isteyen İran göçmenlerinin Türkiye'yi transit ülke olarak kullandığı görülmektedir. İkinci dönem ise, olgunlaşma dönemidir. Bu dönemde, farklı ülkelerden transit göçlerin gerçekleştiği görülmektedir. Özellikle

ülkelerinde yaşanan istikrarsızlık nedeni ile, Irak, Bulgaristan ve Sovyet Cumhuriyetleri'nden çok fazla kişi, Türkiye'ye göç etmiştir (İçduygu, 2015: 281). 1990 yılında Irak'ın Kuveyt'i işgal etmesi sonucu Körfez krizi başlamış ve 1991 yılında Amerika Birleşik Devletleri (ABD)'nin öncü olduğu koalisyonun Irak'ı işgali ile sonuçlanmıştır. Yaşanan askeri müdahale sonucu 460.000 Irak vatandaşı, Türkiye'ye sığınmak zorunda kalmıştır (Deniz, 2011: 95).

Doğgunluk dönemi ise, 1994-2001 yılları arasını kapsamaktadır. Artan kitlesel göç hareketleri, Türkiye'nin yeni düzenlemeler yapmasını da beraberinde getirmiştir. Körfez Savaşı sonrasında yaşanan iç karışıklıklar sonucunda 500.000 kişinin Türkiye'ye sığınması bir düzenleme yapma ihtiyacını doğurmuştur. Bu amaçla 30 Kasım 1994 tarihli Mülteciler ve Sığınmacılar ile ilgili yönetmelik yürürlüğe girmiştir. 1994 yönetmeliği olarak adlandırılan bu yönetmelik çerçevesinde, Avrupa dışından gelen sığınmacılara yönelik düzenlemeler belirlenmiştir (Odman, 1995: 196). Bu dönemde yaşanan önemli bir diğer göç hareketi ise, Bosna Hersek'ten Türkiye'ye gerçekleşmiştir. 1991 yılında başlayan Bosna Hersek Savaşı, ilerleyen yıllarda da etkisini göstermiştir. Savaş sonrası yaşanan trajedide, ülke nüfusunun % 35'i zorunlu olarak yer değiştirmiştir. Çoğunlu komşu ülkelere sığınan Bosna Herkes göçmenlerinden 25.000'i Türkiye'ye göç etmiştir (Deniz, 2011: 96).

2001 yılından itibaren başlayan kurumsallaşma dönemi ise, Türkiye'nin göç yönetimini Avrupa Birliği (AB) müktesebatı çerçevesinde belirlediği dönemdir. Nitekim 2013 yılında çıkartılan Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu ve bu çerçevede oluşturulan geçici koruma yönetmeliği, Avrupa Birliği mevzuatına uyum çer-

çevesinde, AB geçici koruma yönergesine benzer hükümler barındırmaktadır. Aynı şekilde bu düzenleme yapılırken AİHM'in kararları da göz önünde bulundurulmuştur (Ekşi, 2018: 29).

1971 yılından sonra Türkiye'ye yönelen göç hareketinin iki özelliği bulunmaktadır. Bunlardan birincisi düzensiz göç olması, ikincisi ise transit göç olmalarıdır. İran Devrimi, Körfez Savaşı, Sovyetler Birliği'nin dağılması sonrası yaşanan çatışmalar gibi nedenlerle gerçekleşen göç hareketi sonucu, göçmenler Türkiye'yi Avrupa'ya ulaşma noktasında transit ülke olarak kullanmışlardır. Bunun sonucunda Türkiye, Uluslararası Göç Örgütü'nün 2003 Dünya Göç Raporu'nda da belirttiği gibi, Avrupa'ya göç eden göçmenler içim köken ülkeler halindeyken, ele aldığımız siyasi çatışmalar sonucunda, ikinci bir varış noktasına giden yolda transit ülke konumuna gelmiştir (Kaya ve Çağlayan, 2023: 164).

4. 2011 Sonrası Türkiye'ye Kitlesel Göçler

Türkiye'nin göç tarihi değerlendirildiğinde, en fazla kitlesel göç akını ile karşılaştığı dönemin 2011 sonrası olduğu görülmektedir. Ortadoğu'da başlayan Arap Baharı süreci ve sonrasında yaşanan siyasi karmaşa, komşu ülke olarak Türkiye'yi yakından etkilemektedir. Özellikle Suriye'de devam eden iç savaş süreci, Türkiye'nin kitlesel göçle karşı karşıya kalmasına neden olmuştur. Bu dönemde yaşanan bir diğer gelişme ise, 2021 yılı itibarıyla Afganistan'da yaşanan siyasi gelişmelere bağlı olarak gerçekleşmiştir. Özellikle düzensiz göç kapsamında çok sayıda Afgan uyruklu göçmenin sınırlarımıza gelmesi, Türkiye'nin göç tarihinde karşılaştığı önemli sorunlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

4.1. Suriye'den Türkiye'ye Göç Hareketi

2011 sonrası yaşanan Arap Baharı süreci, bölgesel açıdan özellikle komşu ülkeleri yakından etkilemiştir. Bugün Orta Doğu ülkelerinden, Irak, Afganistan, Mısır, Tunus ve Suriye gibi ülkelerde yaşanan iç karışıklıklar tüm dünyayı yakından etkilemiştir. Ancak, özellikle Arap Baharı sonrası en fazla göç veren ülkelerin başında iç savaşın hala devam ettiği Suriye gelmektedir.

1923-2005 yılları arasında Türkiye'ye yaklaşık olarak 1,7 milyon göçmenin geldiği tespit edilmiştir. 2011 yılından sonra sadece Suriye'de yaşanan iç savaş sonucu, ilk beş yıllık süre içerisinde üç milyondan fazla kişi iltica etmiştir. İlk göç dalgası esnasında açık sınır politikası uygulanarak ülkeye giriş yapanlara dair kayıt tutulamamıştır. 2013 yılında ise günlük 6.000 Suriyelinin ülkesini terk etmek zorunda kalması sonucu Türkiye iltica politikasında düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştır (Yıldız, 2018, ss. 64-65). BMMYK tarafından yayımlanan raporda, Türkiye'de bulunan 4 milyon sığınmacının, 3,6 milyonunun Suriye'den göç eden kişilerden oluştuğu belirtilmektedir (UNHCR Turkey, 2020).

Türkiye'nin kısa süre içerisinde kitlesel göç akını ile karşı karşıya kalması, hem hukuki statülerin belirlenmesinde, hem de göçmenlerin toplumsal hayata uyum sürecinde birçok reformu hayata geçirmesine neden olmuştur. Türkiye'nin göç hukukuna yönelik düzenlemeleri değerlendirildiğinde, 1951 yılında oluşturulan Mültecilerin Hukuki Statüsüne İlişkin Cenevre Sözleşmesi'ne 1961 yılında taraf olduğu görülmektedir (Odman, 1995: 162). Ancak Türkiye, 1961 yılında Cenevre Sözleşmesini ve 1968 yılında New York Protokolü'nü onaylarken coğrafi alan kısıtlamasını uygulayacağını belirtmiştir. Bu

nedenle, uluslararası hukuka uygun olarak Avrupa dışından gelenlere mülteci statüsü verilmemektedir (Ekşi, 2018: 24-25). Dolayısıyla en fazla Suriyeli sığınmacıya ev sahipliği yapan ülke konumunda olan Türkiye, yeni bir düzenlemeye gitme ihtiyacı hissetmiştir.

4 Nisan 2013 tarihinde Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (YUKK)'u kabul ederek, yabancıların Türkiye'ye girişleri, Türkiye'de kalışları ve Türkiye'den çıkışları ile Türkiye'den korunma talep eden yabancılara sağlanacak haklar, İçişleri Bakanlığına bağlı Göç İdaresi Genel Müdürlüğü tarafından takip edileceği kararı verilmiştir. Yine bu kanun çerçevesinde, Türkiye'de bulunan ve 2011 sonrası gelen Suriyeliler için "Geçici Koruma Statüsü" verilmiştir (YUKK)Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu, 2013, Md:1).

Bu statünün getirdiği haklar değerlendirildiğinde, insan hak ve özgürlüklerini temel alan sivil inisiyatifin ön planda olduğu uygulamalar görülmektedir. Türkiye, Suriye'de başlayan iç savaş sonucu yaşanan göç olayına yönelik konuya ilk andan itibaren insan hakları merkezli yaklaşmıştır. Milyonlarca Suriyeliye ev sahipliği yapan Türkiye başta yiyecek, sağlık, güvenlik, eğitim, tercümanlık gibi birçok imkân sağlamıştır. Bu noktada, BM raporunda ve söylemde, en iyi kampları sağladığına dair takdir görmüştür (Karadağ, 2023: 38).

2011 sonrası Türkiye'ye gerçekleşen göç hareketi değerlendirildiğinde, Türkiye'de doğan Suriyeli bebek sayısının 750.000 olduğu belirtilmektedir. Yine aynı şekilde Türkiye'de yaşayan Suriyelilerin %71,9'unun kadın ve çocuklardan oluştuğu ve bu sayının her geçen gün arttığı istatistiksel verilerde yer almaktadır. Toplam 3.232.706 Suriyeli göçmene ev sahipliği yapan Türkiye'de, kadınların sayısı

1.546.159 ile erkeklere yakın olduğu görülmektedir (Göç İdaresi Genel Müdürlüğü, 2023).

Suriye’de yaşanan iç savaşın kısa sürede sona ermeyeceği, erse bile Türkiye’ye gelen sığınmacıların geri dönüşünün kısa vadede gerçekleşmeyeceği öngörülmektedir. Bu nedenle Türkiye’nin başlangıçta geçicilik üzerine inşa ettiği kriz yönetimini kalıcılık üzerine inşa etmesi gerekmektedir (Erdoğan, 2015: 345).

4.2. Afganistan’dan Türkiye’ye Düzensiz Göç

Suriyelilerin kitlesel göçü sonrası tartışılan en önemli göç hareketlerinden birini Afganistan’dan gerçekleşen göç hareketi oluşturmaktadır. 2011 yılından sonra, Türkiye’nin hızlı bir şekilde göçmen nüfusla karşı karşıya kalması, sonraki yıllarda düzensiz göçmenlere karşı daha tedbirli yaklaşmasına neden olmuştur. Kitlesel göçle birlikte, sayılarının milyonlarla ifade edildiği Suriyelilerin toplumsal hayata aktif katılımı, düzensiz göçe karşı kamuoyunda tepkilere neden olmuştur. Bu gelişmeler nedeniyle Afganistan’dan gerçekleşen göç hareketi, Suriye’den gerçekleşen göçe göre daha az sayıda nüfusu içermektedir.

Afganistan’da yaşanan siyasal ve ekonomik istikrarsızlıklar, göçün temel nedenini oluşturmaktadır. 2001 yılında gerçekleşen 11 Eylül saldırıları sonrası, ABD’nin işgali ve Taliban yönetiminin devrilmesi göç dalgasının başlangıcını oluşturmaktadır. 2021 yılında ise, ABD’nin ülkeden çekilme kararı ve yönetimin tekrar Taliban’a devredilmesi milyonlarca kişinin ülkeyi terk etmesi ile sonuçlanmıştır (Tümtaş, 2022: 343).

İç İşleri Bakanlığı’nın verilerine göre sadece 2024 yılı Ocak ayında yakalanan düzensiz göçmen sayısı 9.927’dir. Yakalanan

düzensiz göçmenler içerisinde en büyük oranı, 4.244 kişi ile Afganistan uyruklu göçmenler oluşturmaktadır (Göç İdaresi, 2024). Bu nedenle Türkiye’de yaşanan temel sorun, uluslararası koruma statüsünde bulunan Afganistan uyruklu göçmenler yerine, düzensiz göçmenlerin kaçak olarak sınırdan geçişleridir.

Türkiye, 2021 yılı itibariyle yaşanan göç hareketinde, Pakistan ve İran’dan sonra etkilenen üçüncü ülke konumundadır. Göç İdaresi Genel Müdürlüğü’nün verilerine göre 116.400 uluslararası koruma altında olan Afganistan uyruklu göçmen Türkiye’de ikamet etmektedir. Ancak Cumhurbaşkanı’nın BM Genel Kurulunda yaptığı konuşmada, 300.000’in üzerinde düzensiz göçmen Türkiye’de kayıt dışı olarak bulunmaktadır (Tümtaş, 2022: 351).

Türkiye’nin milyonlarca Suriyeli göçmene ev sahipliği yapması, Afganistan’dan göç edenlerin hukuki statülerine karşı farklı bir yaklaşım benimsemesine neden olmuştur. Suriye göçünde açık kapı politikası izleyen Türkiye, Afganistan’dan yaşanan göç hareketinde aynı tutumu izlememiştir. Afganistan uyruklu göçmenlerin Türkiye’deki hukuki statüsü değerlendirildiğinde, geçici koruma statüsünde olmadıkları görülmektedir. Afganistan uyruklu göçmenlerin başvuruları ve başvurularının kabul edilmeleri halinde tanınan uluslararası koruma statüsü, şartlı mülteci statüsüdür. 11 Nisan 2013 tarihinde yürürlüğe giren 6458 sayılı Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu (YUKK) 62. maddesinde şartlı mülteciyi aşağıdaki şekilde tanımlamıştır:

Avrupa ülkeleri dışında meydana gelen olaylar sebebiyle; ırkı, dini, tabiiyeti, belli bir toplumsal gruba mensubiyeti veya siyasi düşüncelerinden dolayı zulme uğrayacağından haklı sebeplerle korktuğu için

vatandaşı olduğu ülkenin dışında bulunan ve bu ülkenin korumasından yararlanamayan, ya da söz konusu korku nedeniyle yararlanmak istemeyen yabancıya veya bu tür olaylar sonucu önceden yaşadığı ikamet ülkesinin dışında bulunan, oraya dönemeyen veya söz konusu korku nedeniyle dönmek istemeyen vatansız kişiye statü belirleme işlemleri sonrasında şartlı mülteci statüsü verilir. Üçüncü ülkeye yerleştirilinceye kadar, şartlı mültecinin Türkiye’de kalmasına izin verilir. (Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu, 2013, Md.62)

Göç İdaresi Başkanlığı’nın verilerine göre 2023 yılı sonunda, en fazla uluslararası koruma başvurusunda bulunan ülke vatandaşı olarak 13.068 ile Afganlar gelmektedir. İkinci sırada yer alan Irak vatandaşlarından ise, 2.776 kişi uluslararası koruma amacı ile başvuruda bulunmuştur (Göç İdaresi Başkanlığı, 2024). Suriye göçünden sonra Afganistan’dan gelen göç hareketinin diğer ülkelere göre birinci sırada yer alması, Türkiye’nin güvenlik eksenli göç politikası uygulamasına neden olmuştur.

5. Sonuç

Türkiye’ye yönelik yüz yıllık göç hareketi değerlendirildiğinde, her dönem farklı göç yönetimi politikalarının benimsendiği görülmektedir. Göç yönetiminin farklılaşması, göçün nedenlerinin değişimine bağlı olarak açıklanabilir. Tarihsel süreçte değerlendirdiğimizde, Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türkiye’ye yönelik göç hareketinin başladığı görülmektedir. Özellikle Cumhuriyet öncesi dönemde, Osmanlı İmparatorluğu hakimiyeti altında olan toprakların kaybedilmesi ile, aynı bölgede yaşayan Türk nüfusunun karşılaştıkları baskı göçün temel nedenini oluşturmaktadır. Aynı dönemde Türkiye’nin ulus devletleşme sürecine bağlı olarak homojen toplum oluşturma çabaları olduğu görülmektedir. Bu nedenle, Balkanlar ve

Kafkaslar’dan gelen Türk nüfusun iskânli olarak Türkiye’ye alındığı ve Türk nüfusunu artırmaya yönelik planlı politikalar geliştirildiği görülmektedir.

1960’lı yıllar ise, tersine göçün yaşandığı dönemdir. Bu dönemde Türkiye ve Avrupa ülkeleri arasında gerçekleştirilen ikili anlaşmalar çerçevesinde istihdam amacı ile emek göçünün yaşandığı görülmektedir. Arz ve talep dengesi çerçevesinde, Türkiye’de yeterli çalışma imkanlarının olmaması ve Avrupa’da işçi açığı ikili anlaşmalar ile giderilmeye çalışılmıştır. 1973 yılı itibari ile aile birleşmeleri gerçekleştirilerek, geçici olarak planlanan göç hareketi kalıcı hale gelmiştir.

1979 yılından 2011 yılına kadar olan süreçte ise, Türkiye’nin kitlesel ve transit göçle karşı karşıya kaldığı görülmektedir. Özellikle çevre ülkelerde yaşanan ekonomik sorunlar ve siyasi istikrarsızlık Türkiye’nin transit ülke olarak görülmesine neden olmuştur. Bu kapsamda özellikle İran ve Irak’tan Avrupa ülkelerine gitmek isteyen göçmenlerin Türkiye’yi geçiş güzergahı olarak kullandığı görülmektedir.

2011 sonrası yaşanan göç hareketleri ise, Türkiye’nin yüz yıllık göç tarihinde en fazla kitlesel göçe maruz kaldığı dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Arap Baharı süreci ile birlikte, Ortadoğu ülkelerinde yaşanan istikrarsızlık sonucu milyonlarca kişi hem ülke içinde hem de ülke dışında zorunlu göçe maruz kalmıştır. Bu süreçten en fazla etkilenen ise, Suriye ile 911 km sınırı olan Türkiye olmuştur. 2011 sonrası yaşanan bir diğer göç hareketi ise, Taliban yönetiminin Afganistan’da varlığı ile birlikte gerçekleşen Afgan göçüdür. Pakistan ve İran’dan sonra en fazla etkilenen ülke Türkiye olmuştur.

Türkiye’nin 2011 sonrası göç hareketi değerlendirildiğinde, Cumhuriyet tarihi

boyunca en fazla göç aldığı süreç olduğu görülmektedir. Kısa zamanda 3 milyonun üzerinde sığınmacıya ev sahipliği yapan ülke konumunda olması, hem hukuki hem de sosyal alanda birçok düzenlemeyi de beraberinde getirmiştir. Göç hareketinin doğasında kalıcılığın olması, yüz yıllık cumhuriyet tarihindeki hareketliliklerde görülmektedir. Göç eden nüfusun geri dönme durumlarının nâdir olduğu göz önünde bulundurulunca, yapıcı ve kalıcı göç politikasını benimsemesi gerektiği görülmektedir.

Kaynakça

- Abadan Unat, N. (2015). Türkiye'nin son elli yıllık emek göçü: yorum, eleştiri, öngörü. M. Erdoğan (Ed.), *Türkiye'nin göç tarihi 14. yüzyıldan 21. yüzyıla Türkiye'ye göçler* (ss. 261-274). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Abadan Unat, N. (1972). Türkiye'nin dış göç akımı ve sosyal hareketlilik. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 27(04), 17-52. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001171
- Adıgüzel, Y. (2016). *Göç sosyolojisi*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Akıncı, B., Nergiz, A., & Gedik, E. (2015). Uyum süreci üzerine bir değerlendirme: göç ve toplumsal kabul. *The Journal of Migration Studies*, (2), 58 - 83.
- Akgül, F. İ. (2021). Kesişimsellik yaklaşımı bağlamında roman kadınların iktisadi hayata katılımı: İzmir örneği. *Çalışma ve Toplum*, 69(2), 1073-1098. <https://doi.org/10.54752/ct.1155094>
- Arı, K. (2016). Bir göç öyküsü: Mübadele. *Bütün Dünya Dergisi*, 2016(10), 74-79.
- Baklacioğlu, N. Ö. (2015). Yugoslavya'dan Türkiye'ye göçlerde sayılar, koşullar ve tartışmalar. M. Erdoğan (Ed.), *Türkiye'nin göç tarihi 14. yüzyıldan 21. yüzyıla Türkiye'ye göçler* (ss. 193-215). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Castles, S., & Miller, J. M. (2008). *Göçler çağı: Modern dünyada uluslararası göç hareketleri*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Deniz, O. (2011). 1990 Sonrasında Türkiye'ye yönelen sığınma hareketleri ve etkileri. *TÜCAUM VI. Ulusal Coğrafya Sempozyumu Bildiriler Kitabı* (ss. 93-102).
- Dufoix, S. (2011). *Diasporalar*. Uluslararası Hrant Dink Vakfı.
- Eklemezler, S., & Adiloğlu, S. (2021). Yakın akraba göçü ve 1989 göçü süreçlerinde Bulgaristan'dan Türkiye'ye göç eden kadınların çalışma hayatına dair deneyimleri. *Fe Dergi*, 13(1), 71-85. <https://doi.org/10.46655/federgi.946946>
- Ekşi, N. (2018). *Yabancılar ve uluslararası koruma hukuku*. Beta Basım Yayın.

- Erdoğan, M. (2015). Türkiye'ye kitlesel göçlerde son dev dalga: suriyeliler. M. Erdoğan. (ed.), *Türkiye'nin göç tarihi 14. yüzyıldan 21. yüzyıla Türkiye'ye göçler* (ss. 172-190). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Faist, T. (2003). *Uluslararası göç ve uluslararası toplum-sal alanlar*. Bağlam Yayınları.
- Göç İdaresi Genel Müdürlüğü. (2010). *Geçici koruma*. <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>
- Karadağ, H. (2023). *Toplumsal uyum bağlamında Türkiye'deki arap kadın diasporası: İstanbul örneği*. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Sabahattin Zaim Üniversitesi.
- Kaya, B., & Çağlayan, S. (2023). İrandan Türkiye'ye göç ve göçmen ağları. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (58), 161-181.
- Macar, E.(2015). Yunanistan'dan anadolu'ya göç: nüfus mübadelesi. M. Erdoğan. (Ed.), *Türkiye'nin göç tarihi 14. yüzyıldan 21. yüzyıla Türkiye'ye göçler* (ss. 172-190). İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü*. Bilim ve Sanat Yayınları.
- Odman, M. T. (1995). *Mülteci hukuku*. İnsan Hakları Merkezi Yayınları.
- Öksüz, H. (2000). İkili ilişkiler çerçevesinde balkan ülkelerinden türkiye'ye göçler ve göç sonrası iskan meselesi (1923-1938). *Atatürk Dergisi*, 3(1), 169-188.
- Pustu, Y. (2022). Atatürk Dönemi'nde Ankara'ya göçmen iskânı (1923-1938). *Ankara Araştırmaları Dergisi*. 10(1), 47-72. https://jag.journal-agent.com/jas/pdfs/JAS_10_1_45_72.pdf
- R. Perruchoud & J., R. Cross. (Ed.). (2019). *Göç terimleri sözlüğü*. IOM.
- Sarınay, Y. (2011). Cumhuriyet döneminde balkan ülkelerinden Ankara'ya yapılan göçler (1923-1990). *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 27(80), 351 – 388.
- Şimşir, B. (1986). *Bulgaristan Türkleri*. Bilgi Yayınevi.
- Tekin, C. (2018). Yugoslavya'dan Türkiye'ye Göçlerin Nedenleri (1950-1958). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (39), 249-261.
- Tepealtı, F. & Aşık, S. (2022). Balkanlardan dönüş: eski yugoslavya bölgesinden Anadolu'ya mülüman göçleri. *Sosyal Bilimler Dergisi*. 66-89. <https://doi.org/10.33709/ictimaiyat.1072083>
- Tümtaş, M.S. (2023). Yüz yıllık cumhuriyetin göç tarihi. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*. (7), 63-75. <https://doi.org/10.30692/siad.1371261>
- UN Migration. (2022). *World migration report 2022*. <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2022>
- YUKK. (2013). *Yabancılar ve uluslararası koruma kanunu*. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat-metin/1.5.6458.pdf>
- Yıldız, İ. (2018). *Türkiye'ye uluslararası göçler ve Türkiye'nin göç politikası*. Kırmızı Çatı Yayınları.
- Yılmaz, A. (2019). Göç ve kadın: "Göçün feminizasyonu" ve kadın göçmenlerin durumu. *Cbü Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(1), 383-400. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/cbayarsos/issue/44164/545290>
- UNHCR. (2020). *Turkey fact sheet september 2020*. <https://reliefweb.int/report/turkey/unhcr-turkey-fact-sheet-september-2020>

Araştırma Makalesi / Research Article

1929 Buhranı'nın Türkiye Üzerindeki İktisadi Etkileri ve Dış Basının Gözünden Türkiye'deki İktisadi Kriz¹

Economic Effects of the 1929 Depression on Turkey and the Economic Crisis in Turkey from the Perspective of the Foreign Press

Kader AKDAĞ SARI ²

ÖZ

1929 yılı sonbaharında ABD'deki New-York borsasının çöküşü, çoğu ülkede etkisini uzun süre gösterecek bir dünya buhranı başlattı. Türkiye ise 1930'lu yıllar boyunca liberal ekonomi politikalarından müdahaleci ve korumacı politikalara geçerek, 1929 buhranına karşı tedbirlerini artırmak zorunda kaldı. 1930 yılında Merkez Bankasının kuruluşu, yine aynı yıl Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu parasal istikrarın sağlanması adına atılan adımlardan birkaçıydı. Buhran sebebiyle ihraç ürünlerinde fiyatların hızla düşmesi, mali dengenin sağlanmasında güçlükler neden olurken, 1929 yılında yapılan ithalat, eşi benzeri görülmemiş bir dış ticaret açığını beraberinde getirdi. 1930'lu yıllarda almış olduğu bir dizi tedbir ve uygulamalar, Türkiye'yi dış basının ilgi odağı haline getirdi. Osmanlı Devleti'nden kalan borçların ödenmesi, artan dış ticaret açıkları, Türk lirasındaki değer kaybı, tasarruf politikaları ve tarım ürünlerindeki fiyatların hızla düşerek halkın giderek daha da yoksullaşması gibi konular, dönemin dış basınında ve devlete sunulan raporlarda belli başlı sorunlar olarak yer aldı.

Çalışmada 1929 Dünya Buhranının Türkiye'ye etkileri ve bu krizlere karşı almış olduğu tedbirlerin dış basındaki yankıları farklı ülkelerdeki gazeteler özelinde incelenmektedir. Çalışmada literatürün yanı sıra çoğunlukla Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı arşiv belgeleri kullanılmıştır. İncelenen belgeler ışığında, Avrupa ve ABD gazetelerinin, Türkiye'deki iktisadi gelişmeler hususunda olumsuz tutum içerisinde olduğu görülmüştür. Hariciye Vekaletinden Başbakanlığa iletilen bu yazılarda, yabancı sermaye desteği ya da borçlanma olmaksızın Türkiye'nin içinde bulunduğu krizden kurtulmasının mümkün olamayacağı belirtilmektedir. Irak, Mısır, Rusya gibi ülkelerin gazeteleri ise kendi imkânlarıyla kalkınma hedefindeki Türkiye'nin Batı tarafından engellendiği görüşündedir. Ayrıca bu gazetelere göre Türkiye Batı tahakkümünden kurtulmak çabasındadır ve politikaları örnek alınmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye ekonomisi, Büyük Buhran, Dış Basın, Tasarruf Tedbirleri, Dış Ticaret Açığı.

1 Bu makale, 26 Ekim 2023 tarihinde "Yüzyıllık Cumhuriyet ve Türk Modernleşmesi" sempozyumunda sunulan "Büyük Buhran ve Dış Basının Gözünden Türkiye'nin Ekonomi Politikaları" adlı bildirisinin genişletilmiş halidir.

2 Dr. Öğr. Üyesi, Kırklareli Üniversitesi, Finans-Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü, kader.sari@klu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6275-8277

ABSTRACT

In the fall of 1929, the collapse of the New York stock exchange in the United States triggered a world depression that would have a long-lasting impact on most countries. As a result of overproduction and the expansion of credit facilities, the Great Depression deeply shook belief in liberal economic thought. Turkey, which had been dealing with economic crises even before the onset of the world depression, had to increase its measures against the depression of 1929 by shifting from liberal economic policies to interventionist and protectionist policies throughout the 1930s. The establishment of the Central Bank in 1930 and the Law on the Protection of the Value of the Turkish Currency in the same year were some of the steps taken to ensure monetary stability. The rapid fall in the prices of export products due to the depression caused difficulties in achieving fiscal balance. At the same time, imports in 1929 led to an unprecedented foreign trade deficit. A series of measures and practices taken in the 1930s made Turkey the center of attention for the foreign press. The payment of debts left over from the Ottoman Empire, increasing foreign trade deficits, the depreciation of the Turkish lira, austerity policies, the rapid decline in the prices of agricultural products, and the increasing impoverishment of the population were the main problems in the foreign press of the period and in the reports submitted to the state.

The study examines the effects of the 1929 World Depression on Turkey and the echoes of the measures taken against these crises in the foreign press. In addition to the literature, mostly archival documents were used in the study. European and US newspapers had a negative attitude towards Turkey. These newspapers stated that it was not possible for Turkey to get out of the crisis without foreign capital support or borrowing. Newspapers from nations like Egypt and Iraq, however, had claimed that Turkey was being restricted by the West. Moreover, according to these newspapers, Turkey was trying to get rid of Western domination, and its policies should be taken as an example.

Keywords: Turkish Economy, Great Depression, Foreign Press, Savings Measures, Foreign Trade Deficit

1. Giriş

Aşırı üretim ve kredi olanaklarındaki genişlemelerin sonucu olarak 1929 yılı sonbaharında ABD’de başlayan büyük buhran, liberal iktisadi düşünceye olan inancı derinden sarstı (İstanbul Ticaret Odası, 2012, s. 81). Dünya sanayi üretiminin %30 dolaylarında azalmasına neden olan buhran, tahıl fiyatlarında yaklaşık %60 gerilemeye neden oldu (Kaymakçı, 2015, s. 164). 1929 yılında 142,5 milyara yaklaşan dünya ticareti, 1933 senesine geldiğinde 49,50 milyar liraya inmiş (BCA, 1936, s. 2), %30 dolaylarında gerileyen ticaret

hacmi, kıymet itibariyle de %70 azalmıştı (BCA, 1936, s. 11). Buhranın Türkiye’ye etkisinde ise benzeri bir durum söz konusudur. 1929 yılı itibariyle -aşırı ithalatın etkisiyle de- 411 milyon liraya yaklaşan dış ticaret 1933 yılına geldiğinde 171 milyon liraya gerilemişti. Buhranın başladığı 1929’dan 1932’ye kadar, Türkiye dış ticaret kıymetinden yaklaşık 2 misli bir kayıp yaşamıştır (BCA, 1936, s. 12).

Buhran, iktisadi kalkınma amacı güden yeni devletin politikalarını tekrar gözden geçirmesine sebep olmuştur. Kurtuluş Savaşının ardından tarımsal üretim artmış

olsa da zirai malların fiyatlarındaki hızlı düşüş, nüfusun %75'i tarımla geçinen ekonomiye ağır bir darbe indirmiştir. İthal mallarının belli başlı alıcıları ise nüfusun büyük kısmını oluşturan çiftçi kesimdir. Çiftçilerin birinci derecede satın aldıkları malların fiyatları artarken, ihraç ürün fiyatlarındaki düşüş, çiftçilerin satın alma gücünü azaltmıştır (Tekeli ve İlkin, 2009, s. 87). Yetersiz kredi olanakları sebebiyle, üretim için gereken nakit ihtiyacı karşılanamamış, yüksek faizler altındaki borçluluk, tarım kesiminin üretim yapmasını güçleştirmiştir. Kısacası, değişen ticaret hadleriyle birlikte nüfusun çoğunluğunu oluşturan tarım üreticisi hızla yoksullaşmıştır (Kaymakçı, 2015, s. 163).

Yatırımlar ve iktisadi yapıdaki dönüşüm için gerekli kaynağın borçlanmadan yapılması gerektiğine duyulan inanç, bu dönemin en temel ikilemelerinden birini oluşturmuştur. Yabancıların Türkiye'deki siyasi-iktisadi imtiyazlarına son vermek ve Düyun-u Umumiye İdaresi aracılığıyla sürdürülen denetimi kırmak isteyen yeni devlet, Lozan görüşmelerinde emperyalistlerin, ayrıcalıkların korunması hususunda ısrarıyla karşılaşmış, yeni borçlanmaların ileride Türkiye'nin siyasi bağımsızlığı üstünde baskı aracı olabileceğini düşünmüştür. Dolayısıyla borçlanmaya yönelik geçmiş tecrübeler, Cumhuriyetin ilk yıllarında yeni dış borçlanmaları sınırlayıcı bir etkide bulunmuştur (Tezel, 2015, s. 246). Denk bütçe ve mali disiplinin egemen olduğu anlayış çerçevesinde başvurulmuş yöntem ise vergi oranlarının artırılması ve yeni vergiler konulmasıdır. Ağır vergiler altında satın alma gücünü yitiren üretici sınıfın yanı sıra, dış ticaret kontrolü çerçevesinde ithal mallarının kısıtlanmasıyla başlayan milli tasarruf politikaları Türkiye'deki iktisadi krizi derinleştirmiştir.

Tüm bu gelişmeleri tetikleyen bir diğer etken de gümrük oranlarında kontrolü sağlayan değişim beklentisidir. Bu durum, Lozan Antlaşmasının gümrüklerle ilgili kısıtlayıcı maddeleri son bulduğunda, uygulanması beklenen ticari kısıtlamalara karşı, aşırı ithalatı beraberinde getirmiştir. Spekülasyonlar ve yüksek ithalat, Türk lirasının kıymetini düşürerek, dış ticaret açığını derinleştirmiş, henüz 1929 Buhranı başlamadan evvel Türkiye ekonomisinin iktisadi krize girmesine neden olmuştur (Buğra, 2010, s. 147). Buhran sırasında ise Türkiye'nin ihraç malları fiyatları düşmüş, tarımda ticarete yönelik üretimi besleyen ve ödemeler dengesinde kısa dönemli açıkları kapayan ticari krediler kesilmiştir. Yaşanan döviz kriziyle birlikte Türk lirasının değer kaybetmesi sonucu, ithalatçıların borç yükü artmış ve iflaslar yaşanmıştır (Keyder, 2010, s. 123). Ayrıca Osmanlı Devleti'nden kalan borçların ödenmesi hususu da yeni devletin mali sıkıntılarını artırmış, dış basın için Türkiye'nin geçirdiği iktisadi krizin nasıl aşılabacağı merak konusu olmuştur. Bir yandan savaşlardan harap olmuş ve halkı yoksullaşmış, diğer yandan dünya buhranının etkileriyle karşı karşıya kalan devletin, iktisadi bağımsızlık meselesi Türkiye'yi ilgi odağı haline getirmiştir.

Ekonomik krizle henüz dünya buhranını başlamadan önce karşılaşan Türkiye, 1930'lu yıllar boyunca liberal ekonomi politikalarından müdahaleci ve korumacı politikalara geçerek, 1929 buhranına karşı tedbirlerini artırmak zorunda kalmıştır. Ticaret Sanayi Odaları, Ali İktisat Meclisi, Ekonomi Bakanlığı, İstatistik Umum Müdürlüğü gibi kurumlar aracılığıyla iktisadi kurumsallaşma yönünde önemli adımlar atılmıştır (Tekeli ve İlkin, 2009, s. 57). Alınan diğer önemli tedbirlerden biri ise şüphesiz temel ithalat mallarının ikili anlaşmalarla güvenceye alma yoluna gidilmesidir. 1929'un başlarında, hükümet koru-

macılığı takip ederek, dış ticareti ve döviz işlemlerini kontrol etmeye başlamıştır. 1930ların ikinci yarısına gelindiğinde artık ülke ticaretinin neredeyse %80'inden fazlası takas ve karşılıklı kota sistemleriyle yürütülür hale gelmiştir (Pamuk, 2011, s. 287). Yine bu dönemde, yüksek ithalatın yarattığı açığın giderilmesine yönelik yerli ürünlerin kullanılması için Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti kurulmuştur (Tekeli ve İlkin, 2009, s. 92). Parasal istikrar açısından 1930 yılında Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının kurulması (Keyder, 2010, s. 125), yine aynı yıl Türk lirasındaki değer kaybının önlenmesi için Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkındaki Kanun, hükümetin krizle mücadelede aldığı diğer önemli tedbirler arasındadır (Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında, 1930).

Çalışmada 1929 Dünya Buhranının Türkiye'ye etkileri ve hükümetin krize dair almış olduğu tedbirlerin dış basındaki yankıları incelenmektedir. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde; Türk lirasında yaşanan değer kaybı sonrasında artan döviz ihtiyacı ve Osmanlı Devleti'nden kalan borçların ödenmesi meselesi ele alınmaktadır. Yurtiçi basında başlayan tartışmalar yurtdışı basına etki etmiş, borçlar meselesi uzun bir süre gündemden düşmemiştir. İkinci bölüm; Türkiye'nin artan dış ticaret açıklarıyla mücadelesini ve tasarruf tedbirlerini içermektedir. Avrupa basınının gözünden uygulanan tasarruf tedbirlerinin ve sanayileşme politikalarının, "Bolşevizm" etkisi olarak yorumlanması bahse değerdir. Son bölümde ise, Türkiye'nin iktisadi krizden kurtulma çabalarının, dış basında iktisadi bağımsızlık meselesi olarak ele alınmasına yer verilmektedir. Büyük oranda arşiv kaynaklarına dayanan çalışmada yapılan alıntılarda, sadeleştirme yapılmamasına, kaynaklardaki ifadelerin korunmasına özellikle dikkat edilmiştir.

Ayrıca Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı arşiv belgelerinin yanı sıra literatür ve süreli yayınlardan faydalanılmıştır.

2. Türk Lirasındaki Değer Kaybı ve Eski Borçların Tanzimi Meselesi

Buhranın kamuoyuna ilk yansımaları, Türk lirasının kıymetindeki hızlı düşüştü. Mayıs 1929 itibarıyla başlayan Türk lirasının İngiliz lirasına göre değer kaybı yaklaşık %5 oranındaydı. Büyük buhran 24 Ekim 1929 tarihine rastlamakla birlikte Türk kamuoyunda panik havası kasım ayı içerisinde oluşmuş, hükümet aralık ayında piyasaya müdahale etme gereği duymuştur. Para değerindeki düşüşün asıl sebebinin buhrandan kaynaklandığı bir süre anlaşılammış, Türk lirasındaki değer kaybı ithalattaki spekülasyon hareketleri olarak görülmüştür (Tekeli ve İlkin, 2009, ss. 80-81).

1929 yılı gümrük tarifesinde beklenen artış sebebiyle çoğu tüccarın beklenenden fazla mal stoklamaları, ithalatın öngörülemeyen şekilde artmasına sebep olmuştur. 1929 yılının iktisadi gelişmeleri hakkında yayınlanan raporda, Ali İktisat Meclisi, gümrük tarifesi öncesinde "birçok eşyanın ne derecede bir gümrük resmine tabi tutulacağı fevkalade mahrem bir şekilde gizlendiği için pek çok tüccarlar ilerde istifade etmek kaygusuyla levazım ve elbise ile saire nevinden eşyayı lüzumundan pek fazla miktarda siparişle 1 teşrinievvelden itibaren ele geçmesi için" (BCA, 1933) çalıştıklarını belirtmektedir. Oysa ihracat aynı oranda artıramadığı için yabancı para girişi beklenenden az gerçekleşmiş, Türk lirası hızla değer kaybetmiştir (BCA, 1933, s. 6). Spekülasyon ithalatın yarattığı dış ticaret açıkları, buhranın etkileriyle birleştiğinde, yabancı paraya olan ihtiyacı artırmış, hükümetin karşısına bir para krizini çıkarmıştır (Tezel, 2015, s. 202).

1928 yılında üzerinde anlaşılmaya varılan¹ Osmanlı borçlarının ilk taksit ödemesinin yine 1929 yılı itibariyle gerçekleşmesi yaşanan döviz krizini tartışmaya açmıştır. 1929 yılı itibariyle ödenmeye başlayacak borç taksitlerinin kambiyo istikrarını sarsmaya başlayacağı muhakkaktır. 1929 yılı ihracat gelirlerinin %10'u ve genel bütçe gelirlerinin %8'ine denk düşen ilk taksit ödemesi, hükümeti oldukça zorlamıştır. Türk lirasının hızla değer kaybetmesiyle oluşan panik ve ödemeler dengesi açığının büyümesi, hükümetin diğer taksitleri ödemeyeceğini anlamasına sebep olmuştur (Tezel, 2015, s. 247). Mali istikrar sağlanması adına hükümet tedbirleri artırırken, yurtiçi basında ise Türkiye'nin Osmanlı Devleti'nden kalan borçları ödemeyeceğine dair haberler çıkmaya başlamıştır. Yurtiçi basında bir yandan moratoryum gibi bir zaruret olmadığının ifade edilirken, diğer yandan gerektiği takdirde hükümetin böyle bir karara müracaat etmekte tereddüt göstermeyeceği vurgulanmaya başlamıştır (H. Nebizade, 1930; Halk Dostu, 1930a; Milliyet, 1930b, s. 1; Yunus Nadi, 1930a, 1930b).

Osmanlı Devleti'nden kalan borçlar meselesine dair tartışmalarda Halk Dostu gazetesinin üslubu bahse değerdir (Halk Dostu, 1930b, ss. 1-2). 1930lu yıllarda Nebizade Hamdi tarafından çıkarılan gazetede, Mahmut Esat [Bozkurt] çeşitli konularda yazılar kaleme almış (Gödekli, 2017, s. 551), 1930 yılı itibariyle yazılarında Osmanlı'dan kalan borç meselesini şiddetle eleştirmiştir. Bu eleştirilerden biri

1 Osmanlı dış borçlarının % 67'sini Türkiye'nin ödemesi 1925 yılında kararlaştırılmış, Türkiye'nin payına düşen 107,5 milyon altın Osmanlı lirası tutarındaki borcun ödenmesi için Düyun-u Umumiye İdaresiyle yapılan sözleşme 1928 yılında mecliste onaylanmıştır (Tezel, 2015, s. 247). Anlaşmaya göre Türk hükümeti, ilk 7 yılda 2 milyon altın lira ödenecek, 1936 yılından sonra artan taksitlerin ödemesi 1953 yılında tamamlanacaktır (Tekeli ve İlkin, 2009, s. 140).

de 3 Aralık 1930 tarihli “*Osmanlı borçlarını vermeyeceğiz!*” başlıklı yazıdır. İlgili yazıda, Türkiye'yi tehdit eden dış basına karşı şu uyarılarda bulunmaktadır;

... Utanmaz bir ısrar ile boğazımıza sarılarak ciğerlerimizi koparmak, kos koca bir camiyi aç ve yoksul bırakmak ve koca bir milleti kendilerine haraçgüzar yapmak kararının tatbiki kalkışan Paris ve Londra bazirgânlarına kat'i cevabımızı tebliğe mecburuz. ... Türk çiftçisinin Türk işçisinin, Türk milletinin sırtından ve midesinden tasarruf edeceğimiz üç beş kuruşu garpli efendilere vermeyeceğiz... (Halk Dostu, 1930c, s. 1).

Yazıya göre ilgili borçlar Osmanlı Devleti tarafından gerçekleştirilmiş olup yeni devlet, borcu kabul etmemelidir. Borçlar ödenmediği takdirde buhran azalacak, işler çoğalacak ve para bollaşacağı için vergiler azalacaktır (Halk Dostu, 1930c, s. 1).

“*Osmanlı Borçları*” başlıklı yazısında Trabzon mebusu H. Nebizade de “Sui niyet çok âşikârdır. Vaziyetimiz de meydandadır. Bu kadar borcu ödemeye Türk milletinin tahammülü” yoktur diyerek yapılan anlaşmanın feshedilmesi, teminat olarak bankaya yatırılan 6 milyon liranın da geri alınması gerektiğini belirtmiştir (H. Nebizade, 1930, s. 1). Yine aynı gazetede Hüseyin Avni de “Fransız bangerlerinin fikirlerini yazan Enferyasyon karileri Galata sarrafları, bazirgânlar nafile ümit içinde kalmaları, Osmanlı saraylarından, Türkiye'ye miras kalan, 124 milyon altını, buhran içinde geçen 930 senesinde veremeyeceğiz! Çünkü Türkiye'de, söz, geniş halk kitlelerindedir” (Hüseyin Avni, 1930, s. 2) diyerek Osmanlı borçlarının ödenmeyeceğini dile getirmektedir. Hatta gazete, moratoryumun gerekli olup olmadığı konusunda anket açarak her türden meslek sahiplerinin görüşlerini sütunlarına taşımıştır (Halk Dostu, 1930b, s. 1, 1930d, ss. 1-2). Bir yandan dış basında çı-

kan haberleri eleştiren gazete, Türkiye'nin buhran içerisinde fedakârlıklarda bulunarak Osmanlıdan kalan borçları ödeyecek kudrette olduğunu söylemekten de geri durmamıştır. Fransa'da yayınlanan Tempes gazetesinin Türkiye'nin kendi kredisini "kendi eli ile baltalamakta olduğu"na dair haberine eleştiride bulunarak, krediyi baltalamak isteyenlerin Türk hükûmeti değil alacaklılar olduğunu belirtmiştir (Halk Dostu, 1930a, s. 4).

Yurtiçinde borçlar meselesiyle başlatılan tartışma, yurtdışı basınında endişeye sebep olmuştur. Times gazetesi yazarı Borsen Korye, "*Türkiye ne vakit tediyatı durdurabilir*" başlıklı yazısında Türk parasının son 5 yıl içerisinde kıymetini yitirerek büyük bir dalgalanma yaşadığını belirtmektedir. Özellikle 1929 yılı sonlarına doğru yaşanan şiddetli değer kaybı, piyasayı ve alacaklıları endişelendirmiştir. Çıkan haberler üzerine Düyunu Umumiye Meclisi, hükûmetten konuya ilişkin resmi bir açıklama talep ederken (Milliyet, 1930b, s. 2), hükûmet, çıkan haberleri tekdiz etmiş ancak borçların ödenmeyeceğine dair yayınlar devam etmiştir. Bunun üzerine Düyunu Umumiye İdare Reisliği, meclisten konu hakkında açıklama beklediğine dair bir telgraf çekmiştir. Saraçoğlu Şükrü Bey ilgili telgrafa cevaben haberlerin asılsız olduğunu ifade etmiş aynı zamanda görüşmelere açık olduklarını belirtmiştir;

Cumhuriyet hükûmeti bu seneye ait taahhütlerini tamamen ifa etmiş olduğundan mevzu bahis haberin ameli hiçbir kıymeti yoktur. ... Bu halin gelecek vade ile daha ziyade vahamet kesp etmesi mümkün olduğundan, telgrafla vaki olan müracaatınız vesilesile, inikâsat-ı memleketin ve hâmillerin menfaatlerini ziyadesiyle haleldar edebilecek bir buhrana mani olmak üzere Meclis tarafından Hükûmete hususî bir sureti hal telkini derpiş edilmesi muvafık olacağını şimdiden beyan ederim (Hakimi-

yet-i Milliye, 1930, s. 1; Vakit, 1930, s. 2).

Tartışmalar sonrasında Düyunu Umumiye temsilcileri Ankara'ya gelmiş, Türkiye'nin mali durumu hakkında ünlü Fransız iktisatçı Profesör Charles Rist'e inceleme yaptırılması üzerinde karar kılınmıştır. Prof. Rist 1 Haziran 1930 tarihinde Ankara'ya gelerek incelemelerine başlamıştır. Bu sayede hükûmet, inceleme sonuçlanıncaya kadar borç yükünün yalnızca üçte birini vermekle yetinecektir. (Tekeli ve İlkin, 2009, s. 141)"publisher": "Bilge Kültür Sanat", "publisher-place": "İstanbul", "title": "1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları", "author": [{"family": "Tekeli", "given": "İlhan"}], [{"family": "İlkin", "given": "Selim"}], "issued": [{"date-parts": ["2009"]}], "locator": "141", "label": "page"}], "schema": "https://github.com/citation-style-language/schema/raw/master/csl-citation.json". Düyunu Umumiye İdaresi Rist'in hazırladığı rapora istinaden, Türkiye'nin borçları ödeyebileceği kanısına vardığıysa da (Yunus Nadi, 1930a, s. 1) Türk hükûmetinin tavrı sonucu Nisan 1931'de tekrar başlayan görüşmeler, 14 Aralık 1932'de sonuçlanmıştır. Böylelikle, hem borç miktarı azaltılmış hem de devlet, iktisadi kriz ortamında yaklaşık 4 yıl gibi bir süre borç ödemekten büyük oranda kurtulmuştur (Tekeli ve İlkin, 2009, s. 145). Tekeli ve İlkin'e (2009) göre önce basında "hükûmet çevrelerinden sızan haberlere dayalı" olarak, Avrupa kamuoyunu hazırlamak maksatlı, dış borçların ödenmesinde güçlükler olduğu ve bu duruma çözüm bulmak gerektiği yönünde haberler çıkmaya başlamıştır. Yazarlara göre bu durumun sebebi, Türk hükûmetinin borç ödeme konusunda zaman kazanma isteğidir (s. 141).

Bern'de çıkan Der Bund gazetesi 2 Nisan 1930 tarihli yazısında İngiliz ve Fransız alacaklıların temsilcilerinin moratoryum tedbiri sebebiyle Türk hükûmetiyle gö-

rüşmelerini aktarmaktadır. Gazeteye göre Türk basını da devletin iflasından ve moratoryum ilan edileceğinden bahsetmektedir (BCA, 1930a). Vossische Zeitung gazetesinde “*Kemal’in En Müşkül Mücadelesi*” başlıklı yazısında Dr. Wilhelm Feldman, Düyun-u Umumiye vekillerinin Ankara’daki müzakerelerinden bahsederken Türk hükûmetinin önceliğinin Türk lirasındaki değer kaybını gidermeye yönelik olduğunu ifade etmektedir. Osmanlı Devleti’nden kalan borçların müzakere edilemediği taktirde moratoryum tehlikesini doğurduğunu aktaran Feldman’a göre “Hükûmet büyük millet meclisinden üç sene için diktatörce salâhiyet kâmile almış ve derhâl, resmen tasdik edilmiş kurs üzerine lirayı muhafaza emelile pek şiddetli talimatnamelerle faaliyete geçmiştir” (BCA, 1930b). Ayrıca Feldman, Türkiye’nin almış olduğu sıkı tedbirlerin, yabancıların Türkiye’yi protesto etmesine sebep olacağını dile getirmektedir (BCA, 1930b). Parasal istikrarın sağlanamadığı bir devlete yabancı sermaye çekmek oldukça güçtür. Ayrıca Osmanlı borçları meselesi devletin taksit zamanlarında döviz ihtiyacını artırdığından Türk lirasındaki değer kaybı da artma tehlikesiyle karşı karşıyadır. Yabancı basının bu endişelerine karşı Siirt Mebusu Mahmut Bey [Soydan] Milliyet’teki yazısında “...Eğer giriştiğimiz mücadelede hükûmet gibi bütün vatandaşlar da kendilerine düşen vazifeleri yapar ve hariçten hainane bir maksatla müşkülât görmezsek bedbin olmağa asla mahal yoktur” açıklamasında bulunmaktadır (Milliyet, 1930a, s. 1).

Devletin mali durumu hakkında dönemin Berlin Büyükelçisi Kemalettin Sami Paşa da bir yazı kaleme alarak Türkiye hakkında Osmanlı borçları meselesinde çıkan şayiaların sorumlusunun Osmanlı Bankası olduğunu ifade etmektedir. “Bu şayia vakitsiz bile olsa bir gün bunun hudus edeceği

[ortaya çıkacağı] muhakkak idi” demekte, 4 milyon İngiliz liralık bir borcun lazım ve yeterli olduğunu belirtmektedir. İnhisarlar aracılığıyla Avrupalı devletlerden eğer mümkün değil ise Amerika ya da Almanya ile anlaşılması gerektiğini ifade eden Kemalettin Sami Paşa’ya göre hükûmetin iktisadi tedbirleri yetersizdir (BCA, 1930c).

9 Aralık 1930 tarihinde “*Osmanlı borçları*” başlıklı makalesinde Yunus Nadi, Türkiye’nin borçları ödeyecek kuvvette bulunmadığı haberlerini eleştirmektedir. Yunus Nadi’ye göre harap ve türap memleketin imar ve ihyası da zorunludur. Borçlar meselesine verilecek önem, memleketin imarı meselesini geri planda bırakmak anlamına gelmektedir. Bu sebeple borçlar meselesinin tekrar ele alınması gerekmektedir (Yunus Nadi, 1930b, s. 1). Her ne kadar borçlar konusunda 13 Haziran 1928 tarihli anlaşmanın geçerli olduğu belirtilmiş olsa da ülkedeki iktisadi kriz ortamında bu meselenin yeniden ele alınması gerektiğini dile getirmektedir:

Geçen sene bittabi eski borçları da mevzuu bahsettiren büyük bir buhran tahaddüs ettiği zaman bu borçları veremeyeceğiz diyen kat’i bir ifade ile işin içinden çıkmadık. Alacaklarımıza gelin de vaziyeti beraber mütelea edelim dedik. ...Onların gösterdikleri arzuya binaen vaziyetin bir mütehassısa tetkik ettirilmesine muvafakat ettik. Maliyat ve iktisadiyatımızı tetkik eden mütehassıs onların arzu ettiği zattır, yani M. Rist’tir (Yunus Nadi, 1930b, s. 1).

Vakit’te “*Yolumuzu şaşırılmayalım*” başlıklı bir yazı kaleme alan Mehmet Asım ise dış basında çıkan haberlere karşı Türk matbuatını uyarmaktadır. Hükûmetin her türlü dahili ve harici taahhütlerinin tamamen vaktinde ödeyebilecek kuvvet ve kabiliyette olduğunu dile getiren Mehmet Asım dış basına karşı temkinle yaklaşılması fikrin-den yanadır:

...Millî mücadelede Türkiye'yi mahvedemeyen bazı memleketler mevcut mali ve iktisadi müşkülattan istifade etmek çarelerini düşünmeye başlamışlardır. Bunların ilk hedefleri hiç şüphesiz memlekette kuvvetli hükümet otoritesini kuvvetli propaganda vasıtaları ile yıkmaktadır. Sonra bulandıracak su içinde balık avlamaya çalışmaktır (Mehmet Asım, 1930, s. 4).

Akşam gazetesi de “*İktisadi vaziyetimiz*” başlıklı yazıda dış basında Türkiye'nin moratoryum ilan edeceğine dair çıkan haberleri eleştirmektedir. Haberlerin, Türkiye'nin mali, iktisadi, ticari alaka ve münasebeti olan memleketleri telaşa düşürdüğü ve “bütün cihanı velveleye” verdiği aktarılmaktadır (Akşam, 1930, s. 5).

Türkiye'nin iktisadi vaziyeti üzerine Times gazetesinde 13 Mart 1930 tarihli “*Osmanlı borcu*” başlıklı yazısında da bu endişenin izleri görülmektedir. Türk mali politikasındaki sorunlar, alacaklıları yakından ilgilendirmektedir. Gazeteye göre alacaklıların “büyük fedakarlıklarda bulunarak” 1928 yılında yapmış olduğu anlaşmayla ilgili çıkan moratoryum haberlerine Türk hükümeti kaçamak yanıtlar vermektedir. Türkiye'de son dönemde bu konuda fikir ayrılıkları bulunduğu, moratoryum ilan edilmesine dair fikirlerin yayıldığı ifade edilmektedir. Türk hükümetinin mali kontrole muhalefet ettiği, yurtdışından gelen mali yardım tekliflerinin ise kabul edilmediğini aktarılmaktadır. Gazeteye göre Türkiye kendi kaynaklarıyla ayakta durmaya çalışmakta ve devlet her yıl daha da fakirleşmektedir (BCA, 1930d).

3. Tasarruf Tedbirleri ve Yerli Üretim Artırılması

Buhran, yeni devletin ekonomi politikasında önemli değişikliklere neden olmuştur. Bir yandan Türk lirasındaki değer kaybının önlenerek dış ticaret dengesini

sağlamaya yönelik adımlar atılırken diğer taraftan ekonomide kurumsallaşma çabaları hız kazanmıştır. Buhranın derinleştiği kriz ortamında atılan adımlardan biri de Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyetinin kurulmasıdır. Cemiyet, somut bir ekonomik kararı uygulamaktan çok halkı etkilemeye dönük sosyal bir hareket niteliği olarak başlatılmıştır. İstanbul ve İzmir başta olmak üzere Türkiye'nin birçok yerinde şubeler açılmış, kuruluşunu izleyen aylarda şube sayısı 273'e kadar çıkmıştır. Bu durum yetkililerin konu üzerinde hassasiyetle durduğunu göstermesi açısından önemlidir (Duman, 1992, s. 136). Ana amacını halkı israfla mücadeleye, hesaplı, tutumlu yaşamaya ve tasarrufa alıştırmak olarak belirten cemiyetin yaklaşımı, yerli mallarının üretimini ve kullanımını konu edinmektedir (Duman, 1992, s. 131; Tekeli ve İlkin, 2009, ss. 92-93). Hatta bu amaçla yerli mallarını sergileyen mağazalar için “vitrin müsabakaları” dahi düzenlenmiştir (Halk Dostu, 1930e, s. 4; Köylü, 1930, s. 3).

Millî İktisat ve Tasarruf Cemiyeti'nin kuruluş amacına yönelik, ülkede millî ekonominin oluşturulması ve tasarruf bilincinin yaygınlaşması konusunda önemli faaliyetlerde bulunulduğu görülmektedir. Cemiyetin önemle üzerinde durduğu konulardan biri de kadınların tasarruf konusunda faaliyetleridir. Yeni devletin, tasarruf ve yerli malı hususunda çocuklara örnek olan kadınlara biçtiği değer önemlidir. İsmet Paşa'nın ifade ettiği üzere “Türkiye'de hanımların gerek tahsilde gerek bütün millî teşebbüslerde ifa edecekleri hizmetler, milletin ilerlemesi için başlı başına bir vasıta”dır (İlyas, 2021, s. 655). Tasarruf ve yerli malı bilincinin oluşmasında önemli roller üstlenen kadınlar, dış basına da konu olmuştur. San Diego'da çıkan Union gazetesi “*İktisat Harbinde Kadınlar Önde Bulunacaklar*” başlıklı yazısında tasarruf

meselesinde Türk kadınlarına düşen rolle-ri İsmet Paşa'nın Türk kadınlarına ithafen söylediği; "Kadınlarımız Paris'in lavantalarını ipeklilerini bırakmalı Türk kumaşını giymeli ve Anadolu dağlarının çiçekleriyle süslenmelidirler. ...İstiklal harbindeki gibi iktisadi harpte de en önde bulunmalılar" sözleriyle aktarmaktadır (BCA, 1930e).

Londra'da yayınlanan Times gazetesi "*Türk iktisat mücadelesi*" başlıklı yazısında Türk kadınlarının da tasarruf tedbirlerini uyguladığı, yerli dokuma ve pamuklu mensucati temin için çabaladıkları aktarılmaktadır. Memurlar ve mebusların ancak mühim ve müstacel [ivedi] işler için yurtdışına çıkabilecek olmaları da tasarruf tedbirleri arasındadır. Ayrıca inhisarlarda memurların sayısının azaltılması ve yeni memur alınmasının engellenmesi, vilayetlerle kazaların masraflarını azaltmaları ve hükümet izni olmaksızın yeni inşaata başlanmaması gibi önlemler, gazetenin aktardığı tasarruf politikalarından birkaçıdır (BCA, 1930f). Gazi Mustafa Kemal'in bu kapsamda önemli roller üstlenerek örnek davranış sergilediği belirtilmektedir:

...Bu kampanyada öncü bir rol üstlendi. Sofrasında yurt dışından alınan kahve ve çay yerine Türkiye'de üretilen ıhlamur çayının servis edilmesini emretti. Gazi, takım elbise, gömlek, ayakkabı ve diğer giysilerini yerel olarak yaptırmış ve yeni yıl arifesinde Angora'da verilen bir baloda tepeden turnağa Türk malı giysiler giymiştir (BCA, 1930f).

New-York'ta çıkan Times gazetesinde Lucille Saunders'ın "*Türkiye Reisicumhuri ticareti ileri götürmeye uğraşiyor*" başlıklı yazısında Mustafa Kemal'in iktisadi krize çözüm bulabilmek amacıyla çalışması konu edilmektedir: "Türkiye reisicumhuri bu hali şayanı taaccüp değildir çünkü o bir meseleyi hal etmeyi vazife edinirse ne vakti ve nede çalışmayı esirger, nede kendi istirahatına ehemmiyet verir" (BCA,

1930g). Yazara göre Türkiye'nin ithalatı kısıtlaması sanayi ihtiyaçlarını çoğaltmıştır ancak yerli üretim artan ihtiyacı karşılamaya yetmeyecektir. Ayrıca yazar, Ankara'nın dış borca karşı olsa da Türkiye'nin bir istikraz kabul ederek sıkıntısını hafifleteceğini ileri sürmektedir (BCA, 1930g).

Der Bund gazetesi, 2 Nisan 1930 tarihli haberinde Türkiye'de mali krizi ele almakta, Türk hükümetinin uyguladığı tasarruf tedbirlerinin Türk ziraatının gelişmesine olanak vermediği ifade edilmektedir. Gazeteye göre yabancı müteahhitler yaptıkları işlere istinaden Türkiye'den alacaklarını temin edememiş, hatta İsveçli şirket, demiryolu inşaatına ara vermiştir (BCA, 1930a). Vossische Zeitung gazetesinde yazan Dr. Wilhelm Feldman'a göre ise Türkiye'nin yaşadığı iktisadi kriz tedbirlerinden yerli malı kullanımı meselesi, yabancı mallara karşı bir mücadeledir ve İsmet Paşa hükümeti krize karşı bu tedbiri son çare olarak görmektedir (BCA, 1930b). Yerli malı kullanımının yaygınlaşması Türkiye'nin kendi kendine yeterli bir sanayi planıyla mümkündür. Yerli üretimin artırılmasını ise Feldman, Rus tesiri altında kalmak olarak yorumlamaktadır. Feldman'a göre mali kriz içerisindeki Türkiye'nin sanayi planlamalarına girişmesi "umumiyet itibarıyla imkân haricinde görülmektedir" (BCA, 1930b).

Dış borç olmaksızın Türkiye'nin taahhütlerini yerine getiremeyeceğini aktaran bir diğer gazete de Londra'da yayınlanan Near-East gazetesidir. 10 Nisan 1930 tarihli "*Türkiye'nin Malî Meselesi*" başlıklı yazısında devlet maliyesinin ancak uzman kişiler tarafından idare edilebileceği ve dış borç olmaksızın krizin atlatılamayacağı aktarılmaktadır. İlgili yazıya göre dış borç ise ancak "Türkiye hükümetinin bir miktar mali nezarete muvafakat etmesiyle" (BCA, 1930h) mümkündür.

İsmet Paşa'nın iktisadi tedbirle ilgili görüşlerini aktaran Hamburger Nachrichten gazetesinde ise Türk hükümetinin "ya askerce düşündüğünü ya da inat ettiğini" ifade edilmektedir. 1 Nisan 1930 tarihli yazısında Alman gazeteci Hans Rabe, İsmet Paşa'nın hiç durmadan çalıştığı için "sinirlerinin bozulduğunu" aktarıırken, uygulanan tedbirleri alaycı bir yaklaşımla ele almaktadır. Yazara göre devletin piyasalara müdahaleleri "Bolşevik"liktir. Hans Rabe yabancı yardımı olmadan krizin atlattılamayacağını şu cümlelerle dile getirmektedir:

Türkiyede de İktisat ve ticarete vakıf adamlar mevcuttur. Bu zevat ecnebilere karşı fanatik hareket etmiyorlar, sayın ecnebi memlekette de bir kazanç talep ettiğini pek ala biliyorlar yazık ki böyle adamlar pek azdır. Diğerleri ekseriyet itibarıyla spekülasyon ve çabuk kazanç arkasından koşmakta fakat iyi bir firma unvanını kazanmağı düşünmemektedir. ... Şimdiye kadar iktisat sahasında ne yapıldı ve ne yapılıyor ise ecnebilerin yardımı ile mümkün olabilmiştir ve bu vaziyet şimdilik böyle gidecektir (BCA, 1930i)"

New-York'ta yayınlanan Evening Post gazetesini, 04 Nisan 1930 tarihli "*Türk gazeteleri İsmet'e hücum ediyorlar*" başlıklı yazısında İsmet Paşa'ya muhalefetin basında kendini gösterdiği dile getirmektedir. Özellikle Türk lirasının değer kaybı üzerine alınan parasal tedbirlerin İsmet Paşa hükümetine muhalefetin gün yüzüne çıkmasına vesile olduğu aktarılmaktadır. Hükümet tedbirlerinin halk üzerinde şiddetli tesirlerini dile getiren gazete İsmet Paşa'nın istifa etmesi gerektiği görüşündedir:

...Şiddetli hücumlarla rejimi iktisadi iktidarsızlıkla itham ediliyor. Üç seneden beri ilk defa olarak Türk gazeteleri ağzını açmış bulunuyorlar. Bu hücumla İzmir'in tanınmış bir afyon tüccarının intiharı sebebi oldu. Bu iflas eden tüccarın intiharı ile

bugün bütün Türkiye'nin tepesinde asılı duran kara ... hükümetin iktisadi acizine racidir. Hükümetin borsada tatbik ettiği ezici tedbirler millete 1.500.000 lira kaybettirdi. Milletten uğradığı felaketi uzun müddet saklayabilmek gayrimümkündür. İsmet istifa etmelidir. (BCA, 1930j).

Times gazetesi de İsmet Paşa hükümetine eleştirilerde bulunanlar arasındadır. "*İsmet Paşa'nın meclis üzerindeki hakimiyeti*" başlıklı haberde, İsmet Paşa'nın dış ilişkiler hususunda iyi siyasetinin, ülke içerisinde aynı etkiyle sürmediği aktarılmaktadır. Gazeteye göre Türkiye ecnebi maliye kontrolüne karşıdır. Büyük Britanya'nın Türkiye'den herhangi bir imtiyaz sağlayamamasının sebebi hükümetin borçlar konusundaki tutumundan kaynaklanmaktadır. (BCA, 1930k, s. 2).

Hükümetin iktisadi kararlarında Sovyet Rusya'nın etkileri olduğunu dile getiren gazetelerden biri de Kahire'de çıkan El Ahram gazetesidir. "*Hükümet ve muhalefet*" başlıklı haberde meclisin fikir ayrılığına düştüğü ve Türkiye'nin iktisat politikalarında Moskova'nın nüfuzu altında kalması konu edilmektedir. Ayrıca gazeteye göre Türkiye'de meclis dışında herhangi bir muhalefet mevcut değildir. Yurtiçi basının hükümetten korktuğu ve Yarın gazetesi dışında hiçbir gazetenin hükümeti eleştiremediği aktarılan konular arasındadır (BCA, 1930l). El Ahram gazetesine göre malî konularda meclisteki milletvekillerinden bir kısmı Rus yardımlarına yakın dururken bir kısmı ise Avrupa devletlerine yaklaşılması taraftarıdır. Ayrıca gazeteye göre Türkiye'nin yabancı yardımına ihtiyacı bulunmakta, aksi taktirde Türkiye'nin birkaç yıl daha idare etmesi mümkün görünmemektedir (BCA, 1930l).

4. İktisadi Bağımsızlık Meselesi; "Garp Tahakkümünden Kurtuluş"

Yeni devletin gerçekleştirmek istediği en önemli husus şüphesiz iktisadi bağımsızlık meselesidir. Dünya buhranının Türkiye üzerine etkilerine dair Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası'ndan Doktor Esat Sabit tarafından hazırlanan raporda, sanayileşme adımlarının, genel refah seviyesindeki artışı getirdiği aktarılmaktadır. Rapora göre Avrupalıların Türkiye'nin sanayileşmesi üzerine düşüncelerinin aksine nüfusça küçük bir Türkiye'nin sanayileşmesi, dünya ticareti lehine bir durum yaratacaktır. Oysaki Avrupalıların Türkiye hakkındaki fikirleri ise ilimden uzak ve olumsuzdur:

... Avrupa efkârı umumiyesinin memleketimiz hakkındaki kanaatları hepimize malûmdur. Bunlara nazaran memleketimiz, işi hesapsız—kitapsız olup biten bakkal dükkânına benziyor. Ahalisi ise herhangi bir sanatoryom müşterilerini andırıyor. (BCA, 1936, s. 7,9).

Bağdat'ta yayınlanan El Irak Gazetesi'nin 15 Ocak 1930 tarihli "*Genç Türkiyede iktisadi uyanış*" başlıklı yazısında tasarruf tedbirleri konusunda Saltanat döneminin aksine israfın engellenmesi için çalışıldığı belirtilmektedir. Türkiye'nin Batı tahakkümünden kurtulmak için azimle çalıştığı ve şark milletlerinin ilerisinde olduğu şu cümlelerle vurgulanmaktadır;

...Türkiye kendisini Şark ve Garp memleketleri arasında yükselten ve her müşkülü hal ve tesviyede nefesine itimadını yaratmış, azimkâr bir program takip etmişti. İçtimâî nizamları tağyire, tarih mecrasını değiştirmiş ve kendi ile mazı arasında gayet uzun bir mesafe bırakarak yeni bir Millet mashariyetleriyle peyda olmağa muvaffak olmuştur. ...Türkiye Hükümeti tamamen uyanmış ve her meseleyi layık olduğu ehemmiyetle tetik etmektedir. ...Türkiye Hükümetinin, işbu tarzı hareketi şayanı takdir ve hürmettir. ...Türkiye elyevm diğer Şark memleketlerine en büyük rehberdir. ...İrak, Türkiye'nin bu uyanışından

bir ders almalıdır. Biz, bu gün, fukarayız ve mali bir kriz geçirmekteyiz. Hükümet buna bir çare bulmak istiyorsa, Türkiye'nin tarzı hareketini takip etmelidir ve mümkün olduğu kadar ecnebi mallarından imtina ederek, yerli malları kullanalım. ... Türkiye'nin bu iktisadi uyanışı bunlara en iyi bir misal olmasını temenni eyeriz" (BCA, 1930m).

Moskova'da yayınlanan Mejdunarodnaya Jizn gazetesi "*Türkiyede İktisadi Buhran*" başlıklı haberde ise Türkiye'deki iktisadi ve mali krizin derinleştiği aktarılmaktadır. Gazeteye göre Osmanlı İmparatorluğu sermayedar memleketlerin müstemlekesi olduğundan mali buhranı anlamamıştır. Kapitülasyonlar ve Osmanlı maliyesinin yabancılar tarafından kontrolü gibi sebepler Osmanlı'nın kendi devlet bütçesini kontrolü ve denetimine izin vermemiştir. Ayrıca sarayın ihtiyaçları karşılandığından sultanlar için maliye sahasındaki vazife oldukça basittir. Gazeteye göre savaş sonrasında ve millî inkılap neticesinde Türkiye'de Anadolu burjuvazisi sayesinde sanayi canlanmıştır. Rum ve Ermenilerden kalan boşluk, Anadolu burjuvazisi tarafından doldurulurken bu sayede sanayi merkezleri İstanbul ve İzmir yerine Anadolu'ya yayılmaktadır. Yeni devlet Türkiye'yi "Ankaralılaştırma" yolunu takip etmektedir. Tüm bu gelişmelere rağmen an itibarıyla ülkenin sanayi memleketine döndüğünü iddia etmek ise yersizdir:

...Türkiye'nin bir sanayi memleketine döndüğünü iddia etmek en azı bir safderunluktur. ...Siyasi hakimiyeti ele geçirdikten ve gayri Türk unsurları bertaraf ettikten sonra Türk burjuvazisi çabuk zengin olmak arzusu ile iktisadiyatın ticaret kısmına atılmıştı. ...Sanayinin inkişafı için Türk hükümeti tarafından ittihaz edilen tedbirler pek o kadar tesirli olmamıştır (BCA, 1930n, s. 5).

Gazeteye göre yabancı sermaye, sömürge ve yarı-sömürge ülkelerde olduğu gibi,

Türkiye'nin sanayileşme çabalarını engellemeye çalışacaktır (BCA, 1930n, s. 5). Büyük buhran sebebiyle ihracat durma noktasına geldiğinden Türkiye buhranı daha derin hissetmiştir. Ayrıca gazete, Batı matbuatında iddia edilen yabancı sermayesi olmaksızın Türkiye'nin gelişemeyeceği fikrine karşı çıkarak yabancı sermayeye boyun eğilmemesi gerektiğini belirtmektedir. Her ne kadar da Türkler diğer unsurlar kadar ticari hayatta tecrübeli olmayıp zengin olma hayali peşinden koşular da mücadele garp emperyalizmi ile Türk milliyetçileri arasında gerçekleşecektir (BCA, 1930n, s. 7).

Mısır'da yayınlanan Es-siyasiye gazetesi "*Türkiye ve istikraz, hükümetin iktisadi politikası, mali buhran halledilmek üzere*" başlıklı yazısında Türkiye'deki buhranın neticesi olarak dış borç almak zorunda kalmasını dile getirmektedir. Mısır'da öteden beri Türkiye aleyhinde yazılarıyla bilinen Es-siyasiye gazetesi (BCA, 1930o) Türkiye hakkındaki tutumunu değiştirerek Cumhuriyet idaresi icraatlarından övgüyle bahsetmektedir:

... Ankara hükümeti, memleket için pek doğru bir mali usul vazeden, yalnız nazari değil ameli bir surette bütçesini tanzim edebilen, vergilerden hasıl olan varidatını çoğaltan, müstehsillerin sırtından bir çok ağır yükleri kaldıran, sermayedarların tahakkümüne boyun eğmeden, sırf kendi ve sayitiyle bir çok fayideli ve pek kıymetli işler yapabilen -ilk Türk hükümetidir. ... Bu hükümet büyük ve lüks saraylar inşa etmiyor; memleketin refah ve saadetini temin maksadile demir yolları, şosalar, köprüler yapıyor; arazii ziraata salih bir hale ifrağ etmek için sulama politikası takip ediyor (BCA, 1930o, s. 3).

Gazeteye göre Türkiye'de krizin sebebi; Türkiye'nin bir başka devlet olmaksızın kendi imkanları dahilinde gelişmeye çalışmasıdır. "...Kanını emmeğe hazırlanan

Avrupa sermayedarlarına teslim olmadan yeni Türkiye'nin terakki ve tealiye doğru yürümeğe muktedir olduğunu aleme göstermek için" ilgili politikaları takip etmesi önemlidir (BCA, 1930o).

5. Sonuç

1929 buhranına karşı tedbirlerini artırmak zorunda kalan Türkiye, 1930'lu yıllar boyunca liberal ekonomi politikalardan müdahaleci ve korumacı politikalara geçti. Bu dönemde almış olduğu bir dizi tedbir ve uygulamalar, Türkiye'yi dış basının ilgi odağı haline getirdi. Osmanlı Devleti'nden kalan borçların ödenmesi, artan dış ticaret açıkları, Türk lirasındaki değer kaybı, tasarruf politikaları ve tarım ürünlerindeki fiyatların hızla düşerek halkın giderek daha da yoksullaşması gibi konular, dönemin dış basınında ve devlete sunulan raporlarda belli başlı sorunlar olarak yer aldı.

İncelenen belgeler neticesinde; Avrupa ve ABD gazetelerinin, Türkiye iktisadi gelişmeleri ve politikaları hakkında olumsuz tutum içerisinde olduğu görülmektedir. Hariciye Vekâlet'inden Başbakanlığa iletilen yurtdışı basına dair yazılarda yabancı sermaye desteği ya da dış borç olmaksızın Türkiye'nin içinde bulunduğu krizden kurtulmasının mümkün olmadığı belirtilmektedir. Bu gazetelerde sıklıkla İsmet Paşa hükümetine muhalefetin gerek mecliste gerek basın yoluyla dile getirildiği ancak bu muhalif tavrın, hükümet tarafından bastırıldığı yönündedir. İlgili gazetelere göre Türkiye'nin tasarruf tedbirleri kapsamında attığı adımlar yabancı sermayenin uzaklaştırılması anlamına gelmekte, borçlanma meselesine dair katı tutumun ise rasyonel olmadığı vurgulanmaktadır. Türkiye'nin yerli üretim ve sanayileşme adımlarında ise Sovyet Rusya'nın etkisinin bulunduğu ifade edilmektedir. Avrupa basınına göre "Bolşevik" düşünce Türkiye'yi etki altına almıştır. Irak, Mısır,

Sovyet Rusya gibi ülkelerin gazeteleri ise kendi imkânlarıyla kalkınma hedefindeki Türkiye'nin Batı tarafından engellendiği görüşündedir. Türkiye'deki iktisadi krize dair detayları paylaşan bu gazetelerde Türkiye'nin mücadelesi Batı emperyalizmine karşı bir hareket olarak değerlendirilmektedir. Uyguladığı politikalara Batı tahakkümünden kurtulmak çabasında olan Türkiye, bu sebeple örnek alınması gereken bir ülkedir.

Türkiye'ye yönelik haber ve değerlendirmelerde dış basında kabaca iki farklı tavır müşahede edilmektedir. Bir yanda yeni devletin dünya sistemi çerçevesinde Batılı kapitalist sistemin yörüngesine dahil edilmesine yönelik değerlendirmeler görülürken öbür tarafta ise müstakil ve aynı zamanda muhalif bir hareket olarak değerlendiren diğer tavır yer almaktadır. Batı menşeli basın borç ilişkileriyle Türkiye hükümetini kendine bağımlı ve tırnak içerisinde kalkınmaya namzet bir ülke olarak görmek istediğini açıkça söylerken hem tehdit etmekte hem de iknaya çalışmaktadır. Ancak yeni bir rejim uygulayan Sovyet Rusya ve diğer müslüman ülkelerdeki basın ise Türkiye'nin çabalarını takdir etme yönünde tavır geliştirirler. Basında dışavurulduğu kadarıyla kriz dönemindeki ekonomi idaresi sadece iktisadi bir mesele olarak değil aynı zamanda politik bir mesele olarak değerlendirilmektedir. Özellikle batılı gazetelerin Bolşeviklik benzetmesi iki yönlü bir baskı aracı oluştururken, borç ilişkileriyle de bağımlılığın arttırılması hedeflenmiştir.

Çıkar Çatışması Beyanı

Herhangi bir çıkar çatışması bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Akşam. (1930, 20 Şubat). İktisadi vaziyetimiz. *Akşam*, s. 5.
- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı, BCA. (1930a). Yer numarası: 30.10.0.0, Kutu-Gömlek-Sıra: 133-959-4.
- BCA. (1930b). 30.10.0.0/ 133-959-5.
- BCA. (1930c). 30.10.0.0/ 166-153-4.
- BCA. (1930d). 30.10.0.0/ 166-153-8.
- BCA. (1930e). 30.10.0.0/ 166-153-7.
- BCA. (1930f). 30.10.0.0/ 166-153-2.
- BCA. (1930g). 30.10.0.0/ 166-153-5.
- BCA. (1930h). 30.10.0.0/ 133-959-6.
- BCA. (1930i). 30.10.0.0/ 133-959-7.
- BCA. (1930j). 30.10.0.0/ 167-161-2.
- BCA. (1930k). 30.10.0.0/ 166-153-12.
- BCA. (1930l). 30.10.0.0/ 133-959-8.
- BCA. (1930m). 30.10.0.0/ 166-153-6.
- BCA. (1930n). 30.10.0.0/ 166-153-11.
- BCA. (1930o). 30.10.0.0/ 166-153-13.
- BCA. (1933). 30.10.0.0/ 166-154-7.
- BCA. (1936). 30.10.0.0/ 166-155-5.
- Buğra, A. (2010). *Devlet ve İşadamları*. (F. Adaman, Çev.) (7. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Duman, D. (1992). Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmalar Dergisi*, 1(2), 127-141.
- Gödekli, M. (2017). Anayasacılık ekseninde nevi şahsına münhasır bir düşün ve devlet adamı: “Kemalizm ideologu” Mahmut Esat Bozkurt. *İÜHFİM - Ord. Prof. Sadri Maksudi Arsal'a Armağan Özel Sayısı*, LXXV, 543-601.
- H. Nebzade. (1930, Kanunievvel). Osmanlı borçları.. *Halk Dostu*, s. 1.
- Hakimiyet-i Milliye. (1930, 11 Şubat). Düyunu umumiye meclisinin telgrafına cevabımız. *Hakimiyet-i Milliye*, s. 1.
- Halk Dostu. (1930a, Kanunievvel). Osmanlı borçları. *Halk Dostu*, s. 4.
- Halk Dostu. (1930b, Kanunievvel). İktisatçılarımızdan soruyoruz; Moratoryom lâım mı, değil mi? *Halk Dostu*, ss. 1-2.
- Halk Dostu. (1930c, Kanunievvel). Osmanlı borçlarını vermeyeceğiz! *Halk Dostu*, s. 1.
- Halk Dostu. (1930d, Kanunievvel). Moratoryon lâızım mı değil mi? *Halk Dostu*, ss. 1-2.
- Halk Dostu. (1930e, Kanunievvel). Vitrin müsabakası neticelendi! *Halk Dostu*, s. 4.
- Hüseyin Avni. (1930, Kanunievvel). Söz kimin? *Halk Dostu*, s. 2.
- İlyas, A. (2021). Erken Cumhuriyet'te Ekonominin Millileştirilme Çabalarına Bir Örnek: Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti (1929). *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (28), 645-660.
- İstanbul Ticaret Odası. (2012). *Türkiye'de Ticaretin Öncü Kuruluşu İstanbul Ticaret Odası 1923-1960*. (U. Gülsoy ve B. Nazır, Ed.). İstanbul: İstanbul Ticaret Odası.
- Kaymakçı, Ö. B. (2015). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Tarihi, Düşünsel Bir Deneme: Türkiye Ekonomisi*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Keyder, Ç. (2010). *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* (16. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Köylü. (1930, Kanunievvel). Başka işimiz kalmadı mı? *Halk Dostu*, s. 3.
- Mehmet Asım. (1930, 5 Nisan). Yolumuzu şaşırma-yalım. *Vakit*, s. 4.
- Milliyet. (1930a, Kanunisanı). Gayemiz. *Milliyet*, s. 1.
- Milliyet. (1930b, 9 Şubat). Haricî borçlar. *Milliyet*, s. 2.
- Pamuk, Ş. (2011). 20. Yüzyıl Türkiye'sinde İktisadi Değişim: Bardağın Yarısından Fazlası Dolu Mu? R. Kasaba (Ed.), *Türkiye Tarihi 1839-2010: Modern Dünyada Türkiye içinde* (C. IV, ss. 275-311). İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2009). *1929 Dünya Buhranında Türkiye'nin İktisadi Politika Arayışları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.

Tezel, Y. S. (2015). *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi (1923- 1950)*. (O. Kızılar, Ed.). İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları.

Türk Parası Kıymetini Koruma Hakkında. (1930). <chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/a5d097cf-d17f-42fe-8757-6f0380a-2b8ce/kambiyo1.pdf?MOD=AJPERES> adresinden erişildi.

Vakit. (1930, 20 Nisan). Bütçe hakkında. *Vakit*, s. 2.

Yunus Nadi. (1930a, 7 Kasım). Haricî borçlar. *Cumhuriyet*, s. 1.

Yunus Nadi. (1930b, 9 Aralık). Osmanlı Borçları. *Cumhuriyet*, s. 1.

Araştırma Makalesi / Research Article

İngiltere’de 17 ve 18. Yüzyıllarda Uygulanan Bazı İlginç Vergiler ve Toplumsal Etkileri

*Some Interesting Taxes and Their Social Effects Implemented in England in the 17th and 18th Centuries*Funda BUZ ¹

ÖZ

Vergilerin ve vergiler yoluyla elde edilen gelirlerinin hangi alanlarda kullanılacağı ülkelerin sosyal ve ekonomik yapısıyla belirlenmektedir. Ülkeler buldukları mali yapı içerisinde kamu geliri elde etmek adına vergilere başvurmaktadır. Vergiler dönem dönem konuldukları mal ve hizmetler nedeniyle farklılık gösterebilmekte ve halkın tepkisiyle karşılaşabilmektedir. Bu tür vergiler genellikle maddi amaçlarla konulan vergilerdir. İngiltere’de özellikle 17 ve 18. yüzyıllarda gelir elde etmek adına şömine vergisi, pencere vergisi, sabun vergisi, desenli duvar kâğıdı vergisi, şapka vergisi ve tuğla-kiremit vergisi gibi ilginç birtakım vergiler yürürlüğe konulmuştur. Yürürlüğe konulan bu vergiler insanların tepkisiyle karşılaşmış ve insanlar bu vergileri ödememek için verginin konusundan uzak durmaya çalışmışlardır. Söz konusu dönemde vergi ödememek adına şömineler ve pencereler kapatılmış; sabun, duvar kâğıdı, şapka, tuğla ve kiremit kullanımları azaltılmıştır. Çalışmada şömine vergisi, pencere vergisi, sabun vergisi, desenli duvar kâğıdı vergisi, şapka vergisi ve tuğla-kiremit vergisinin özellikleri, uygulanma esasları ve bu vergilere karşı oluşan tepkiler tarihsel araştırma yöntemi ile incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, ilginç vergiler, vergiye karşı tepki.

1 Arş. Gör. Dr., Munzur Üniversitesi, Uluslararası Ticaret ve İşletmecilik Bölümü, fundabuz@munzur.edu.tr, ORCID: 0000-0002-3156-1949.

ABSTRACT

The areas in which taxes and revenues obtained through taxes are used are determined by the social and economic structure of the countries. Countries resort to taxes to obtain public revenue within their financial structure. Taxes may sometimes differ depending on the goods and services they are imposed on and may face public reaction. These types of taxes are generally imposed for financial purposes. In England, especially in the 17th and 18th centuries, some interesting taxes such as fireplace tax, window tax, soap tax, wallpaper tax, hat tax and brick-tile tax were introduced to generate income. These taxes that were put into effect met with people's reaction, and people tried to stay away from the subject of the tax in order to avoid paying these taxes. During that period, people closed their fireplaces and windows in order to avoid paying taxes; reduced the use of soap, wallpaper, hats, bricks and tiles. In the study, the characteristics of the fireplace tax, window tax, soap tax, patterned wallpaper tax, hat tax and brick-tile tax, their implementation principles and the reactions to these taxes were examined with a historical research model.

Keywords: England, interesting taxes, reaction against tax.

1. Giriş

Vergiler günümüzde olduğu gibi geçmişte de devletlerin en önemli gelir kaynaklarından birisi olmuştur. Bu gelir kaynağının etkin işleyebilmesi ise mükelleflerin dirençlerinin veya vergiye karşı tepkilerinin oluşmamasına bağlıdır. Öyle ki vergiye karşı oluşan tepkiler söz konusu vergi konulurken gerçekleştirilmek istenilen amacın önüne geçmektedir. Geçmişte vergilemenin mali amacı doğrultusunda devletler kamu gelirlerini artırabilmek için vergi salabilecekleri alanlar bulmaya çalışmışlardır. Ancak bu vergilerden bazıları kabul görürken bazı vergilere tepki gösterilmiş insanlar verginin konusu olan olaylardan uzak durmak ve vergi yükümlülüğünü engellemek için yollar aramışlardır. Bunun sonucunda vergiden kaçınma olayı gerçekleşmiş ve vergi gelirlerinde istenilen artış sağlanamamıştır.

Tarihte en ilginç vergi uygulamasında bulunan ülkelerden biri İngiltere'dir. İngiltere'de savaş giderlerini karşılamak, saraya ve krala ilişkin harcamaları finanse etmek için çeşitli vergiler yürürlüğe konulmuştur. Bu vergiler, vergiye konu olan eşyaları veya malları kullanan kişilerin ödeme güçlerinin fazla olduğu gerekçesi ile düzenlenmek istenmiş, söz konusu dönemde pencere, şömine, tuğla, sabun, şapka gibi eşyaların kişilerin mali durumunu gösterdiği düşünülmüştür. Ancak bu vergilerin konusu olan eşyaların kullanımı kişilerin mali güçlerinin göstergesi olmamış ve uygulamada mali gücü kavramaktan uzak kalmışlardır. İngiltere'de özellikle 17. ve 18. yüzyıllarda uygulanan vergiler bu nedenle insanların tepkileriyle karşılaşmış ve vergiden kaçınmalarla sonuçlanmıştır. İnsanlar vergi mükellefi olmaktan kaçınmak için vergi konusundan uzak durmaya gayret göstermişlerdir.

İngiltere vergi konusunda diğer ülkelere fikir verici konumda bulunması ve mali olayların gelişimindeki rolü nedeni ile çalışmanın konusu olarak seçilmiştir. Buna ek olarak geçmişte uygulanan ilginç vergilerin fazlalığı İngiltere'nin çalışmadaki ülke olarak belirlenmesine neden olmuştur.

2. Araştırmanın Metodolojisi ve Literatür Taraması

Çalışmanın amacı İngiltere'de 17. ve 18. yüzyıllarda mali gücün göstergesi olarak konulan ancak bu amaca ulaşamaması sonucu ilginç vergiler olarak tarihe geçen birtakım vergilerin ve bu vergilere olan tepkilerin tarihsel araştırma yöntemi ile incelenmesidir. İngiltere'de belirli bir dönemde hayata geçirilen vergi uygulamalarının söz konusu dönemde insanlar üzerinde nasıl etki yarattığı ve bu etkinin günümüz vergi yasalarına nasıl yön verdiği doğrultusunda inceleme yapılacağı için tarihsel araştırma yöntemi tercih edilmiştir.

Aktan ve Birkalan'ın (2023) yaptıkları çalışmada İngiltere'de 1714-1830 yılları arasında alınan vergiler incelenmiş ve inceleme sonucunda bu dönem alınan vergilerin "haksız, keyfi ve adaletsiz" vergiler olduğu belirtilmiştir. Çalışmada halkın bu vergilerden kaçınmak için çeşitli yollara başvurduğu ve bunun sonucunda da söz konusu vergilerin çeşitli iş kazalarına, dönemin mimari yapısının değişmesine ve halkın sağlık yönünden kötüleşmesine neden olduğu vurgulanmıştır.

Dayıoğlu Erul (2022) yaptığı çalışmada İngiltere'de 1662-1689 döneminde uygulanan şömine vergisini ele almış ve bu verginin mali gücü yansıtmamasının yanı sıra uygulandığı dönem sayım memurlarının eve alınmaması, evlerin boş bırakılması, şöminelerin kapatılması gibi insanlar ta-

rafından da çeşitli tepkilerle karşılandığını ve vergiden kaçınıldığını belirtmiştir.

Lucas (1997) tuğla ve kiremit vergisi üzerine yaptığı çalışmasında, bu verginin konulmamış olması durumunda tuğla ticaretinin olduğundan daha fazla artacağından, bu verginin imalatçıları oldukça etkilediğinden ve vergiden kaçınmak için o dönemde tuğlaya benzer farklı ürünler ortaya çıktığından bahsetmiştir. Verginin üreticiler üzerinde meydana getirdiği olumsuz etkilere değinmiştir.

Schwab ve Oates (2014) yaptıkları çalışmada pencere vergisinden kaçınmak için insanların pencerelerini kapattığını bu nedenle pencere vergisinin birçok insanın karanlık evlerde yaşamasına ve sağlıklarının olumsuz etkilenmesine neden olduğunu vurgulamıştır. Kamu gelirlerinin artırılması istenildiğinde verginin oranlarının artırıldığından bahsedilmiştir. Pencere vergisinin yürürlükte kalmasının nedeni gelir elde edilmesi olarak açıklamış ve hükümetlerin gelir elde etmesi gerektiğinde kötü sonuçlara neden olan bir verginin bile çok uzun süre yürürlükte kaldığı sonucuna ulaşmıştır.

Konuyla ilgili yapılan literatür taramasına bakıldığında çalışmalar, söz konusu dönemde alınan vergilerin insanların tepkisiyle karşılaştığı ve bu tepkilerin vergi ödeme gücünü yansıtmaktan ziyade toplumu olumsuz etkilediği yönündedir. Bu bağlamda İngiltere'de uygulanan bu ilginç vergilerin konuluş amaçlarını anlayabilmek ve tarihsel bir analiz yapabilmek için öncelikle İngiltere'nin söz konusu dönemdeki mali yapısını incelemek gerekmektedir.

3. İngiltere’de 17 ve 18. Yüzyıllarda Mali Yapı

Her ülkede olduğu gibi İngiltere’de de dönemin olayları mali yapının şekillenmesinde rol oynamıştır. İngiltere’de 17. ve 18. yüzyıllarda yaşanmış olan askeri ve siyasi gelişmeler mali yapıyı etkilemiş, söz konusu olaylar ekonominin ve vergi politikasının şekillenmesinde etkili olmuştur. 18. yüzyılda İngiltere’de oldukça fazla ekonomik kriz meydana gelmiştir (Hoppit, 1986, s.39). Yaşanan ekonomik krizler büyümeyi olumsuz etkilemiş ve büyüme oranlarını yavaşlatarak neredeyse durma noktasına getirmiştir. İngiltere’nin 1760 yılından 1820 yılına kadar olan genel büyüme oranı oldukça yavaş olmakla birlikte kişi başına düşen GSYİH yıllık %0,2 olmuş, kişi başına düşen sanayi üretimi yıllık ortalama %0,7 artmış ve bu yıllarda birçok yenilik gerçekleşmesine rağmen bunlar büyümeyi %1’in üzerinde artıramamıştır (Hodgson, 2021, s.431).

17 ve 18. yüzyıllarda büyümenin gerçekleşmesini bu dönemde ülkede gerçekleşen savaşlar da olumsuz etkilemiştir. Savaşların gerektirdiği harcamaları gerçekleştirmek için söz konusu dönemde İngiltere, hazineye daha fazla kaynak sağlamayı öncelik edinen mali devlet anlayışını benimsemiştir. 1700 ve 1850 yılları arasında İngiliz devleti, savaşların neden olduğu finansman açıklarını kapatmayı amaçlaması nedeniyle gelir elde etmeyi öncelediği için refah devleti değil, mali devlet durumundadır (Harris, 2004, s.219). Söz konusu dönemde mali amaçlarla hareket edilerek vergilendirilecek konular belirlenmiştir. Ancak belirlenen konuların birçoğu mali gücü ölçmekten ziyade yalnızca devletin gelir elde etme amacı güttüğü konular olmuştur. Dönemde uygulanan şömine vergisi, pencere vergisi ve halkın sağlığını olumsuz etkileyebilecek sabun vergisi bu

vergilerin örneklerindedir. Şöminesi bulunan veya penceresi fazla olan bir evin, kişinin mali gücünü yansıttığı görüşü doğru olmamaktadır.

Vergilendirmenin mali amacı, kamu harcamalarının finansmanı için gelir sağlanmasını ifade etmektedir. Vergilendirmenin mali olmayan amacı ise gelir sağlama amacının ötesinde sosyal, toplumsal ve ahlaki amaçlarla vergilerin toplanmasıdır. İngiltere’de 17 ve 18. yüzyıllarda toplanan vergiler mali olmayan amaçtan uzaklaşarak savaşların meydana getirdiği finansman açıklarını karşılamak için kullanılmıştır.

Savaşların neden olduğu finansman açıklarının kapatılması için vergi gelirlerinin savaş giderlerine aktarılmasının yanı sıra borçlanma yoluyla elde edilen gelirlerin kullanılması da söz konusudur. Finansman sıkıntısının karşılanması için büyük şirketlerden veya geniş halk kitlelerinden de borçlanılmaya başlanılmıştır (Akdemir & Yeşilyurt, 2018, s.288). Savaş ve borç finansmanının sağlanması için de vergi artırılması yoluna gidilmiştir (Sussman, 2022, s.482). Mali açıdan savaşların sarstığı İngiltere bu dönemde daha fazla kamu geliri elde edebilmek adına değişik vergi kaynaklarına yönelmiştir. Söz konusu bu vergiler yalnızca gelir elde etme amacıyla alınan vergiler olması nedeniyle ilginç vergiler olarak tarihteki yerini almıştır.

Savaşların ortaya çıkardığı tüm bu ekonomik olumsuzlukların düzeltilmesi için kamu gelirleri savaş giderlerine aktarılmıştır. Bu dönemde birbirini izleyen hükümetler elde ettikleri gelirleri mali olmayan amaçlarla kullanmak yerine savaşları finanse etmek için kullanmışlardır (Beckett & Turner, 2008, s.377).

İngiltere’nin yaşadığı savaşlar Tablo-1’de görüldüğü üzere söz konusu dönemlerde askeri harcamaların oldukça artmasına ve

Tablo 1. 1688 – 1815 İngiltere Kamu Harcamaları (Yüzde %)

	Askeri Harcamalar	Hükümet Harcamaları	Faiz Giderleri
1689-1697 (savaş)	79	15	6
1698-1702 (barış)	67	9	24
1702-1713 (savaş)	72	9	19
1714-1739 (barış)	39	17	44
1740-1748 (savaş)	65	10	25
1750-1755 (barış)	41	15	44
1756-1763 (savaş)	70	8	22
1764-1775 (barış)	37	20	43
1776-1783 (savaş)	62	8	30
1784-1792 (barış)	31	13	56
1793-1815 (savaş)	61	9	30

Kaynak: O'Brien (1988, s.2)

bütçedeki payının fazlaşmasına yol açmıştır. Bu harcamaların karşılanabilmesi için savaş dönemlerinde savaş finansmanını karşılayacak kaynak yaratılması veya kaynakların artırılması yolu olarak en önemli kamu geliri kaynaklarından biri olan vergilendirme kullanılmıştır. Bu dönem ülkede meydana gelen savaşlar ve askeri harcamaları finanse etmek için İngiliz halkının vergi yükleri giderek artırılmıştır (O'Brien, 1988, s.1). İngiltere'de 18. yüzyılda en yaygın dolaylı vergiler tüketim vergileri olmuştur ve bu vergiler Parlamento tarafından tuz, mum, deri, bira, sabun ve nişasta gibi temel tüketim mallarından tahsil edilmiştir (UK Parliament). Temel tüketim mallarına vergi konularak daha fazla kamu geliri elde edilmesi amaçlanmıştır.

4. İngiltere'de 17 ve 18. Yüzyıllarda Uygulanan Bazı İlginç Vergiler

17 ve 18. yüzyıllarda uygulanan vergilerden dolayı İngiltere'de vergi gelirleri ciddi miktarda yükselmiştir. 1715 yılından itibaren vergi gelirleri cari fiyatlarla on kat, enflasyona göre düzeltilmiş sabit fiyatlarla yaklaşık dört kat artmıştır (Harris, 2004, s.214). Vergi gelirlerini artıran bu vergiler ise oldukça ilginç konuları olan vergilerdir. Söz konusu bu ilginç vergilerden olan şömine vergisi, pencere vergisi, sabun vergisi, desenli duvar kağıdı vergisi, şapka vergisi, tuğla-kiremit vergisi ve bu vergilere karşı oluşan tepkiler ayrıntılı olarak incelenecektir.

4.1. Şömine Vergisi (1660)

Şömine vergisi ocaklar, şömineler ve sobalar için uygulanan bir vergidir. Söz konusu vergi 1662-1689 yılları arasında uygulanmıştır. Bu dönemde şömine vergisi kapsamında; ocağı, şöminesi veya sobası olan evlerde oturanlardan, evin boş olması durumunda ise ev sahiplerinden her ocak için bir şilin olarak belirlenen vergi 25 Mart ve 29 Eylül tarihlerinde toplanmaktadır (A the National Archives, 2009).

Gelirinin düşüklüğü nedeniyle kiliseye ve yoksullara yerel vergi ödemekten zaten muaf olan ev sahipleri, vergilendirilebilir değeri yılda yirmi şilin veya daha az olan mülkler ve hayır kurumları ile endüstriyel

ocaklar söz konusu dönemde şömine vergisinden muaf tutulmuşlardır (A the National Archives, 2009).

Londra ve Middlesex'in 1666 yılında şömine vergisi için beyan ettikleri tutarlara baktığımızda mükelleflerin %44'ü vergisini beyan edip ödemesini yaparken mükelleflerin %27'si vergi ödemesi yapmamış ve %29'a yakını da mülkünü boş bırakmıştır. Şömine vergisinden elde edilmesi gereken gelir elde edilememiş, mükelleflerin yarısından daha az bir kısmı şömine vergisi ödemesini yapmıştır. Bu durum insanların vergiye olan tepkisinden kaynaklanmıştır. Söz konusu dönemde şömine vergisinin konusunu oluşturan ocak, şömine ve bacaların sayısını öğrenmek için "bacacılar"

Tablo 2. Londra ve Middlesex 1666 Şömine Vergisi Beyanları

	Ödeyen	Ödeyen (%)	Ödeme Yapmayan	Ödeme Yapmayan (%)	Boş	Boş (%)	Toplam
Londra	5963	40.4	2999	20.7	5688	38.8	14650
Westminster	2941	64.9	889	19.6	700	15.4	4530
Brentford	1020	62.6	280	17.4	327	20	1627
Holborn	2319	52.6	658	14.9	1431	32.4	4408
Finsbury	2404	29.8	3139	38.9	2531	31.3	8074
Tower	3152	34.3	3262	35.5	2774	30.2	9188
Spelthorne	500	54.0	408	44.0	18	1.9	926
Elthorne	905	65.5	436	31.4	49	3.5	1390
Gore	569	71.6	178	22.4	47	5.9	794
Edmonton	987	65.4	403	26.7	117	7.8	1507
Toplam	21136	44	13075	27.3	13747	28.7	47985

Kaynak: Wareham (2011, s.285)

adında görevlendirilen memurlar da oluşan bu tepkiyi daha da fazlaştırmıştır. Bacacılar sayım yapmak için evlere girmek zorunda kalmışlardır. İnsanlar tarafından bacacıların evin kutsallığını işgal ettikleri yönünde kızgınlıklar oluşmuş ve bu kızgınlıklar tepkilerin daha da büyümesine neden olmuştur (Schwab & Oates, 2014, s.165). Bu dönemde insanlar tarafından vergiye karşı sayım yapmaya yetkili görevlilerin eve alınmaması, mülklerin boş bırakılması, şöminelerin kapatılması ve verginin ödenmemesi gibi pek çok tepki ortaya çıkmıştır (Dayıoğlu Erul, 2022, s.350).

1662 yılında uygulamaya konulan şömine vergisi halkın tepkisi ve bunun sonucunda da istenilen vergi gelirlerinin sağlanamaması dolayısıyla 1689 yılında yürürlükten kaldırılmıştır.

4.2. Pencere Vergisi (1696)

İngiltere’de Pencere Vergisi 1696 yılından 1851 yılına kadar konutların pencere sayısı esas alınarak uygulanan bir vergi niteliğindedir. Bu bağlamda pencere vergisi, konuttaki pencere sayısına göre hesaplanmakta ve konutundaki pencere sayısı fazla olan kişiler fazla vergi öderken pencere sayısı az olan kişiler daha az vergi ödemektedir. Bu vergide pencereler evin değerini gösteren bir ölçüt olarak kabul edilmektedir. Söz konusu vergi İngiltere’de bu dönemde yürürlüğe konulan diğer birçok vergi gibi kamu geliri sağlanması amacıyla uygulamaya konulmuştur.

Pencere vergisi başlangıçta her ev için iki şilinlik sabit bir miktar, on ila yirmi pencere evler için dört şilin ve yirmiden fazla pencere evler için sekiz şilin ek ücretten oluşan bir vergi şeklinde uygulanmaktadır (Schwab & Oates, 2014, s.164). Evler için sabit bir miktar vergi alınmakta pencere sayısının fazlalığına göre bu vergi miktarı artmaktadır. Verginin önemli bir özelliği

de konutun sahibinden değil, kiracılardan alınması ve şehirlerdeki büyük apartmanların bu uygulamadan istisna olmasıdır (Schwab & Oates, 2014, s.164). Bu dönemde konutlar için ödenecek vergi kiracılarından tahsil edilirken apartmanlarda bulunan dairelerin pencere vergisinin sorumluluğu kiracıya değil ev sahibine ait olmaktadır.

Pencere vergisi dönemde uygulanan diğer vergiler gibi insanlar tarafından tepki ile karşılanmıştır. Konut sahipleri daha az vergi ödemek için pencereleri tuğla veya tahtalarla kapatarak vergiden kaçınmaya çalışmışlardır. Konutların pencerelerinin kapatılması ise hem estetik hem de sağlık açısından kişileri olumsuz etkilemiştir. Pencerelerin kapatılması nedeniyle daha az güneş alan ve hava sirkülasyonu sağlayamayan evler, evde ikamet eden insanlarda hastalıklar ortaya çıkarmaya başlamıştır. Söz konusu vergiden kaçınmak için o dönem yeni inşa edilen evler de az pencere yapılmıştır. İnsanlar pencere vergisine bu kadar tepki verip vergi nedeniyle estetik ve sağlık açısından olumsuzluklar ortaya çıkmasına rağmen elde edilen kamusal gelir nedeni ile pencere vergisi 150 yıldan fazla uygulamada kalmıştır.

4.3. Sabun Vergisi (1712)

Temizlik malzemelerinin en önemlilerinden biri olan sabun üzerine İngiltere’de 1712 yılında vergi konulmuştur. Sabun kullanımı bu dönemde lüks olarak görülüp sabun üreticilerinden ve kullanıcılarından vergi alma yoluna gidilmiştir. O dönemde sabun vergisi kalıp sabunun fiyatını üç katına kadar arttırmıştır (1712 - England Introduces the Soap Tax). Fiyatların bu kadar artması sabun kullanımını düşük gelirli için daha zor hale getirmiş ve bu nedenle insanlar sabun vergisinin uygulanmadığı İrlanda gibi ülkelere göç

etmişlerdir (1712 - England Introduces the Soap Tax).

Sabun vergisi 140 yılı aşkın bir süre uygulamada kalarak 1853 yılında yürürlükten kaldırılmıştır.

4.4. Desenli Duvar Kağıdı Vergisi (1712)

Duvar kağıdı vergisi 1712 yılında İngiltere'ye getirilen bir vergidir. İngiltere'de diğer malzemelere göre daha ucuz bir duvar kaplama yöntemi olan duvar kağıdı için 1712 yılında vergi getirilmiştir. Vergi başlangıçta yarda kare başına bir peni olarak alınırken 1809'da bir şiline çıkarılmıştır (Murden, 2015).

Duvar kağıdı vergisine tıpkı bu dönemde uygulanan diğer ilginç vergiler gibi insanlar tarafından tepkiler verilmiştir. Duvar kağıdına vergi getirilmesi bir süre sonra insanların duvar kağıtlarını sökmesine veya üstlerini boyayarak vergiden kaçınmalarına neden olmuştur. Üreticiler ise düz duvar kağıdı üretip daha sonra duvar üzerinde desenleri boyayarak vergiden kaçınmışlardır (Yumuşak, 2019).

4.5. Şapka Vergisi (1784)

Şapka vergisi 1784 yılından 1811 yılına kadar uygulanan ve erkek şapkaları üzerinden alınan bir vergidir. Şapka vergisi mali güç ilkesi göz önüne alınarak uygulamaya konulmuştur. Vergi yürürlüğe konulurken kişilerin ekonomik durumlarına göre şapka kullanacakları düşüncesi ile hareket edilmiştir. Bu düşünceye göre ekonomik durumu iyi olan insanlar çok sayıda pahalı şapka alacaklar ve böylelikle daha fazla vergi ödeyecekler, ekonomik durumu iyi olmayan insanlar ise bir şapka alabilecek belki de hiç alamayacak, şapka almadığı için de vergi ödemeyecektir (Torres, 2017). Bu vergi ile ekonomik durumu daha iyi

olanlardan vergi alınması ve böylelikle vergilemede adaletin de sağlanacak olmasına inanılmıştır.

Şapka kullanımının vergilendirilmesi dışında şapka satıcılarına da bu dönemde farklı bir düzenleme getirilmiştir. Söz konusu dönemde İngiltere'de şapka ticareti yapmak için bir lisansa sahip olunması şartı aranmıştır. Bu lisansı alan işletmelerin yetkili şapka satış mağazası olarak onaylanmış olmaları ve sattıkları her erkek şapkası için verginin ödenmiş olduğunu gösteren damgayı şapkanın iç astarına damgalamış olmaları gerekmektedir (Torres, 2017). Şapka vergisinde vergi oranları şapkalar itibariyle farklılaşmaktadır. Daha ucuz düz şapkalar için %6 oranında uygulanan vergi daha lüks şapkalar için %14 oranına kadar çıkmaktadır (Torres, 2017).

Şapka vergisi hem üreticiler hem kullanıcılar tarafından tepki almıştır. Şapka kullanıcıları kullandıkları şapka sayısını vergiden çok etkilenmemek adına daha sınırlı sayıda tutmuşlar, şapka kullanmaktan imtina etmişlerdir. Şapka üreticileri ise vergiden kaçınabilmek için ürettikleri ürüne şapka dememişlerdir. Ancak hükümet bu şekilde vergiden kaçınmayı önleyebilmek adına başa giyilen her şeye vergi getirmiştir (Güçlü, 2017).

4.6. Tuğla - Kiremit Vergisi (1784)

Tuğla ve kiremit vergisi İngiltere'de 1784 yılında uygulamaya konulan bir vergidir. Vergiyi düzenleyen Kanun, ilk kez yürürlüğe girdiğinde verginin miktarı her bin tuğla için iki şilin altı peni, her bin düz kiremit için üç şilin ve her mahya kiremit için sekiz şilin olarak belirlenmişken 1794 yılında tuğlalar üzerindeki vergi dört şiline, düz kiremitler ve mahya kiremitleri üzerindeki vergiler ise sırasıyla dört şilin on peniye ve on iki şilin on peniye, 1796 yılında ise tuğlalara uygulanan vergi beş

şiline çıkarılmıştır (Lucas, 1997, s.29). Vergi miktarlarının artması o dönemde inşaat yapımının fazla olmasından kaynaklanmaktadır.

Tuğla ve kiremit vergisi 40 yılı aşan bir süre uygulandıktan sonra kademeli bir şekilde yürürlükten kaldırılmıştır. Drenajda kullanılan tuğla ve kiremitlere uygulanan vergiler 1826 yılında, çatı ve yer kiremitlerine uygulanan vergiler ise 1833 yılında kaldırılmıştır (Lucas, 1997, s.30).

5. Vergilere Karşı Oluşan Tepkiler

Çalışmada ele alınan vergiler mali amaçla toplanan vergiler olması nedeniyle söz konusu dönemde insanlar tarafından tepkilerle karşılaşmıştır. İncelenen vergilere gösterilen tepkiler genel olarak verginin konusuna temas etmemeye özen göstererek vergiden kaçınma şeklinde olmuştur.

Şömine vergisine karşı insanların tepkisi sayım yapmaya yetkili olan görevlilerin eve alınmaması, evlerin boş bırakılması, şöminelerin kapatılması ve verginin ödenmemesi şeklindedir (Dayıoğlu Erul, 2022, s.350). Şömine vergisine konu olan şömineler o dönemde tuğlalarla kapatılarak farklı ısınma araçları kullanılmıştır. Verginin konusu olan şöminelerin kapatılması ve yeni yapılan evlerde şöminelerin inşa edilmemesiyle de vergiden kaçınılmıştır.

Pencere vergisine karşı oluşan tepkiler de tıpkı şöminelerin kapatılması gibi pencerelerin kapatılması ile vergiden kaçınma şeklinde olmuştur. Dönemde pencerelerin tuğlalarla kapatılması ya da yeni yapılan evlerin az pencereli inşa edilmesi söz konusudur (Helicon, 2006, s.719). Vergiden kaçınmak için insanlar yapıların mimarilerini değiştirmiş ve o dönem mimarisinde binanın cephesine simetrik bir şekilde yerleştirilen pencere görünümü olan kör ya da yalancı pencere diye isimlendirilen

bir sistem kullanılmışlardır (Kane, 2008). Ancak pencerelerin azaltılması hava sirkülasyonunu ve evlerin güneş ışığından yararlanmasını olumsuz etkilediği için toplumun sağlığında önemli sorunlar meydana gelmiştir. Tüm bunların yanı sıra yeni inşaatlarda pencereden kaçınılmasına bağlı olarak mimari ya da cam üretiminin sektöre uğraması gibi ekonomik, okuma ve yazma oranının etkilenmesi gibi sonuçlarıyla da eğitim gibi tüm toplumu etkileyen alanlarda çeşitli olumsuz sonuçlar ortaya çıkmıştır (Yeşilyurt & Arıtı Erdem, 2022, s.441).

Sabun vergisine karşı insanların tepkileri sabun üretiminin azalması şeklinde olmuştur. Sabun üreticileri vergilerden kaçınmak için sabun üretiminin miktarını azaltmışlar, sabun vergisinin uygulanmadığı İrlanda gibi ülkelere göç etmişlerdir. Bu dönemde sabun kaçakçılığı da yaygınlaşmış İrlanda'da üretilen sabunlar İngiltere'ye getirilmiştir (Martin, 1833, s.61). Temizlik malzemelerinin en önemlilerinden biri olan sabuna getirilen vergi ile insanlar da sabun kullanmaktan kaçınmıştır. Sabun yerine vergi alınmayan diğer temizlik maddeleri kullanılmıştır. Sabun kullanımının azalması veya ikame malların kullanılması sonucunda yeterli düzeyde temizlik sağlanamaması nedeniyle hastalıklar ve enfeksiyonlar ortaya çıkmıştır.

Desenli duvar kağıdı vergisine karşı oluşan tepki desenli duvar kağıtlarının kullanılmaması ve üretilmemesi şeklinde olmuştur. Desenli duvar kağıtları vergisinden kaçınmak için üreticiler ürettikleri duvar kağıtlarını desenli yerine düz olarak üretmiş ve bu düz duvar kağıtlarını daha sonra boyayarak renklendirmişlerdir (Yumuşak, 2019).

Şapka vergisine karşı oluşan tepkiler de üreticilerin bu vergiden kaçınmak için

ürünün adını değiştirmesi ile olmuştur. Şapka üreticileri şapkayı “baş giysisi” olarak adlandırıp bu vergiden kaçınmaya çalışmışlardır (Yumuşak, 2019). İnsanlar ise vergiden kaçınmak için şapka kullanımını azaltmışlardır.

Tuğla kiremit vergisine karşı insanların tepkisi diğer bahsedilen vergilere karşı oluşan tepkiler gibi verginin konusuna temas etmemek ve bu şekilde verginin doğumunun gerçekleşmesini engellemek şeklinde oluşmuştur. Söz konusu vergiden kaçınmak için bu dönemde bina üretiminde tuğla ve kiremit kullanılmaktan kaçınılmıştır. Tuğla yerine binaların yapımında kereste veya tuğlaya benzer farklı malzemeler kullanılmaya başlanmıştır (Çiçek & Çiçek, 2021, s.47).

6. Sonuç

Vergiler mali ve mali olmayan amaçlarla alınan kamu maliyesinde önemli yeri olan bir kamu geliridir. Vergiler mali olmayan amaçlarla alınabilmekte ve vergi politikalarıyla ekonomiye çeşitli şekillerde müdahalede bulunulabilmektedir. Mali olmayan amaçlarla kullanılabilen vergilerin devletlere kamu geliri sağlamak gibi mali amacı da vardır. Özellikle savaş dönemi gibi kamu giderinin fazlaştığı dönemlerde devletler bu giderleri karşılayabilmek adına vergilere başvurmuştur.

17 ve 18. yüzyıllarda İngiltere’de uygulanan şömine vergisi, pencere vergisi, sabun vergisi, desenli duvar kağıdı vergisi, şapka vergisi ve tuğla-kiremit vergisi de savaş finansmanını karşılamak ve kamu geliri elde etmek için uygulamaya konulan vergilerdendir. Söz konusu vergilerle kişilerin mali gücüne ulaşılmaya çalışılsa da bu vergiler kişilerin mali güçlerini tespit etmede yetersiz kalmışlardır. İngiltere’de uygulanan bu ilginç vergilere insanlar tarafından oldukça tepki de gösterilmiş ve insanlar ver-

gi ödememek adına verginin konusu olan olaydan uzaklaşmayı tercih etmişlerdir. Bu bağlamda şömineler ve pencereler kapatılarak hastalık riski göze alınmış tuğla ve kiremit gibi ana inşaat malzemeleri, sabun gibi temel temizlik malzemelerinin kullanımını azaltılmaya çalışılmıştır. İnsanlar ve tüketiciler tercihlerini değiştirirken üreticiler vergi alınan üretim malını üretmemeyi tercih etmişlerdir. Vergiden kaçınmak için kapatılan pencereler insanların sağlığını olumsuz etkilemiştir. Pencerelerin kapatılması sonucu daha az güneş giren ve daha az hava alan evler insanların hastalanması sonucunu doğurmuştur. Temizlik malzemesi olan sabun üzerine konulan vergi de insanları sabun yerine farklı temizlik malzemeleri kullanmaya yönlendirmiş ve temizlik açısından eksikliklere yol açmıştır. Bunun sonucunda mikropların tamamen yok olmaması hastalıklara ve toplumsal sağlık açısından sorunlara neden olmuştur.

İngiltere’de 17 ve 18. yüzyıllarda uygulamaya konulan vergiler kamu geliri sağlamak amacıyla yürürlüğe girmiştir. Ancak bir verginin etkin ve amacına uygun olarak toplanabilmesi için insanlar tarafından vergiye karşı olan tepkilerin en az olması gerekmektedir. Bir vergiye karşı insanlar tarafından tepki oluşması o vergi konulurken hedeflenen amaçların istenildiği düzeyde olmayacağı anlamına gelmektedir. Nitekim 17 ve 18. yüzyıl İngiltere’sinde mali kaygılarla yürürlüğe giren birçok vergi ilginç vergiler olarak tarihte yerini almış, bu vergilerle istenilen amaçlara ulaşamamış, aksine bu ilginç vergiler insanların sağlığı ve üretim açısından ülkede olumsuzluklar meydana getirmiştir.

Kaynakça

- A The National Archives. (2009, Kasım 20). The Hearth Tax A Census for the 17th Century?, <https://cdn.nationalarchives.gov.uk/documents/cat-day-3-hearth-tax.pdf>, Erişim Tarihi: 23.08.2023.
- Akdemir T. & Yeşilyurt Ş. (2018). Devlet Borçlarının Kökeni, Gelişimi ve İktisadi Temelleri. *Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Dergisi*, 16, 279-305.
- Aktan C. C. & Birkalan A. Ö. (2023) Georgian Dönemi Britanya'sında Keyfi Vergiler (1714-1830). *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10, 122-138.
- Beckett J. & Turner M. (2008). Taxation and Economic Growth in Eighteenth-Century England. *The Economic History Review*, 43(3), 377-403.
- Çiçek S. & Çiçek H.G. (2021). 18. Yüzyılda İngiltere'de Vergileme Kaynaklarının Tarihsel Gelişimi. *Maliye Araştırmaları Dergisi*, 7(1), 37-50.
- Dayıoğlu Erul R. (2022). İngiltere'de Mali Gücün Göstergesi Olarak Uygulanan Bir Vergi: Şömine Vergisi. *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(27), 350-364.
- Güçlü F. (2017, Eylül 17). Geçmişte Uygulanan Bazı İlginç Vergiler, Medya 14, <https://www.medya14.net/gundem/gecmiste-uygulanan-bazi-iliginc-vergiler-h3871.html>, Erişim Tarihi: 04.10.2023.
- Harris R. (2004). Government and the Economy, 1688-1850. R. Floud ve P. Johnson (Eds). The Cambridge Economic History of Modern Britain, Cambridge University Press, 2004, 204-237.
- Helicon Publishing (2006), The Hutchinson Illustrated Encyclopedia of British History, ProQuest Ebook Central.
- Hodgson G. M. (2021). Financial Institutions and the British Industrial Revolution: Did Financial Underdevelopment Hold Back Growth?. *Journal of Institutional Economics*, 17, 429-448.
- Hoppit J. (1986). Financial Crises in Eighteenth-Century England. *Economic History Review*, 39(1), 39-58.
- Kane K. (2008). The Glass Excise and Window Taxes, The Regency Redingote, <https://regencyredingote.wordpress.com/2008/10/10/the-glass-excise-and-window-taxes/>, Erişim Tarihi: 28.12.2023.
- Lucas R. (1997). The Tax on Bricks and Tiles, 1784-1850: Its Application to the Country at Large and, in Particular, to, the County of Norfolk. *Construction History*, 13, 29-55.
- Martin R.M. (1833). Taxation of The British Empire, London: E. Wilson, Royal Exchange.
- Murden S. (2015). 18th Century Taxes, All Things Georgian, <https://georgianera.wordpress.com/tag/wallpaper-tax/>, Erişim Tarihi: 02.10.2023.
- O'Brien P. K. (1988). The Political Economy of British Taxation, 1660-1815. *The Economic History Review*, 41(1), 1-32.
- Schwab R. M. & Oates W. E. (2014). The Window Tax: A Case Study in Excess Burden. *Journal of Economic Perspectives*, 29(1), 163-180.
- Sussman N. (2022). Financial Developments in London in the Seventeenth Century: The Financial Revolution Revisited. *The Journal of Economic History*, 480-515.
- Torres A. (2017, Nisan 17). Unbelievable Hat Tax - Happy Tax Day 2017, <https://fashionablehats.com/blogs/news/hat-tax>, Erişim Tarihi: 03.10.2023.
- UK Parliament. Taxes the 18th Century Way. <https://www.parliament.uk/about/living-heritage/transformingsociety/private-lives/taxation/overview/taxes18thcentury/>, Erişim Tarihi: 28.09.2023.
- Wareham A. (2011). The Hearth Tax and Empty Properties in London on the Eve of the Great Fire. *The Local Historian*, 41(4), 278-292.
- Yeşilyurt Ş. & Arıtı Erdem İ. (2022). Güneşin Vergilendirildiği Ülke: İngiliz Toplumunun Pence-re Vergisine Yönelik Tepkileri. Dayıoğlu Erul R. (Eds.) Psikolojik ve Sosyolojik Yönleriyle Vergilendirme, Gazi Kitabevi, 413-446.

Yumuşak İ. (2019, Ekim 27). Tuhaf Vergilerden Bir Demet Daha, <https://vergi.alki.com/garip-ve-olagandisi-vergiler>, Erişim Tarihi: 02.10.2023.

1712 - England Introduces the Soap Tax. (2018, Mart 20). <https://taxfitness.com.au/Blog/1712-soap-tax#:~:text=In%201712%2C%20England%20intro%20duced%20the,and%20unaffordable%20for%20the%20poor>, Erişim Tarihi: 02.10.2023.

Araştırma Makalesi / Research Article

Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Panel Veri Analizi Kullanılarak İşsizlik Üzerine Etkisinin Araştırılması

Investigating the Effect of Foreign Direct Capital Investments on Unemployment Using Panel Data Analysis

Ümmühan AKHİSAR¹
Enver Alper GÜVEL²

ÖZ

Çalışmanın temel amacı doğrudan yabancı yatırımların gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler üzerindeki etkisini işsizlik bağlamında ortaya koymaktır. Temel amaç doğrultusunda gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler bazında doğrudan yabancı yatırımların kadın ve erkek işsizlik oranları üzerindeki etkilerinde farklılıklar ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu doğrultuda çalışmada kullanılan ülkeler gelişmiş ve gelişmekte olan Avrupa ülkeleri olarak iki ana kategoriye alınmıştır. Çalışmada 2002-2021 dönemine ait doğrudan yabancı yatırımlar, işsizlik oranı, kadın işsizlik oranı, erkek işsizlik oranı, gayri safi yurt içi hasıla ve enflasyon değişkenlerine ait veriler kullanılmıştır. Gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre doğrudan yabancı yatırımların gelişmekte olan ülkelerde işsizlik oranı üzerinde daha fazla azaltıcı etki yarattığı tespit edilmiştir. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerde kadın ve erkek işsizlik oranlarını daha büyük oranda azalttığı tespit edilirken, gelişmiş ülkelerde erkek işsizlik oranı üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İşsizlik Oranı, Cinsiyet Farklılığı, Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımı.

1 Öğr. Gör. Dr., Kocaeli Üniversitesi, Enformatik Bölümü, ummuhan.akhisar@kocaeli.edu.tr ORCID: 0000-0003-0163-2459

2 Prof. Dr., Gedik Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, alper.guvel@gedik.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0437-0343

ABSTRACT

The main purpose of the study is to reveal the impact of foreign direct investments on developed and developing countries in the context of unemployment. In line with the main purpose, it has been tried to reveal differences in the effects of foreign direct investments on female and male unemployment rates in developed and developing countries. Accordingly, the countries used in the study are divided into two main categories: developed and developing European countries. In the study, data on foreign direct investments, unemployment rate, female unemployment rate, male unemployment rate, gross domestic product and inflation variables for the period 2002-2021 were used. According to the results of the analysis, it has been determined that foreign direct investments have a more reducing effect on the unemployment rate in developing countries. In addition, while it was found to reduce female and male unemployment rates to a greater extent in developing countries, it was found to have no effect on the male unemployment rate in developed countries.

Keywords: Unemployment Rate, Gender Difference, Foreign Direct Investment.

Giriş

Dünya ekonomisindeki küreselleşme, ülkeler arasındaki ekonomik ve ticaret sınırlarını önemli ölçüde azaltmış ve bu bağlamda ülkeler arasındaki bağımlılıkları artırmıştır. Küreselleşmenin hız kazanması ile kısa vadeli sermaye yatırımlarının yanı sıra Doğrudan Yabancı Yatırımlar (DYY) açısından da önemli gelişmelere yol açmıştır. Bu bağlamda, tüm ülkeler (Gelişmiş, gelişmekte olan) DYY çekmek için yarış içerisine girmiştir (Yaylı ve Değer, 2012).

Doğrudan Yabancı Yatırımlar, bir ülkedeki yeni kurulan bir şirket için sermaye sağlamak veya mevcut bir şirketin sermayesini artırmak ya da şirketi satın almak suretiyle yabancı bir ülkedeki şirketler tarafından diğer bir ülkedeki şirketlere yapılan yatırımları ifade eder. Bu tür yatırımlar, teknoloji transferini, işletme bilgisini ve yatırımcının kontrol yetkisini içermesi nedeniyle özellikle gelişmekte olan ülkeler için önemlidir. Gelişmekte olan ülkeler, DYY'leri çekerek ekonomilerine finans-

man sağlamak ve yeni yatırımlara öncülük etmek amacıyla bu tür yatırımlara büyük önem vermektedir (Çil, 2022).

Ekonomik literatürde, doğrudan yabancı yatırımların (DYY) ve bu yatırımların özellikle yatırımların gerçekleştiği ev sahibi ülkede yarattığı veya yaratabileceği etkilerin ekonomik teori üzerinde büyük bir etkisi olduğu gözlemlenmektedir. Bu etkiler, ekonomik büyüme, üretim, kişi başına gelir, istihdam, genel refah, fiyatlar, ihracat ve teknoloji donanımı olarak sıralanabilir (Saray, 2011).

İşsizlik sorunu, ekonomik, sosyal ve siyasi sistemlerinde farklı seviyelerde ilerleme kaydeden dünya ülkelerinin karşılaştığı en önemli sorunlardan birisidir. Ayrıca, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde küresel ekonomik krizin en önemli özelliklerinden biri işsizlik oranlarının artmasıdır. Dolayısıyla işsizlik dünya geneline dağılmış durumdadır. Birçok ekonomik çalışma ve teori, bu fenomeni açıklamaya ve nedenlerini, sonuçlarını bilmeye çalış-

miştir. İşsizlik oranlarını azaltmak, karar vericilerin ve ekonomik ve sosyal politika teorisyenlerinin en önemli önceliklerinden biri olmuştur (Alalawneh ve Nessa, 2020).

Yapılan alanyazın taramasında doğrudan yabancı yatırımların istihdam (işsizlik) üzerine etkilerini inceleyen birçok çalışma yer almaktadır (Saray, 2011; Mucuk ve Demirsel, 2013; Göçer ve Peker, 2014; Strat, Davidescu ve Paul, 2015; Alalawneh ve Nessa, 2020; Çil, 2022; Stepanok, 2022; Hasbi ve Evlimoğlu, 2023). Bu çalışmada diğer çalışmalardan farklı olarak gelişmiş ve gelişmekte olan ülke grupları şeklinde iki ana grup oluşturulmuştur. Ayrıca genel işsizlik oranının yanında doğrudan yabancı yatırımların kadın ve erkek işsizlik oranlarını üzerine etkisinin olup olmadığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte gelişmiş ve gelişmekte olan ülke grupları bazında kadın ve erkek işsizlik oranlarında farklılıkların olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Bu sayede konu daha geniş bir perspektiften incelenmeye çalışılmıştır. Dolayısıyla konunun daha geniş bir perspektiften ele alınması ve gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında karşılaştırma yapma olanağı sunması nedeniyle alanyazına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının ülkeleri hangi alanlarda gelişim sağladığına dair alanyazında çeşitli çalışmalar incelenmiştir. Bu çalışmada doğrudan yabancı sermaye yatırımının gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler bazında karşılaştırma yapılarak işsizlik oranlarındaki değişimin gözlemlenmesi alanyazına teorik ve pratik olarak katkısı olacaktır. İşsizlik oranları kadın, erkek ve genel işsizlik oranı olarak alındığı için cinsiyet eşitsizliği araştırmalarına da teorik olarak yardımcı olabilir. İşsizlik oranlarının, gelişmekte ve gelişmiş olan ülkeler için ayrı olarak incelenmesi,

gelişmekte olan ülkeler için yatırımları değerlendirme hususunda gelişmiş ülkeler seviyesine gelebilmeleri adına yapacakları atılımlara teorik katkısı olabileceği düşünülmektedir. Ayrıca çalışmada gayri safi yurtiçi hasıla ve enflasyon değerlerinin kontrol değişkeni olarak kullanılması doğrudan yabancı sermaye yatırım yapılması olası ülkeler için yapılan uygulama pratik anlamda referans olabileceği düşünülmektedir.

Alanyazın Taraması

Küreselleşme eğilimlerinin hızlanmasıyla birlikte sermaye hareketleri ve etkileri son yıllarda giderek daha fazla ilgi görmeye başlamıştır. Ekonomik kalkınmayı desteklemek için yeterli ulusal tasarrufa sahip olmayan gelişmekte olan ülkelerin çoğu, açığını dış kaynaklardan kapatmaya çalışmaktadır. Yabancı kaynaklar arasında özellikle doğrudan yabancı yatırımların bir ülkenin milli gelir, ödemeler dengesi, enflasyon, verimlilik ve yoksulluk gibi bazı ekonomik değişkenleri üzerinde olumlu etkileri olduğu varsayılmaktadır. Ayrıca bu tür yatırımların bir diğer sonucu olarak işsizlik oranının azalması bekleniyor. İşsizlik, çalışabilen ve çalışmak isteyen ancak iş bulamayan bazı kişilerin iş sahibi olamama durumu olarak tanımlanmaktadır. Üretim sürecinde yer almayan kişilerin yarattığı ekonomik ve sosyal maliyetler oldukça yüksektir. İşsizlik oranının yüksek olduğu ekonomilerde öncelikle kaynakların tamamı etkin kullanılmadığı için fiili milli hasıla oranı potansiyel milli hasıla oranının gerisinde kalmaktadır. Ayrıca işsizlik yoksulluk için önemli bir risk faktörü oluşturmaktadır (Mucuk ve Demirsel, 2013).

Doğrudan yabancı yatırımlar ile işsizlik (istihdam) arasındaki ilişkiyi inceleyen birçok çalışma yer almaktadır. Bu çalışma sonuçlarında doğrudan yabancı yatırımların işsizlik (istihdam) üzerinde etkili oldu-

ğu ve bu etkinin ise güçlü ve zayıf negatif etkiler arasında yer aldığı tespit edilmiştir. Gerçekleştirilen alanyazın taramasında konu ile ilgili çalışmaların özetleri kısaca aşağıda yer almaktadır.

Chaudhuri ve Banerjee (2010) yaptıkları çalışmada gelişmekte olan bir ekonomide doğrudan yabancı yatırımın tarım arazileri üzerindeki etkisini hem vasıflı hem de vasıfsız işgücü için eş zamanlı işsizlikle birlikte üç sektörlü bir genel denge modeli kullanarak incelemiştir. Sonuçlar tarımdaki doğrudan yabancı yatırımların sosyal refahı artırabileceğini kanıtlamıştır. Ayrıca, doğrudan yabancı yatırımlar her tür emekdeki işsizlik sorununu azaltıcı etki yaratmaktadır.

Hisarcıklılar, Karakaş ve Aşıcı (2010) yaptıkları çalışmada Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımların sektörel istihdamı nasıl etkilediğini açıklamaya çalışmışlardır. Bu kapsamda 19 sektörün 2000-2007 dönemine ait verileri analize dahil edilmiştir. Bulgular istihdam ve doğrudan yabancı yatırımlar arasında negatif yönlü bir ilişkinin varlığını işaret etmektedir.

Balcerzak ve Zurek (2011) yaptıkları çalışmada Polonya işgücü piyasasında işsizlik ve doğrudan yabancı yatırımları arasındaki ilişkinin var olup olmadığını tespit etmeye çalışmışlardır. Gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre doğrudan yabancı yatırımların kısa vadede işsizlik oranının azalmasına neden olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Nucu (2011), doğrudan yabancı yatırım girişlerinin yeni istihdam yaratabileceğini ve modern teknolojilere erişim sağlayabileceğini, bunun da ödemeler dengesi üzerinde olumlu etkiler yaratacağını ifade etmiştir. Çalışma, 1991-2009 dönemi için Romanya’da GSYİH ve işsizlik oranı üzerindeki doğrudan yabancı yatırım etkisinin ekonometrik bir analizini içermekte-

dir. Çalışma, GSYİH ve doğrudan yabancı yatırım arasında doğrudan bir bağlantı olduğunu tespit etmişlerdir. Ayrıca işsizlik oranı ve doğrudan yabancı yatırım arasında ters bir bağlantı olduğu sonucuna varılmıştır.

Saray (2011) yaptığı çalışmada Türkiye’de işsizlik ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişkiyi incelemeye çalışmıştır. Gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre işsizlik ve doğrudan yabancı yatırımlar arasında uzun dönemde herhangi bir ilişkinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Vacaflores (2011) yaptığı çalışmada bir grup Latin Amerika ülkesi için doğrudan yabancı yatırımın istihdam yaratma üzerindeki etkisini incelemiştir. Analiz sonuçları doğrudan yabancı yatırımların 12 ülkede istihdam yaratma üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğunu ve erkek işgücündeki artışın bariz etkisine işaret etmektedir. Olumlu etki, düşük enflasyona sahip gelişmekte olan ülkeler için önemlidir. Bu durum, yalnızca kayıt dışılığın yüksek düzeyde olduğu ve ortalama olarak düşük doğrudan yabancı yatırım girişi çeken ülkelerin bu faydadan yararlanabileceği anlamına gelmektedir.

Bayar (2014) yaptığı çalışmada Türkiye’de işsizlik, ihracat, ekonomik büyüme ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişkiyi incelemeye çalışmıştır. Bulgulara göre doğrudan yabancı yatırımlar işsizliği artırdığı, ihracatı ekonomik büyümenin ise işsizliği azalttığı tespit edilmiştir.

Grahovac ve Softicln (2017) yaptıkları çalışmada küresel işsizlik oranları ile Batı Balkan ülkelerindeki doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişki incelenmeye çalışılmıştır. Analiz sonuçlarında istihdam ve doğrudan yabancı yatırımlar arasında anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı tespit edilmiştir.

Irpan, Saad, Nor ve Ibrahim (2018) yaptıkları çalışmada doğrudan yabancı yatırımın Malezya'daki istihdam oranı üzerindeki etkisine odaklanmışlardır. Yabancı işçi sayısı, gayri safi yurt içi hasıla (GSYİH) ve döviz kuru (EXCR) gibi diğer faktörler de çalışmaya dahil edilmiştir. Araştırmada kullanılan veriler 1980-2012 yıllarını kapsayan yıllık verilerdir. Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin belirlenmesinde otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL) modeli kullanılmıştır. Gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre doğrudan yabancı yatırımların Malezya'daki işsizlik oranını azalttığı tespit edilmiştir.

Mohammad (2018) yaptığı çalışmada Sudan'da işsizlik ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır. Gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre Sudan'da doğrudan yabancı yatırımların işsizliği etkilemediği sonucuna ulaşılmıştır.

Johnny, Timipere, Krokeme ve Markjackson (2018) yaptıkları çalışmada Nijerya'da doğrudan yabancı yatırımları işsizlik oranı üzerine etkisini belirlemeye çalışmışlardır. Bulgulara göre işsizlik ve doğrudan yabancı yatırımlar arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişkinin var olduğu sonucuna varılmıştır.

Çil (2022) yaptığı çalışmada işsizlik ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişki nedensellik analizleri ile tespit edilmeye çalışılmıştır. Gerçekleştirilen analiz bulgularına göre işsizlik ve doğrudan yabancı yatırımlar arasında nedensellik ilişkisinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tütüncü ve Hasbi (2023) yaptıkları çalışmada gelişmiş ve gelişmekte olan ülke grupları bazında doğrudan yabancı yatırımların büyüme ve işsizlik üzerine etkilerini belirlemeye çalışmışlardır. Gerçekleştirilen analiz sonuçlarında doğrudan

yabancı yatırımların hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin büyüme oranlarını artırdığı, işsizlik oranlarını ise azalttığı tespit edilmiştir.

Alanyazında yapılan çalışmalar genel olarak değerlendirildiğinde belirli ülkelere odaklanıldığı, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin karşılaştırıldığı çalışmaların sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Ayrıca genel işsizlik oranı ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişki tespit edilmeye çalışılmıştır. Kadın ve erkek işsizlik oranları üzerinde etkiyi inceleyen çalışmalarda çok kısıtlıdır. Buradan hareketle çalışmada hem gelişmiş ve gelişmekte olan ülke gruplarının karşılaştırılması yapılacak hem de kadın ve erkek işsizlik oranları her ülke grubu için ele alınarak farklılıklar ortaya konulacaktır.

Yöntem ve Veri Seti

Çalışmanın temel amacı doğrudan yabancı yatırımların işsizlik oranı üzerine etkilerini incelemektir. Temel amaç kapsamında yapılan doğrudan yabancı yatırımların kadın ve erkek istihdamı üzerine etkisinin olup olmadığı araştırılacaktır. Amaç doğrultusunda Uluslararası Para Fonu (IMF) tarafından yapılan sınıflandırma baz alınarak gelişmiş Avrupa ülkeleri (20 ülke) ve gelişmekte olan Avrupa ülkeleri (12 ülke) olarak iki grup oluşturulmuştur. Çalışma kapsamında kullanılan ülke gruplarında yer alan ülkeler Tablo 1'de yer almaktadır.

Tablo 1. Çalışma kapsamında kullanılan ülke gruplarında yer alan ülkeler

Gelişmiş Ülkeler		Gelişmekte Olan Ülkeler	
1. Avusturya	11. İtalya	1. Arnavutluk	11. Türkiye
2. Belçika	12. Litvanya	2. Beyaz Rusya	12. Ukrayna
3. Kıbrıs	13. Letonya	3. Bosna Hersek	
4. Hırvatistan	14. Lüksemburg	4. Bulgaristan	
5. Estonya	15. Malta	5. Macaristan	
6. Finlandiya	16. Hollanda	6. Moldova	
7. Fransa	17. Portekiz	7. Kuzey Makedonya	
8. Almanya	18. Slovak Cumhuriyeti	8. Polonya	
9. Yunanistan	19. Slovenya	9. Romanya	
10. İrlanda	20. İspanya	10. Rusya	

Çalışma kapsamında 2002-2021 dönemine ait yıllık veriler kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan değişkenlere ait genel bilgiler Tablo 2’de yer almaktadır.

Tablo 2. Çalışmada kullanılan değişkenlere ait genel bilgiler

Değişkenin Kısaltması	Değişkenin Açıklaması	Değişkenin Veri Kaynağı
Unemp	İşsizlik Oranı (Toplam) (%)	Dünya Bankası Veri Tabanı
UnempM	Erkek İşsizlik Oranı (%)	
UnempF	Kadın İşsizlik Oranı (%)	
FDI	Doğrudan Yabancı Yatırımlar (%)	
GDP	Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (%)	
INF	Enflasyon (%)	

Çalışma amacı doğrultusunda üç temel model oluşturulmuş ve oluşturulan modeller her iki ülke grubuna uygulanmıştır. Kurulan modeller aşağıdaki gibidir;

$$\text{Model 1} \quad \text{Unemp}_t = \alpha_0 + \alpha_1 \text{FDI}_t + \alpha_2 \text{GDP}_t + \alpha_3 \text{INF}_t + \mu_t \quad (1)$$

$$\text{Model 2} \quad \text{UnempM}_t = \alpha_0 + \alpha_1 \text{FDI}_t + \alpha_2 \text{GDP}_t + \alpha_3 \text{INF}_t + \mu_t \quad (2)$$

$$\text{Model 3} \quad \text{UnempF}_t = \alpha_0 + \alpha_1 \text{FDI}_t + \alpha_2 \text{GDP}_t + \alpha_3 \text{INF}_t + \mu_t \quad (3)$$

Modeller de yer alan “ t ” zamanı, “Unemp” işsizlik oranını, “UnempM” erkek işsizlik oranını, “UnempF” kadın işsizlik oranını, “FDI” doğrudan yabancı yatırımları, “GDP” gayri safi yurtiçi hasılayı ve “INF” enflasyon oranını ifade etmektedir. Ayrıca doğrudan yabancı yatırımlar, gayri safi yurtiçi hasıla ve enflasyon değişkenlerinin bir önceki döneme göre büyüme oranı alınarak çalışmaya dahil edilmiştir.

Bulgular

Panel veri analizlerinde, seriler arasındaki yatay kesit bağımlılığı veya bağımsızlığı, analiz sonuçlarını önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Ayrıca, hangi birim kök

testlerinin kullanılacağını belirlemede yatay kesit bağımlılığı analizi önemli bir rol oynamaktadır (Göçer vd., 2012). Çalışma analizi sonuçlarının doğruyu yansıtması adına öncelikle yatay kesit bağımlılığı testi yapılmalıdır. Buradan hareketle panel veri analizlerinde öncelikli olarak yatay kesit bağımlılığı analizi gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Dolayısıyla çalışma kapsamında hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülke gruplarına yönelik gerçekleştirilen yatay kesit analizi sonuçları Tablo 3 ve 4'te yer almaktadır.

Tablo 3. Gelişmiş Ülkelere Ait Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları

	<i>Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları</i>			
	Breusch-Pagan LM	Pesaran scaled LM	Bias-corrected scaled LM	Pesaran CD
Unemp	998,8311***	41,4921***	40,9654***	19,9881***
UnempF	827,4816***	32,7021***	32,1758***	17,2907***
UnempM	1121,327***	47,7605***	47,2497***	22,0010***
FDI	268,4417***	4,0239***	3,4976***	0,5664
INF	729,7068***	27,6863***	27,1606***	16,3703***
GDP	1804,602***	82,8273***	82,3010***	40,9175***

*, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 3'te yer alan gelişmiş ülkelere yönelik gerçekleştirilen yatay kesit bağımlılığı testi sonuçlarına göre tüm değişkenlerin %1 anlamlılık düzeyinde yatay kesit bağımlılığı içerdiği tespit edilmiştir.

Tablo 4. Gelişmekte Olan Ülkelere Ait Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları

	<i>Yatay Kesit Bağımlılığı Test Sonuçları</i>			
	Breusch-Pagan LM	Pesaran scaled LM	Bias-corrected scaled LM	Pesaran CD
Unemp	488,8514***	36,80449***	36,48870***	13,04735***
UnempF	536,4622***	40,94848***	40,63269***	11,98204***
UnempM	427,0543***	31,42574***	31,10995***	13,61598***
FDI	162,3305***	8,384496***	8,068706***	4,591295***
INF	165,5850***	8,667763***	8,351973***	8,034837***
GDP	523,4602***	39,81680***	39,50101***	22,14293***

, ** ve * sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılığı ifade etmektedir.*

Tablo 4'te yer alan gelişmekte olan ülkelere yönelik gerçekleştirilen yatay kesit bağımlılığı testi sonuçlarına göre tüm değişkenlerin %1 anlamlılık düzeyinde yatay kesit bağımlılığı içerdiği tespit edilmiştir. Çalışma kapsamında gerçekleştirilen yatay kesit bağımlılığı testi sonuçlarına göre durağanlık ikinci nesil birim kök analizleri test edilmiştir. Bu kapsamda çalışmada durağanlığın test edilmesinde Pesaran'ın (2007) testinden yararlanılmıştır. Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelere yönelik gerçekleştirilen PESCADF testi sonuçları tablo 5 ve 6'da yer almaktadır.

Tablo 5. Gelişmiş Ülkelere Ait PESCADF Birimkök Testi Sonuçları

	<i>PESCADF Birimkök Testi</i>	
	Sabitli	Sabitli ve Trendli
Unemp	-2,446***	-2,944***
UnempF	-2,327***	-2,976***
UnempM	-2,577***	-3,135***
FDI	-2,568***	-2,717**
INF	-2,420***	-3,378***
GDP	-2,522***	-2,584*

, ** ve * sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılığı ifade etmektedir.*

Tablo 5 incelendiğinde gelişmiş ülkelere yönelik gerçekleştirilen PESCADF sonuçlarına göre, tüm değişkenlerin hem sabitli hem de sabitli ve trendli modellerde seviyelerinde durağan oldukları tespit edilmiştir.

Tablo 6. Gelişmekte Olan Ülkelere Ait PESCADF Birimkök Testi Sonuçları

	<i>PESCADF Birimkök Testi</i>	
	Sabitli	Sabitli ve Trendli
Unemp	-2,455***	-2,808**
UnempF	-2,667***	-2,693**
UnempM	-2,392**	-2,750*
FDI	-2,886***	-3,015***
INF	-2,179*	-3,215***
GDP	-2,552***	-2,669*

*, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 6 incelendiğinde gelişmekte olan ülkelere yönelik gerçekleştirilen PESCADF sonuçlarına göre, tüm değişkenlerin hem sabitli hem de sabitli ve trendli modellerde seviyelerinde durağan oldukları tespit edilmiştir.

Panel Veri Analizi, birim ve zaman etkilerinin homojenliğinin belirlenmesi üzerine bünyesinde bazı testleri barındırmaktadır. Bu testler, çalışmada bulunan gözlemlerin birim zaman etkilerden bağımsız olup olmadığını ölçen Hausman, F ve Olabilirlik Testleri olarak karşımıza çıkmaktadır (Tatoğlu, 2018:168-185). Hem gelişmiş

hem de gelişmekte olan ülkelere ait test sonuçlarına dair değerler Tablo 7 ve Tablo 8'de gösterilmiştir.

Tablo 7 incelendiğinde tüm modeller için F ve Olabilirlik Testleri' ne göre %1 önem düzeyinde birim zaman etkilerin var olduğu ve bu durumda klasik regresyon modeli yerine sabit etkiler veya tesadüfi etkiler modellerinden birinin seçilmesi daha uygun olmaktadır. Hausman testi sonuçlarına bakıldığında ise "H0: Katsayılar arasındaki fark sistematik değildir" hipotezi istatistiksel olarak anlamlı çıkmadığından

Tablo 7. Gelişen Ekonomi Ülkelerine Ait F Testi, Olabilirlik Testi ve Hausman Testi Sonuçları

	<i>F Testi</i>		<i>LM Testi</i>		<i>Hausman Testi</i>	
	Test İstatistiği	Olasılık	Test İstatistiği	Olasılık	Test İstatistiği	Olasılık
Model 1	23,87	0,0000***	1023,08	0,0000***	0,42	0,9365
Model 2	17,47	0,0000***	709,05	0,0000***	1,83	0,6093
Model 3	40,80	0,0000***	1601,21	0,0000***	0,69	0,8745

*, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 8. Gelişmekte Olan Ülkelere Ait F Testi, Olabilirlik Testi ve Hausman Testi Sonuçları

	<i>F Testi</i>		<i>LM Testi</i>		<i>Hausman Testi</i>	
	Test İstatistiği	Olasılık	Test İstatistiği	Olasılık	Test İstatistiği	Olasılık
Model 1	94,38	0,0000***	1200,98	0,0000***	-2,41	0,9999
Model 2	82,67	0,0000***	1157,80	0,0000***	-2,58	0,9999
Model 3	105,39	0,0000***	1245,37	0,0000***	-2,30	0,9999

*, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılığı ifade etmektedir.

“H0” hipotezi kabul edilir ve tesadüfi etkiler modeli tercih edilir.

Tablo 8 incelendiğinde tüm model için F ve Olabilirlik Testleri’ ne göre %1 önem düzeyinde birim zaman etkilerin var olduğu ve bu durumda klasik regresyon modeli yerine sabit etkiler veya tesadüfi etkiler modellerinden birinin seçilmesi daha uygun olmaktadır. Hausman testi sonuçlarına bakıldığında ise “H0: Katsayılar ara-

sındaki fark sistematik değildir” hipotezi istatistiksel olarak anlamlı çıkmadığından “H0” hipotezi kabul edilir ve tesadüfi etkiler modeli tercih edilir.

Çalışma kapsamında oluşturulan tüm modeller için uygun panel veri modellerine (rassal etkiler, sabit etkiler) karar verilmesinin ardından, model varsayımlardan Heteroskedasite, Otokorelasyon ve Birimlerarası Korelasyon testleri gerçekleştirilmiştir.

Tablo 9. Gelişmiş Ülkelere Ait Heteroskedasite, Otokorelasyon ve Birimlerarası Korelasyon Testleri Sonuçları

	<i>Heteroskedasite</i>			<i>Otokorelasyon</i>	<i>Birimler Arası Korelasyon</i>
	W_0		df(19,380)		
Model 1	W_0	14,2060***	df(19,380)	0,3228	15,673***
	W_{10}	9,8596***			
	W_{50}	12,9994***			
Model 2	W_0	13,4319***	df(19,380)	0,3619	16,036***
	W_{10}	9,1204***			
	W_{50}	12,0990***			
Model 3	W_0	12,4054***	df(19,380)	0,3059	15,283***
	W_{10}	8,4849***			
	W_{50}	11,6411***			

*, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılığı ifade etmektedir.

Levene, Brown ve Forsythe (1974) testi ile heteroskedasitenin varlığı, Durbin-Watson testi ile otokorelasyon varlığı, Pesaran's testi ile de birimlerarası korelasyonun varlığı test edilmiştir. Modellere ilişkin gerçekleştirilen analiz sonuçları Tablo 9 ve Tablo 10'da yer almaktadır.

Tablo 9 incelendiğinde, heteroskedasitenin varlığını test etmek için gerçekleştirilen Brown ve Forsythe (1974) Levene'nin test istatistiği sonuçlarına göre (W_0 , W_{10} , W_{50}) (19,380) serbest dereceli Snedecor F tablosu ile karşılaştırılarak "birimlerin varyansları eşittir" şeklinde kurulan H_0 hipotezi tüm modeller için reddedilmektedir. Başka bir ifadeyle tüm modellerde heteroskedasite probleminin varlığı tespit edilmiştir. Otokorelasyonun varlığını test etmek amacıyla gerçekleştirilen Durbin-Watson Testi (1982) sonuçlarına göre tüm modellerde oto korelasyonun var olduğu tespit edilmiştir. Son olarak birimlerarası korelasyonun varlığını test etmek için Pesaran

testinden faydalanılmıştır. Elde edilen test sonuçları incelendiğinde tüm modellerde birimlerarası korelasyon sorununun varlığından söz etmek mümkündür.

Tablo 10 incelendiğinde, heteroskedasitenin varlığını test etmek için gerçekleştirilen Brown ve Forsythe (1974) Levene'nin test istatistiği sonuçlarına göre (W_0 , W_{10} , W_{50}) (11,228) serbest dereceli Snedecor F tablosu ile karşılaştırılarak "birimlerin varyansları eşittir" şeklinde kurulan H_0 hipotezi tüm modeller için reddedilmektedir. Başka bir ifadeyle tüm modellerde heteroskedasite probleminin var olduğu tespit edilmiştir. Otokorelasyonun varlığını test etmek amacıyla gerçekleştirilen Durbin-Watson Testi (1982) sonuçlarına göre tüm modellerde oto korelasyonun var olduğu tespit edilmiştir. Son olarak birimlerarası korelasyonun varlığını test etmek için Pesaran testinden faydalanılmıştır. Elde edilen test sonuçları incelendiğinde tüm modellerde birimlerarası korelasyon

Tablo 10. Gelişmekte Olan Ülkelere Ait Heteroskedasite, Otokorelasyon ve Birimlerarası Korelasyon Testleri Sonuçları

	<i>Heteroskedasite</i>			<i>Otokorelasyon</i>	<i>Birimler Arası Korelasyon</i>
Model 1	W_0	12,3994***	df(11,228)	0,2987	12,494***
	W_{10}	7,6671***			
	W_{50}	10,7940***			
Model 2	W_0	10,7454***	df(11,228)	0,3272	16,036***
	W_{10}	6,4088***			
	W_{50}	9,2754***			
Model 3	W_0	13,8834***	df(11,228)	0,2882	11,083***
	W_{10}	9,4818***			
	W_{50}	12,1447***			

*, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılığı ifade etmektedir.

Tablo 11. Gelişmiş Ülkelere Yönelik Gerçekleştirilen Dirençli Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımlı Değişken	Model 1			
	Katsayı	Robust Stand. Hata	t	Olasılık
Unemp				
FDI	-0,0014	0,0008	-1,79	0,074*
GDP	-0,0832	0,0541	-1,54	0,125
INF	-0,4959	0,1117	-4,44	0,000***
R-Squared	0,0908			
F(3,396)	10,30			
Prob	0,0000***			
Bağımlı Değişken	Model 2			
	Katsayı	Robust Stand. Hata	t	Olasılık
UnempM				
FDI	-0,0007	0,0009	-0,78	0,446
GDP	-0,9278	0,0521	-1,78	0,091*
INF	-0,4919	0,2253	-2,18	0,042***
R-Squared	0,0941			
F(3,19)	3,98			
Prob	0,0234**			
Bağımlı Değişken	Model 3			
	Katsayı	Robust Stand. Hata	t	Olasılık
EnempF				
FDI	-0,0023	0,0009	-2,58	0,010**
GDP	-0,0775	0,0607	-1,28	0,203
INF	-0,4947	0,1136	-4,35	0,000***
R-Squared	0,0742			
F(3,396)	13,91			
Prob	0,0000***			

*, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılığı ifade etmektedir.

sorununun varlığından söz etmek mümkündür.

Modellere ilişkin varsayım testleri gerçekleştirildikten sonra dirençli regresyon tahminleri gerçekleştirilmiştir. İlgili analiz sonuçları Tablo 11 ve Tablo 12'de yer almaktadır.

Tablo 11'de gelişmekte olan ülkelere yönelik oluşturulan modellerin test sonuçları yer almaktadır. Tablo incelendiğinde işsizlik oranının bağımlı değişken, doğrudan yabancı yarımalar, gayri safi yurt içi hasıla ve enflasyonun bağımsız değişkenler olarak kurulan Model 1 %1 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. Modelin açıklama gücünü ifade eden R^2 değeri %9'dur. Model 1 sonuçları incelendiğinde doğrudan yabancı yatırımlar %10 anlamlılık düzeyinde ve enflasyon %1 anlamlılık düzeyinde işsizlik oranını etkilemektedir. Gayri safi yurt içi hasıla değişkeninin ise etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Katsayı değerleri incelendiğinde ise doğrudan yabancı yatırımlarda meydana gelen %1'lik artış işsizlik oranını %0,0007 oranında azaltmaktadır. Enflasyonda meydana gelen %1'lik artış ise işsizlik oranını %0,49 oranında azaltmaktadır.

Erkek işsizlik oranının bağımlı değişken, doğrudan yabancı yarımalar, gayri safi yurt içi hasıla ve enflasyonun bağımsız değişkenler olarak kurulan Model 2 sonuçlarına göre model %1 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. Modelin açıklama gücünü ifade eden R^2 değeri %9,4'tür. Model 2 sonuçları incelendiğinde gayri safi yurt içi hasıla değişkeni %10 anlamlılık düzeyinde ve enflasyon %1 anlamlılık düzeyinde işsizlik oranını etkilemektedir. Doğrudan yabancı yatırımlar değişkeninin ise erkek işsizlik oranı üzerinde etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Katsayı değerleri incelendiğinde ise gayri safi yurt içi hasılda meydana gelen %1'lik artış erkek işsizlik oranını

%0,92 oranında azaltmaktadır. Enflasyonda meydana gelen %1'lik artış ise işsizlik oranını %0,49 oranında azaltmaktadır.

Kadın işsizlik oranının bağımlı değişken, doğrudan yabancı yarımalar, gayri safi yurt içi hasıla ve enflasyonun bağımsız değişkenler olarak kurulan Model 3 sonuçlarına göre, model %1 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. Modelin açıklama gücünü ifade eden R^2 değeri %7,4'tür. Model 3 sonuçları incelendiğinde doğrudan yabancı yatırımlar %5 anlamlılık düzeyinde ve enflasyon %1 anlamlılık düzeyinde işsizlik oranını etkilemektedir. Gayri safi yurt içi hasıla değişkeninin ise kadın işsizlik oranı üzerinde etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Katsayı değerleri incelendiğinde ise doğrudan yabancı yatırımlarda meydana gelen %1'lik artış kadın işsizlik oranını %0,0023 oranında azaltmaktadır. Enflasyonda meydana gelen %1'lik artış ise kadın işsizlik oranını %0,49 oranında azaltmaktadır.

Sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde doğrudan yabancı yatırımlar ve enflasyon değişkenleri işsizlik oranını ve kadın işsizlik oranını etkilemekte iken, gayri safi yurtiçi hasıla değişkeni etkilememektedir. Bununla birlikte gayri safi yurtiçi hasıla ve enflasyon değişkenleri erkek işsizlik oranını etkilemekte iken, doğrudan yabancı yatırımlar değişkeni etkilememektedir.

Tablo 12'de gelişmekte olan ülkelere yönelik oluşturulan modellerin test sonuçları yer almaktadır. Tablo incelendiğinde işsizlik oranının bağımlı değişken, doğrudan yabancı yarımalar, gayri safi yurt içi hasıla ve enflasyonun bağımsız değişkenler olarak kurulan Model 1 sonuçlarına göre, model %1 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. Modelin açıklama gücünü ifade eden R^2 değeri %7,8'dir. Model 1 sonuçları incelendiğinde doğrudan yabancı yatırım-

Tablo 12. Gelişmekte Olan Ülkelere Yönelik Gerçekleştirilen Dirençli Regresyon Analizi Sonuçları

Bağımlı Değişken Unemp	<i>Model 1</i>			
	Katsayı	Robust Stand. Hata	t	Olasılık
FDI	-0,0800	0,0302	-2,65	0,023**
GDP	0,0482	0,0592	0,81	0,433
INF	-0,2322	0,1288	-1,80	0,099*
R-Squared	0,0782			
F(3,11)	9,22			
Prob	0,0024***			
Bağımlı Değişken UnempM	<i>Model 2</i>			
	Katsayı	Robust Stand. Hata	t	Olasılık
FDI	-0,0796	0,0303	-2,63	0,024**
GDP	0,0187	0,0604	0,31	0,762
INF	-0,193	0,1246	-1,55	0,148
R-Squared	0,0625			
F(3,19)	8,38			
Prob	0,0035***			
Bağımlı Değişken EnempF	<i>Model 3</i>			
	Katsayı	Robust Stand. Hata	t	Olasılık
FDI	-0,0796	0,0317	-2,51	0,029**
GDP	0,0908	0,0640	1,42	0,184
INF	-0,2752	0,1363	-2,02	0,069*
R-Squared	0,0905			
F(3,11)	9,38			
Prob	0,0023***			

*, ** ve *** sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılığı ifade etmektedir.

lar %5 anlamlılık düzeyinde ve enflasyon %10 anlamlılık düzeyinde işsizlik oranını etkilemektedir. Gayri safi yurt içi hasıla değişkeninin ise etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Katsayı değerleri incelendiğinde ise doğrudan yabancı yatırımlarda meydana gelen %1'lik artış işsizlik oranını %0,08 oranında azaltmaktadır. Enflasyonda meydana gelen %1'lik artış ise işsizlik oranını %0,23 oranında azaltmaktadır.

Erkek işsizlik oranının bağımlı değişken, doğrudan yabancı yatırımlar, gayri safi yurt içi hasıla ve enflasyonun bağımsız değişkenler olarak kurulan Model 2 sonuçlarına göre model %1 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. Modelin açıklama gücünü ifade eden R^2 değeri %6,2'dir. Model 2 sonuçları incelendiğinde Doğrudan yabancı yatırımlar %5 anlamlılık düzeyinde işsizlik oranını etkilemektedir. Gayri safi yurt içi hasıla ve enflasyon değişkenlerinin ise erkek işsizlik oranı üzerinde etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Katsayı değerleri incelendiğinde ise doğrudan yabancı yatırımlarda meydana gelen %1'lik artış erkek işsizlik oranını %0,07 oranında azaltmaktadır.

Kadın işsizlik oranının bağımlı değişken, doğrudan yabancı yatırımlar, gayri safi yurt içi hasıla ve enflasyonun bağımsız değişkenler olarak kurulan Model 3 sonuçlarına göre, model %1 anlamlılık düzeyinde anlamlıdır. Modelin açıklama gücünü ifade eden R^2 değeri %9'dur. Model 3 sonuçları incelendiğinde doğrudan yabancı yatırımlar %5 anlamlılık düzeyinde ve enflasyon %10 anlamlılık düzeyinde işsizlik oranını etkilemektedir. Gayri safi yurt içi hasıla değişkeninin ise etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Katsayı değerleri incelendiğinde ise doğrudan yabancı yatırımlarda meydana gelen %1'lik artış işsizlik oranını %0,07 oranında azaltmaktadır. Enflasyon-

da meydana gelen %1'lik artış ise işsizlik oranını %0,27 oranında azaltmaktadır.

Sonuçlar genel olarak değerlendirildiğinde doğrudan yabancı yatırımlar ve enflasyon değişkenleri işsizlik oranını ve kadın işsizlik oranını etkilemekte iken, gayri safi yurtiçi hasıla değişkeni etkilememektedir. Bununla birlikte doğrudan yabancı yatırımlar değişkeni erkek işsizlik oranını etkilemekte iken, gayri safi yurtiçi hasıla enflasyon değişkenleri etkilememektedir.

Sonuç

Gelişmişlik düzeyi ne olursa olsun tüm ülkelerin temel sorunları arasında işsizlik yer almaktadır. Toplumun hem ekonomik hem de sosyal alanlarında yarattığı olumsuzluklar işsizliği daha da önemli hale getirmektedir. Bu olumsuzlukları ortadan kaldırmanın en önemli yollarından biri ise şüphe yok ki ekonomik büyümedir. Bir ülkede üretilen mal ve hizmetler miktarında meydana gelen artışlar ekonomik büyüme açısından önemli faktörlerdir. Bir ülkede ekonomik büyümeyi sağlamak adına önce yerli kaynaklara başvurulmalı, yerli kaynakların yeterli olmadığı durumlarda ise yabancı yatırımlara başvurulabilir. Dolayısıyla burada doğrudan yabancı yatırımlar ekonomik büyüme karşısında önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Doğrudan yabancı yatırımlar birçok alana katkı sağladığı gibi istihdama da katkı sağlamaktadır. Dolayısıyla ülkeler doğrudan yabancı yatırım çekmek adına çaba göstermektedirler. Buradan hareketle çalışmanın temel amacı doğrudan yabancı yatırımların işsizlik oranı üzerine etkisinin olup olmadığının belirlenmesidir. Temel amaca bağlı olarak doğrudan yabancı yatırımların kadın ve erkek işsizlik oranı üzerinde nasıl bir etkisinin olduğu tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu amaçla gelişmiş ülkeler ve gelişmekte olan ülkeler olmak üzere iki farklı grup oluşturulmuş ve çalışmanın

amacı test edilmeye çalışılmıştır. Gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre gelişmiş ülkelerde doğrudan yabancı yatırımların işsizlik oranı ve kadın işsizlik oranı üzerine etkisi bulunurken, erkek işsizlik oranı üzerine herhangi bir etkisi bulunmamıştır. Çalışmada kontrol değişkeni olarak kullanılan gayri safi yurt içi hasıla değişkeni sadece erkek işsizlik oranını etkilediği tespit edilmiştir. Bununla birlikte enflasyon değişkeni hem kadın işsizlik oranını hem de genel işsizlik oranını etkilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Gelişmekte olan ülkelere yönelik gerçekleştirilen analiz sonuçları incelendiğinde ise doğrudan yabancı yatırımlar genel işsizlik oranını, kadın işsizlik oranını ve erkek işsizlik oranını etkilemektedir. Kontrol değişkeni olan gayri safi yurt içi hasıla değişkeninin ise kurulan üç modelde de bağımlı değişkenler üzerine herhangi bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca enflasyon değişkeninin işsizlik oranı ile kadın işsizlik oranı üzerinde bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Doğrudan yabancı yatırımların hem gelişmiş ülkeler hem de gelişmekte olan ülkelerde işsizlik oranını azaltıcı etkiye sahip olduğu tespit edilmiştir. Elde edilen sonuçlar alanyazın ile paralellik göstermektedir (Saray, 2011; Mucuk ve Demirsel, 2013; Göçer ve Peker, 2014; Strat, Davidescu ve Paul, 2015; Alalawneh ve Nessa, 2020; Çil, 2022; Stepanok, 2022; Hasbi ve Evlimoğlu, 2023). Yapılan doğrudan yabancı yatırımların gelişmekte olan ülkelerde işsizlik oranı üzerinde daha fazla azaltıcı etki yarattığı tespit edilmiştir. Ayrıca gelişmekte olan ülkelerde kadın ve erkek işsizlik oranlarını daha büyük oranda azalttığı tespit edilirken, gelişmiş ülkelerde erkek işsizlik oranı üzerinde herhangi bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir.

Sonuç olarak doğrudan yabancı yatırımların işsizlik oranı üzerinde etkili olduğu, ayrıca cinsiyete göre bu etkinin farklılaştığı sonucuna ulaşılmıştır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde kadın işsizlik oranı üzerinde önemli bir etkiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. Buradan hareketle gelişmekte olan ülkeler hem gelişmişlik seviyelerini artırmak hem de istihdam alanında kadın erkek dengesini sağlamak için ülkeye daha fazla yatırım çekmeleri gerekmektedir. Bu doğrultuda da politika yapıcılar politikaları planlarken doğrudan yabancı yatırımları göz önünde bulundurmaları büyük önem arz etmektedir. Ayrıca gelişmiş ülkelerde işsizlik konusunda cinsiyet eşitliğini sürdürürebilmek adına doğrudan yabancı yatırım çekmeleri önem arz etmektedir.

Araştırmada, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kontrol değişkeni olarak gayri-safi yurtiçi hasıla ve enflasyon verilerinin kullanılarak, işsizlik oranlarına ve doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına etkisinin incelenmesi teorik anlamda, yapılan panel veri analizi ise pratik anlamda literatüre katkı sağlamaktadır.

Yapılan çalışmada uygulanan panel veri analizi referans alınarak az gelişmiş, gelişmekte olan ve gelişmiş ülkeler için doğrudan yabancı sermaye yatırımının işsizlik oranlarına etkisine ek olarak kadın iş gücüne katılım oranları da alınarak analizler genişletilerek alanyazına pratik ve teorik katkısı artırılabilir.

Kaynakça

- Alalawneh, M., ve Nessa, A. (2020). The impact of foreign direct investment on unemployment: Panel data approach. *Emerging Science Journal*, 4(4).
- Balcerzak, Adam, and Mirosława Zurek. "Foreign Direct Investment and Unemployment: VAR Analysis for Poland in the Years 1995-2009." *European Research Studies Journal* XIV, 1.
- Bayar, Y. (2014). Effects of foreign direct investment inflows and domestic investment on economic growth: Evidence from Turkey. *International Journal of Economics and Finance*, 6(4), 69-78.
- Chaudhuri, S., ve Banerjee, D. (2010). FDI in Agricultural Land, Welfare, and Unemployment In A Developing Economy. *Research In Economic, Elsevier*, 64(4): 229-239
- Çil, D. (2022). Doğrudan Yabancı Yatırımlar ve İşsizlik: Geçiş Ekonomileri için Panel Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Yaklaşımı. *Sosyal Mucit Academic Review*, 3(2), 196-212.
- Göçer, İ., ve Peker, O. (2014). Yabancı doğrudan yatırımların istihdam üzerindeki etkisi: Türkiye, Çin ve Hindistan örneğinde çoklu yapısal kırılmalı eşbütünleşme analizi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 21(1), 107-123.
- Grahovac, D., ve Softić, S. (2017). Impact of the FDI on Unemployment rate in countries of West Balkan. *Review of Innovation and Competitiveness: A Journal of Economic and Social Research*, 3(2), 65-82.
- Hisarcıklılar, M., Karakaş, D.G., ve Aşıcı, A.A. (2010). Can FDI Be A Panacea For Unemployment?: The Turkish Case. *Working Papers Series*.
- İrpan, H. M., Saad, R. M., Nor, A. H. S. M., ve Ibrahim, N. (2016, April). Impact of foreign direct investment on the unemployment rate in Malaysia. In *Journal of Physics: Conference Series* (Vol. 710, No. 1, p. 012028). IOP Publishing.
- Johnny, N., Timipere, E. T., Krokeme, O., ve Mark-jackson, D. (2018). Impact of foreign direct investment on unemployment rate in Nigeria (1980-2015). *International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences*, 8(3), 57-69.
- Mercan, M. (2014). Feldstein-Horioka Hipotezinin AB-15 ve Türkiye Ekonomisi için Sınanması: Yatay Kesit Bağımlılığı Altında Yapısal Kırılmalı Dinamik Panel Veri Analizi. *Ege Academic Review*, 14(2), 231-245.
- Mohamed, O. A. S. (2018). Vector autoregressive analysis-VAR foreign direct Investment and unemployment: Sudan, 1990-2016. *Global Journal of Economic and Business*, 4, 224-235.
- Mucuk, M., ve Demirsel, M. T. (2013). The effect of foreign direct investments on unemployment: Evidence from panel data for seven developing countries. *Journal of Business Economics and Finance*, 2(3), 53-66.
- Nucu, A.E., 2011. The Dynamics Of Foreign Direct Investments In Central And Eastern Europe Under The Impact of International Crisis of 2007. *CES Working Papers*, 3(1): 81-91.
- Saray, M. O. (2011). Doğrudan yabancı yatırımlar-istihdam ilişkisi: Türkiye örneği. *Maliye Dergisi*, 161(2), 381-403.
- Strat, V. A., Davidescu, A., & Paul, A. M. (2015). FDI and the unemployment-a causality analysis for the latest EU members. *Procedia economics and finance*, 23, 635-643.
- Stepanok, I. (2016). Creative destruction and unemployment in an open economy model. *Canadian Journal of Economics/Revue canadienne d'économique*, 49(3), 931-948.
- Tatoğlu, F. Y. (2018). *Panel Veri Ekonometrisi* (4 Baskı). İstanbul: Beta Basım Yayın.
- Tütüncü, D., ve Evlimoğlu, U. (2023). Uluslararası Sermaye Hareketlerinin Büyüme ve İşsizlik Üzerine Etkisinin İncelenmesi: Panel Veri Analizi. *Fiscaoeconomia*, 7(3), 1948-1976.
- Vacafleres, D.E., 2011. Was Latin America correct In Relying In Foreign Direct Investment To Improve Employment Rates? *Applied Econometrics and International Development*, 11(2).
- Vergil, H., ve Ayaş, N. (2009). Doğrudan yabancı yatırımların istihdam üzerindeki etkileri: Türkiye örneği. *İktisat İşletme ve Finans*, 24(275), 89-114.

Yaylı, Ş., ve Değer, M. K. (2012). Doğrudan yabancı yatırımlar ve istihdam arası ilişkiler: Gelişmekte olan ülkeler üzerine dinamik panel veri nedensellik analizleri (1991-2008). *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, (568), 43.